

HA 1753

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

108. évfolyam

1992

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

108. ÉVFOLYAM 1992/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és *Magiszer* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj 1991-től egy évre 240 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KNAPP ÉVA

A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században. I.

(Rekonstrukciós kísérlet)

A budapesti Egyetemi Könyvtár történeti állományának tekintélyes részét a szerzetesrendek felosztása után bekerült kéziratok és nyomtatványok alkotják. Ebből az anyagból önállóan eddig csupán a jelentősebb történeti, művelődés- és irodalomtörténeti értékeket vizsgálták,¹ s az állományt rendszerint más gyűjtemények anyagával együtt kutatták.² Ettől csak az Egyetemi Könyvtár történetének átfogó vagy korszakok szerinti vizsgálatakor, illetve a forrásközlésekben tértek el.³ A könyvtár történetére vonatkozó folyamatos kutatások hiánya miatt többek között elmaradt az abolíciós korszakból származó kéziratok és nyomtatványok együttes feltárása. A könyvtár történetének kutatása ráirányította ugyan a figyelmet a rendfelosztásokkal kapcsolatos állományátalakulás kérdéseire, de ezeket az összetett előmunkálatok igénye miatt máig nem tisztázták.⁴ Így például nem tudjuk megmondani, hogy a 18. század utolsó negyedében valójában milyen könyvanyag jutott a könyvtárba, abból mi került és kerülhetett volna be az állományba, s az sem ismert, hogy milyen könyvanyagtól, milyen csatornákon keresztül vált meg a könyvtár.

A felosztott szerzetesrendek könyvtári állománya mellett az Egyetemi Könyvtárba kerültek a fenti könyvtárak történeti katalógusai és abolíciós jegyzékei. Ezek az elsődleges könyvtártörténeti források a Kézirattár J (Katalógusok) szakában találhatóak. A nyomtatott kézirattári katalógus megjelenése (1889)⁵ és annak kiegészí-

¹ Az Egyetemi Könyvtár történetének érintett szakaszára vonatkozó szakirodalom 1970-ig: STOLL Béla – VARGA Imre – V. KOVÁCS Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp. 1972.; KÓKAY György: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849*. Bp. 1975.; 1970 után: *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája éves köteteiben*.

² A tanulmányok többsége *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyveiben* 1. 1962 – 6. 1972. és a *Magyar Könyvszemle* évfolyamaiban jelent meg.

³ A fontosabb munkák: TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*. Bp. 1982. – TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár kézirattárának fejlődése = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI (1972)*. 13–41. – DÜMMERTH Dezső: *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai* = MKSz 1964. 292–309. – DÜMMERTH Dezső: *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése 1561–1635*. = MKSz 1963. 43–58. – A forrásközlések *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvein* kívül a *Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Fontes et Studia* 1. – 1983. – c. sorozatban jelennek meg.

⁴ TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek felosztása korában (1773–1790)* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III (1966)*. 103.

⁵ SZILÁGYI, Alexander: *Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Universitatis R. Scientiarum Budapestinensis. Tom. 2. Pars I*. Bp. 1889. 210–220.

tése (1907)⁶ óta ez a forrásanyag bővült.⁷ Ha eltekintünk a könyvtári irattermelésből származó és a könyvtár 19–20. századi történetére vonatkozó forrásoktól, a leg-egységesebb és a legutóbbi időkig folyamatosan bővülő forráscsoport a 18. századi egyházi könyvtárakkal kapcsolatos. Elsősorban ezek elemzésétől remélhető, hogy rekonstruálhatóvá válnak a különféle szerzetesrendek könyvtárai, s a feloszlott könyvtárak abolíció előtti története és további sorsa is pontosabban kirajzolódik.

Az utóbbi évtizedekben a 17–18. századra vonatkozó könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatások alapvetően három irányban folytak: a kéziratos bejegyzések, az egyházi könyvtárak és a kézirat-, illetve levéltári források területén. Ezek a kutatások két fő kérdés köré csoportosíthatók: 1. mi állt az olvasók rendelkezésére, 2. hogyan alakult az állományok fejlődése? A vizsgálatok többsége alapszintű forrásfeltárás, s csak kivételesen vállalkoztak egész állományok vagy állományrészek részletes elemzésére, feldolgozására.⁸ Alapvető változás ezen a téren a közelmúltban megindult „Olvasmánytörténeti Dolgozatok” füzetektől remélhető.⁹

Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a különböző megközelítési lehetőségek együttes alkalmazásával, kéziratos források és a fennmaradt állománytöredékek segítségével rekonstruáljam és bemutassam az egyik elpusztult 18. századi egyházi gyűjteményt, a máriavölgyi pálos kolostor könyvtárát.

A könyvtár története és helye a 18. századi rendi könyvtárak között

A 17. században megreformált és újjászervezett pálos rend a rendi szabályok keretében foglalkozott a könyvek és a könyvtárak sorsával. Ezek a VIII. Orbán pápa által elfogadott, jóváhagyott és először 1644-ben Rómában kinyomtatott új rendi konstitúciók a könyvtárak szabályozásának legfontosabb elveit rögzítették.¹⁰ A rendelkezések a rendházak könyvtári anyagát elkülönítik a szerzetesek napi használatára szánt liturgikus könyvektől. Az előbbi a könyvtárban a könyvtárosnak, az utóbbit a kóruson vagy a sekrestyében a kántornak kellett őrizni, rendezni és használható állapotban tartani.¹¹ A könyvtárosi hivatal a rendházakban betöltött jelentősebb hivatalok között az utolsó volt, s a konstitúciókban az összevontan tárgyalt kisebb hivatalok előtt kapott helyet. A megreformált szabályok harmadik részének

⁶ SZILÁGYI, Alexander: *Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestinensis*. Tom. 2. Pars. 3. Bp. 1907. 825–827.

⁷ L. a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: BEK K) J (Katalógusok) szakának állománynaplójában a 81–260. tételt.

⁸ L. a *Könyvtártörténeti Füzetek I.* – 1981. – és az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez c.* sorozat köteteit. – KULCSÁR Péter: *Szeged könyvtártörténete az egyetem alapításáig*. Szeged, 1970. 23–37.

⁹ VARGA András: *A szegedi minorita könyvtár a XVIII. században*. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok II.) Több forrás ellenére nem tesz kísérletet az állományrekonstrukcióra.

¹⁰ *Constitutiones Religionis S. Pauli Primi Eremitae a Sanctissimo D. N. Papae Urbano VIII approbatae et confirmatae*. Romae, 1644. Pars III. Cap. XXIV. *De Officio bibliothecarii*. 131–132.

¹¹ L. a 10. sz. jegyzetet, Pars I. Cap. XIV. 24–25. és Pars III. Cap. XV. 116–117.

24. fejezete négy pontban tárgyalja a könyvtáros feladatait.¹² E szerint legfontosabb munkája a katalóguskészítés. A könyveket a katalógusban az előírt szakonként kellett feltárni, s a könyvtárban a katalógus szakrendje szerint kellett elhelyezni. A könyvtáros egy másik katalógust is vezetett, ami a tiltott könyveket tartalmazta. Fellelős volt a könyvek előírás szerinti kölcsönzéséért a rendházban. Figyelnie kellett arra, hogy mások könyvei ne kerülhessenek be a könyvtárba. A rendház könyveibe az első lapra tulajdonosi bejegyzést kellett írnia, a következő forma szerint: „Ipse liber est N. Conventus Ordinis Eremitarum Sancti Pauli primi Eremitae, quem de-dit, vel comparavit. . .”. A kikölcsönzött könyvekről regesztrumban kellett számot adni, s a könyvekről a katalógus alapján minden évben a húsvétot követő héten el kellett számolni a rendház priorának. A könyveket a könyvtáros tartotta tisztán és jó állapotban, s ő figyelmeztette a priort az állomány gyarapítására. A könyvtárba a könyvtároson kívül csak a rendház tagjai léphettek be. A rendház vizitációja alkalmával a vizitátor kötelességeihez tartozott a könyvtár felülvizsgálata. Az előírás nem szól arról, hogy a könyvtáros feladatköre mennyi időre szólt, s hogy társult-e más hivatallal.

1736-ban a nagykáptalanok és a rendtartományi tanácsulések addigi határozatait figyelembe véve újabb pontokkal bővítették a konstitúciókat.¹³ E szerint a könyvtáros hivatalához tartozik összegezni a rendház történetét és azt háromévenként eljuttatni a nagykáptalanhoz. Itt már a könyvtárosnak kell gondoskodnia az állomány folyamatos gyarapításáról, illetve jelentést tenni ennek elmaradásáról, hogy adott esetben a vizitátorok a ház priorját megbüntethessék.¹⁴

A központi rendi szabályozás új elemeinek magyarázatát a nagykáptalanok rendelkezéseiben és a nagykáptalanok közötti időszakban tartott rendtartományi tanácsulések könyvtárakra vonatkozó rendeleteiben találjuk meg. A nagykáptalanok ugyanis a 17. század közepe óta újra meg újra előírták a fenti rendelkezések betartását. Ebből arra következtethetünk, hogy a rendházakban hosszú időn át figyelmen kívül hagyták az állománygyarapításra vonatkozó szabályt, mellőzték a katalóguskészítést, s nem fordítottak különösebb gondot a könyvtárakra. Így például 1666-ban a máriavölgyi konvent javaslatára elfogadták a határozatot, hogy a misékért járó pénzt a rendtagok ruházatára és a könyvtár gyarapítására kell fordítani.¹⁵ A rendszeres állománygyarapítás érdekében írták elő 1719-ben a czestochowai rendi nyomda számára kötelespéldány adását a nagyobb rendházaknak, illetve azoknak az onnan történő könyvvásárlást.¹⁶ Az 1666-os máriavölgyi nagykáptalanon elfogadott könyvtárgyarapítási szabályt 1690-ben, 1716-ban, 1725-ben,¹⁷ 1729-ben¹⁸ és 1732-

¹² L. a 10. sz. jegyzetet.

¹³ Acta Paulinorum, continentia acta in capitulo generali tractata. BEK K Ab 154 tom. 8. 70/a–86/b.

¹⁴ L. a 13. sz. jegyzetet, 85/b.

¹⁵ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta. . . tom. 1. 725. Capitulum intermedium generale . . . in Monasterio B. V. de Thall. 1666. 12. Juny.

¹⁶ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta. . . tom. 5. 304–307.

¹⁷ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta. . . tom. 6. II. 595., 598. Ordinationes. . . 1725. die 18. May. A szabály 1690-es és 1716-os ismételt előírását is innen tudjuk meg.

¹⁸ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta. . . tom. 7. Anno 1729. 16/b–17/a. Articuli. . . anno 1729. die 18. Septembris . . . in Taal . . .

ben¹⁹ ismételten előírták. Az 1726-os máriavölgyi nagykáptalanon elrendelték, hogy a könyvtári könyveket a könyvtár gyarapíthatósága és a könyvek megőrizhetősége érdekében, minden rendházban egy helyen kell tartani, s hogy a kölcsönzést kiközösítés terhe mellett rendben kell végezni.²⁰ 1727-ben fény derült arra, hogy több rendház könyvtárába még a kinyomtatott rendi konstitúciók sem jutottak el. Ezekből az előírás szerint három példányt kellett a könyvtárban őrizni, s azokat használat után mindig helyre tenni.²¹ 1729-ben a napi liturgiához szükséges, a kóruson őrzött könyvek megfelelő számú meglétét a superior feladatkörébe utalták.²²

A könyvtárak ügye időről időre a horvát rendtartománytól 1701-ben különvált magyar rendtartomány tanácsulésain is előkerült. 1722-ben például az elefánti tanácsulés 2. határozata foglalkozott a könyvtárak gyarapításával, megjegyezve, hogy a vonatkozó rendeletek már sokszor hiábavalónak bizonyultak. Ez a határozat előírta, hogy a priornak minden rendházban évente legkevesebb három könyvet be kell szereznie a könyvtár részére.²³ 1726-ban a máriavölgyi rendi tanácsulés a nagykáptalani szabály alapján elrendelte megfelelő könyvtárhelyiség létesítését vagy a korábban ilyen célra szolgáló épületrész eredeti rendeltetésének visszaállítását.²⁴ Nem tekinthetjük véletlennek azt sem, hogy a máriavölgyi kolostor historia domusában és gazdasági feljegyzéseiben nem találni rendszeres adatokat a konvent könyvtáráról.²⁵

A magyarországi pálos kolostorok többségének 16. század eleji pusztulása és elnéptelenedése során az irattárak és könyvtárak is szétszóródtak. Máriavölgy nem tartozott az elpusztult kolostorok közé, de mivel korábban nem volt különösebb jelentősége, középkori könyvtára sem lehetett túlságosan gazdag. A pozsonyi származású János fráter által 1487–1488-ban Máriavölgyben készített, valamint a máriavölgyi magyar rendtartományi hivatal 18. századi irattárához tartozó, 1525 után készült kódex önmagában még nem teszi lehetővé, hogy Máriavölgyben jelentősebb későközépkori könyvtári kultúrát feltételezzünk.²⁶ A rendház szerepe kedvező földrajzi helyzete, a török előrenyomulása és a reformáció gyors terjedése miatt nőtt

¹⁹ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta... tom. 7. Anno 1732. 14/a. Articuli salutare... Anno Domini 1732. die 16 et sequentibus mensis septembris in Conventu Maria-Thallensi...

²⁰ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta... tom. 6. I. 675–676.

²¹ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta... tom. 6. II. 53–54.

²² L. a 13. sz. jegyzetet, Acta... tom. 7. 17/a.

²³ Decreta et articuli almae Provinciae Hungaricae... BEK K Ab 158 1. 15/a. Ordinationes V. Definitory Intermedy Anno 1722. Die 10. May in Elephant celebrati.

²⁴ L. a 23. sz. jegyzetet, Decreta... 18/a. — Postulata almae provinciae Hungariae Ord. S. Pauli... BEK K Ab 158 2. 183/a.

²⁵ Liber Historicus ecclesiae Mariae Thallensis... BEK K Ab 179. — Diarium Conventus Mariae Thallensis... Tom. II–III. 1723–1786. BEK K Ab 185. — Liber rationum et diarium monasterii Maria-Thallensis. 1608–1740. BEK K Ab 180. — Liber rationum conventus Mariae Thallensis. 1698–1714. BEK K Ab 183. — Liber rationum conventus Mariae Thallensis ordinis sancti Pauli. 1712–1727. BEK K Ab 184.

²⁶ MEZEY, Ladislaus: *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961. Cod. Lat. 78. 137–144., Cod. Lat. 114. 185–188. — Erre utal az is, hogy a máriavölgyi könyvtár 1786-os abolíciós jegyzékében szereplő tíz ősnymtatványból a BEK K állományában található nyolc, máriavölgyi

meg. Fejlődését a királyi privilégiumok és a világi adományok mellett az ország különböző részeiből idemenekült pálos szerzetesek javai biztosították.²⁷ A 17. század folyamán jelentőségét tovább növelte országos hírűvé vált búcsújáróhelye²⁸ és az 1674-ben beindult rendi Studium generale.²⁹ Az ország kül- és belháborúiban több pusztítást szenvedett: 1618-ban Bethlen Gábor katonái, 1626-ban német zsoldosok rabolták ki a kolostort, 1683-ban Thököly Imre csapatai gyújtották fel a templomot és törték össze a berendezést. Az 1687-re helyreállított templomot a 18. században tovább díszítették, a kolostort 1712-ben Keresztély Ágost esztergomi érsek építtette újjá és bővítette.³⁰ Az épületegyüttes csak a 18. század első harmadában vált alkalmassá arra, hogy helyet biztosítson az önálló magyar rendtartományi hivatalnak és 1721-től a pálos rendfőnök állandó székhelyen legyen.³¹ Mindez egyben utal arra, hogy a 18. század első harmadáig hiányoztak a feltételek nagyobb könyvtár létrejöttéhez. A magyar rendtartomány központjává válásával párhuzamosan alakulhatott ki az igény jelentősebb könyvtár létesítésére. Ezt az igényt közvetve a rivális horvát rendtartomány központjában, Lepoglaván működő híres könyvtár is ösztönözhetete.³²

tulajdonosi bejegyzéssel ellátott műből a bejegyzések tanúsága szerint négyet a 18. században vásároltak meg (Ósny. 760. 1/a. „Cathalogo Monastery B. V. M. Thallensis inscriptus . . . 1729.” – Ósny. 621. 1/a. „Bibliothecae Conventus Mariae Thallensis 1766.” – Ósny. 105. 2/a. „Bibliothecae Conventus Mariae Thallensis” Orlay Bertalan prior 1765–1773 közötti bejegyzése. – Ósny. 207. 1/a. „Inscriptus Bibliothecae Thallensi sub prioratu R. P. Orlay 1771.”) Egy ósnyomtatvány 1687 után Pongrácz Mihály pálos szerzetes hagyatékából (Ósny. 562), kettő a 17. század második felében került Máriavölgybe (Ósny. 30, Ósny. 661), s mindössze egyetlen az, amelyik már 1618-ban is a máriavölgyi könyvtáré volt (Ósny. 55).

A máriavölgyi könyvtár ósnyomtatványai az 1786-os jegyzék alapján az Egyetemi Könyvtárban:

Hain*	1659	Ósny. 562	
Hain*	2157	Ósny. 55	
Hain*	3263	Ósny. 661	
Hain*	3625	Ósny. 621	országos unikum példány
Hain*	4478	Ósny. 361	
Hain*	6832	Ósny. 30	országos unikum példány
Hain*	8499	Ósny. 370a	
Hain*	10430	Ósny. 207	
Hain*	15130	Ósny. 760	
Copinger*	6259	Ósny. 105	

– máriavölgyi tulajdonosi bejegyzéssel

A máriavölgyi könyvtár 1786-os jegyzékében szereplő huszonnyolc 1550 előtti nyomtatvány döntő többsége is a 18. században került Máriavölgybe. L. még a 3. sz. jegyzetet, TÓTH: i. m. 22.

²⁷ PÁSZTOR Lajos: *A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században* = Regnum 1942/43. 563–600. – Documenta Artis Paulinorum. 1. Bp. 1975. 278–284. – KISBÁN Emil: *A magyar Pálosrend története. I.* Bp. 1938. 191., II. Bp. 1940. 157–158.

²⁸ TÖSKÉS, Gábor – KNAPP, Éva: *Österreichisch-ungarische interethnische Verbindungen im Spiegel des barockzeitlichen Wallfahrtswesens* = Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1990. 1–42. itt: 26–29.

²⁹ L. a 27. sz. jegyzetet, KISBÁN: i. m. I. 257., II. 48.

³⁰ L. a 25. sz. jegyzetet, Liber historicus. . . 1–21.

³¹ L. a 25. sz. jegyzetet, Liber historicus. . . 34–35. – L. a 27. sz. jegyzetet, KISBÁN: i. m. I. 303–304., II. 160.

³² BENDER, Nicolaus: *Annalium Eremitarum Coenobiticorum . . . 1663 usque ad annum 1727.* Posonii, 1743. sem említ Máriavölgyben könyvtárat, jóllehet a lepoglavairól részletes adatokkal szolgál: 430–431.

Az első adat a máriavölgyi könyvtár 18. századi történetére 1728-ból való. E szerint április 29-én egy a rendház viszonyait ismerő, meg nem nevezett személy a szentkút felé vezető út melletti kápolnák gondozására 100, a könyvtár bővítésére 400 forintot adományozott.³³ Ennek az adománynak a felhasználásával indulhatott meg a könyvtár nagyobb mértékű állománygyarapítása. Egykorú adatok hiányában³⁴ a későbbi könyvtárkatalógus és a könyvek tulajdonosi bejegyzései alapján csak feltételezhetjük, hogy az állomány ettől kezdve folyamatosan gyarapodott, elsősorban Esterházy Imre (1741–1744), Orlay Bertalan (1765–1773), Gosztonyi László (1774) és Zimics Ágoston (1780) házfőnöksége idején.³⁵ Közvetve a könyvek iránti érdeklődés megnövekedésére utal két további adat. 1732-ben határozat született, hogy a kegyhely történetét és az ott történt csodákat könyvben meg kell örökíteni, s azt magyar, német, szlovák („slavonico”) és latin nyelven ki kell nyomtatni.³⁶ 1734-ben a Máriavölgyben elhunyt neves pálos író, Kollenicz András nyomtatásban megjelent műveit méltatják az évkönyvek.³⁷

A könyvtár virágkorát Orlay Bertalan priorsága alatt élte. 1768 júniusából van az első adat arról, hogy Orlay a könyvtárat újonnan kívánta felállítani. 1768 áprilisában és májusában összesen 517 forintot, valamint 30 és fél dénárt fordított könyvekre.³⁸ 1771-ben ismét sok könyvvel gazdagította a könyvtárat,³⁹ 1772-ben pedig elkészítette az újjáalakított könyvtár katalógusát.⁴⁰ Ezt a munkát Bilisics Alajos és Paulini Márton könyvtárosok végezték.⁴¹ Bilisics a máriavölgyi Studium generale filozófia tanára volt, egy prédikációja nyomtatásban is megjelent.⁴² Pauliniról csak annyit tu-

³³ Acta Paulinorum. Országos Levéltár, Kamarai Levéltár, E 153. fasc. 425 1/2. 274–281.

³⁴ A máriavölgyi kéziratos forrásokon kívül (l. a 25. sz. jegyzetet) a rendi nagykáptalanok iratanyagában is hiába kerestem a máriavölgyi könyvtárra vonatkozó feljegyzéseket, jóllehet ez a forrásanyag esetenként pontos adatokat őrzött meg más pálos könyvtárakkal kapcsolatban. Így például innen értesülünk, hogy 1734-ben a horvát rendtartományban a lepgoglavai könyvtár évi bevétele több mint 274 forint, kiadása pedig 143 forint volt. L. a 13. sz. jegyzetet, Acta. . . tom 7. 51/b.

³⁵ L. a 25. sz. jegyzetet, Diarium. . . Tom. II–III. 1723–1786. Ezek a priorok műveltségüknél és tájékozottságuknál fogva érzékenyebbek lehettek a könyvtári problémákra. Esterházy Imre (1705–1758) római tanulmányok, Orlay Bertalan sasvári priorság után lett előljáró Máriavölgyben. Orlay saját költségén restauráltatta a sasvári templom freskóit, s Máriavölgyben is sokat költött a templomra.

³⁶ L. a 24. sz. jegyzetet, Postulata. . . 2. 187/b. – A máriavölgyi mirákulumos könyvekhez l. KNAPP Éva: *Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáráshelyekről*. Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat. Bp. 1984. – TUSKÉS Gábor – KNAPP Éva: *Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáráshelyekről* = ItK 1985. 90–100.

³⁷ L. a 33. sz. jegyzetet, Acta Paulinorum, fasc. 421. Annales Eremitarum Ord. S. Pauli I. Erem. 1734. Maria Thall.

³⁸ L. a 25. sz. jegyzetet, Diarium. . . Tom. III. 228.

³⁹ L. a 27. sz. jegyzetet, Documenta. . . 337.

⁴⁰ Catalogus librorum Bibliothecae neo-erectae, Monasterii Mariae Thallensis, Ordinis Monachorum Sancti Pauli P. Eremitae. Peculiari Industria, et Sollicitudine R. P. Bartholomaei Orlay, praefati Monasterii Mariani Prioris meritissimi Confectus Anno 1772. BEK K J 7.

⁴¹ L. a 25. sz. jegyzetet, Diarium. . . Tom. III. 296.

⁴² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I. Bp. 1891. 1066–1067.*

dunk, hogy pálos szerzetes volt. A könyvanyagot 1773-ban helyezték el az ekkorra elkészült új könyvtárhelyiségben.⁴³

Ezen a könyvtáron kívül további kisebb-nagyobb könyvállományok is voltak a kolostorban. A napi imádsághoz szükséges könyveket a kántor felügyelete alatt a kóruson helyezték el. A díszes misekönyveket, társulati albumokat nagy értékük miatt a kincstárban őrizték. 1760-tól a rendi generális hivatali könyvtára is a kolostorban működött, de ez teljesen elkülönült a konvent könyvtárától. Végül a szerzeteseknek saját könyveik is voltak, melyek összetételéről és mennyiségéről nem tudni közelebbit. Ezeket a cellákban külön könyvszekrényben tárolták.⁴⁴

A máriavölgyi historia domusokban a könyvtárosokat mindössze egyetlen alkalommal tüntették fel „bibliothecarius” megjelöléssel. Ez 1772-ben volt, amikor a katalógus készült.⁴⁵ A hiány okát abban kereshetjük, hogy a könyvtárosi tisztséget nem osztották ki, a könyvtárosi teendőket maga a prior végezte. Ezt bizonyítja több tulajdonosi bejegyzés, melyekben a prior neve szerepel.⁴⁶ Ez a szokás más rendházakban is élt, így például a pestiben, s nem tekinthető egyszerűen a tulajdonbejegyzésre vonatkozó előírás teljesítésének.⁴⁷ Ezt alátámasztja egyrészt az, hogy a máriavölgyi tulajdonosi bejegyzések egyik csoportjában a beszerzési év feltüntetésétől függetlenül hiányzik a beszerzésért felelős prior neve.⁴⁸ Másrészt a könyvtár jobban működő időszakában a tulajdonosi bejegyzés mindig tartalmazza a prior nevét, valamint esetenként a bejegyzés készítőjének, a tulajdonképpeni könyvtárosnak a nevét is feltünteti.⁴⁹ Így a katalógust készítő két könyvtároson kívül az irodalmi tevékenységéről ismert Dónyi Gellért (1740 körül) és Ördödy Károly (1766 körül) is könyvtárosi teendőket végzett, anélkül, hogy ezt a hivatalt viselték volna. A könyvtárosság tehát a 18. században Máriavölgyben olyan feladat lehetett, melyre a prior szükség szerint jelölt ki egy-egy szerzetest, a hivatali cím megadása nélkül.

Nincs adat arról, hogy a rendház könyvtárának 1773-as új elhelyezése előtt hol lehetett a könyvtárterem. Az Orlay Bertalan által kialakított új könyvtárhelyiség minden valószínűség szerint azonos az újkori kolostorépület északi szárnyában elhelyezett plébánia két nagyobb szobából álló ún. múzeumával. Itt 1980 őszén a kolostori

⁴³ L. a 25. sz. jegyzetet, *Diarium*. . . Tom. III. 413.

⁴⁴ *Vermögensstand der Pauliner Hung. Provinz*. (Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, C 99 jelzetes könyvek V. A. 19.) Máriavölgy, 1786. A forrás a különböző könyvállományokra az eredeti őrzési helyen utal. Eszerint például P. Adalbertus szobájában egy *Officium Rákócziánium* c. könyvet, P. Alexius szobájában egy zöld könyvszekrényt, P. Severinus szobájában egy könyvszekrényt jegyeztek fel a felosztási leltárban. Ezeket az adatokat nem tekinthetjük rendszeresnek.

⁴⁵ L. a 41. sz. jegyzetet.

⁴⁶ *Vita Clausstralis*. . . Veronae, 1743. BEK Ac4r 158. Bejegyzés a címlapon: „Anno 1771 Bibl. Thall. Inscr. sub Prioratu R. P. Barth. Orlay.”

⁴⁷ BLOSIUS, Ludovicus: *Opera*. . . Ingolstadii, 1726. BEK Ad4r 118. Bejegyzés a címlapon: „Inscriptus Bibliothecae Pestiensi Ordinis S. Pauli Imi Eremitae sub prioratu P. Augustini Szentgály 1771.”

⁴⁸ COELIUS PANNONIUS, Gregorius: *Explanatio Regulae*. . . Augustini. . . Posonii, 1742. BEK Ad4r 678. Bejegyzés a címlap előtt: „Inscriptus Bibliothecae Mariae Thallensi 1780.”

⁴⁹ *Physica atque ethica*. . . (1733) BEK K E 28. Bejegyzés a címlap előtt: „Inscriptus Bibliothecae Conv. Mariae Thallensis Fr. Carolus Ordody sub Prioratu R. P. Bartholomaei Orlay.”

könyvtár maradványa galériás elrendezésben, az eredeti könyvszekrényekben volt látható.⁵⁰

A máriavölgyi könyvtárat a magyar rendtartomány és a rend könyvtárai között egyaránt előkelő hely illeti meg. A rend barokk kori könyvtárai között kevés volt az olyan, amely régisége vagy állományösszetétele miatt jelentősebb lett volna nála. Az 1730-as években csaknem ötezer kötetet számláló czestochowai könyvtár⁵¹ háborítatlan középkori állománya, a több mint két évszázadon át folyó tervszerű gyarapítás és az 1692-től itt működő rendi nyomda miatt tekinthető fontosabbnak.⁵² A nyomda termékeiből a kötelespéldányok szétküldését innen szervezték meg, s a raktáron lévő nyomtatványokról kéziratos jegyzékekkel adtak tájékoztatást.⁵³ A lepglavai könyvtár különösen értékes, a 15. századtól folyamatosan gyarapított anyaga miatt emelkedik a máriavölgyi gyűjtemény fölé. Az 1400 körül alapított kolostor 1786-ig folyamatosan fennállt, életét nem zavarták meg a máriavölgyihez hasonló események. Barokk könyvtártermét Kristolovecz János elképzelései szerint 1710-ben készítették el, s ugyanekkor a már így is tekintélyes könyvtár bővítésére Mallechich Gáspár 1000 rajnai forintot adományozott.⁵⁴ A könyvtár első katalógusa 1727-ben, Kovachich István prior rendeletére, a második 1754-ben, Benger Miklós prior irányításával készült.⁵⁵ Ezek tematikus bontásban, azon belül betűrendben rögzítették az anyagot. A magyar rendtartományban a pesti rendház könyvtára elsősorban a tervszerű állománygyarapítás következtében kialakult válogatott anyaga, a pécsi és a pápai könyvtár pedig állományának régisége miatt vetekszik a máriavölgyivel.⁵⁶

Ha az eddigiek alapján a máriavölgyi könyvtár ellátottságát összevetjük más rendek könyvtáraival, az elmarad például a jezsuita kollégiumi könyvtárak gondozottságától. A jezsuita rendházak könyvtárai elsősorban az általuk végzett oktatási tevékenység miatt Magyarországon minden más rend könyvtárainál gondozottabbak voltak.⁵⁷ A máriavölgyi könyvtár az állomány, a gyarapítás és a könyvtárossal való ellátottság tekintetében az eddig feldolgozott 18. századi magyarországi rendi könyvtárak közül körülbelül a szegedi piarista könyvtárral mozoghatott hasonló színvona-

⁵⁰ A kolostor 19. század első feléből származó alaprajzán, melyet Ludwig Kimnach pozsonyi kőművesmester készített, a könyvtár helyét az első emeleten, a refektórium fölött jelölték meg. Ez a helyiség azonos a mai ún. plébániai múzeummal. Grundriss vom Marienthaler Pauliner Kloster. BEK K Ab 187/a.

⁵¹ PIETRAS, Leander: *Bibliotheka Jasnagórska w XVII–XVIII wieku.* = *Studia Claramontana* 6 (1985). 384–398. itt: 390–391.

⁵² L. a 32. sz. jegyzetet, 281.

⁵³ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta... tom. 5. 304–307.

⁵⁴ L. a 32. sz. jegyzetet, 430–431.

⁵⁵ *Catalogus librorum bibliothecae Lepoglavenensis*, a. d. 1727, ex mandato a R. P. Stephani Kovachich prioris provincialis conscriptus. BEK K J 13/3. Mf Me 38. — *Catalogus librorum bibliothecae conventus Lepoglaviensis*... Ex mandato a R. P. Nic. Benger... conscriptus... 1754. BEK K J 5. Mf Me 37.

⁵⁶ KÖZI-HORVÁTH József: *A pesti pálosok könyvtára* = *Katholikus Szemle* 1929. 600–607. — BANGHA Katalin: *A pesti pálos kolostor könyvtára 1786-ban, a rend feloszlatásakor*. Kézirat. Bp. 1985. BEK K J 258. — L. a 27. sz. jegyzetet, KISBÁN: i. m. II. 162–166. — BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk a 18. században*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 287.

⁵⁷ SUGÁR István: *Az egri jezsuita könyvtár 1774-ben, a rend feloszlatásakor* = *MKsz* 1981. 328–332. — BITSKEY István — KOVÁCS Béla: *A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyatéka* = *MKsz* 25–37.

lon. A szegedi piarista könyvtárra vonatkozó összegző megállapítás, hogy „minden olyan időszakban, melyben a könyv értékét ismerő vezető állt a rendház élén, a beszerzés nagyobb arányokat öltött”, érvényes Máriavölgyre is.⁵⁸ A könyvtárosi hivatal hosszabb ideig való betöltetlensége, a csak időnként kimutatható állományvédelem, a megfelelő katalógus hiánya és a gyarapítás alkalmasszerűsége egyaránt a közös vonások közé tartoznak. Ha azonban a máriavölgyi könyvtárat egy másik remeterend, a kamalduliak könyvtáraival vetjük össze, megállapíthatjuk, hogy a máriavölgyi pálos könyvtár jóval sokoldalúbb, tervszerűbben gyűjtött állományt őrzött, mint például a majki, zobori vagy láncséri remeteség. A kamalduli könyvtárak elsősorban a szerzetesek lelki életének elmélyítését szolgálták, s a tudatosan vállalt szegénység eleve meggátolta a könyvtárak tervszerű fejlesztését.⁵⁹

A rekonstrukció forrásai

A máriavölgyi könyvtár állományáról két forrás, egy katalógus és egy abolíciós jegyzék maradt fenn.⁶⁰ A katalógust 1772-ben Orlay Bertalan prior szorgalmazására készítették az általa újonnan felállított könyvtár segédleteként. A jegyzék a pálos rend feloszlata után, 1786. március 21-től május 24-ig készült Máriavölgyben, inventárium jelleggel.⁶¹ A források hűen tükrözik a különböző célkitűzést: míg az 1772-es katalógus a kolostorban lévő könyvállományok közül csak a tulajdonképpeni könyvtár anyagát tárja fel, s évenként jelzi az 1772 utáni gyarapodást, az 1786-os jegyzék nemcsak a kolostori könyvállomány hozzáférhető részét, hanem a rend generálásának könyvtárát is tartalmazza. Az 1786-os forrás inventárium jellegét a könyvek pénzbeli értékének megadásán kívül az is mutatja, hogy csak az éppen megtalálható, illetve fontosnak tartott könyveket tartalmazza. Az aszketika állomány feljegyzése végén az a valószínűleg utólagos megjegyzés áll, hogy még további tíz ládában vannak könyvek, amelyeket ebben a jegyzékben nem részleteznek.⁶²

Az 1772-es katalógus egy 468 lap terjedelmű, félbőr kötésű, fólió alakú kézirat. Benne szakonként, ezen belül általában a szerzők vezetéknevének betűrendjében írták le a műveket. A könyvek sem szakonként, sem az egész állományt figyelembe véve nem kaptak tételeszámot. Ebből arra következtethetünk, hogy a könyveket szakonként, azon belül betűrendben, esetleg formátum szerint csoportosítva helyezték el a könyvtárhelyiségben. Nem lehet eldönteni, hogy az újonnan beszerzett könyveket besorolták-e szerzői betűrendbe vagy pedig a korabeli gyakorlatnak megfe-

⁵⁸ VARGA András: *A szegedi piarista rendház könyvtára*. Kézirat. Szeged, 1985. BEK K J 257. 3.

⁵⁹ KISBÁN Emil: *A kamalduli remeteségek könyvtáiról*. BEK K Ab 277/I. 2.

⁶⁰ Mindkét forrást a BEK K Őrzi. L. a 40. sz. jegyzetet. — *Catalogus librorum in Conv. Mariae Thalensi aboliti ord. Paulinorum sito in Com. Poseniensi repertorium a. 1786. die 21. Martii*. BEK K J 13/5.

⁶¹ A pálos rendet feloszlató rendeletet II. József 1786. február 2-án adta ki, s 1786. március 20-án hirdették azt ki. Az abolíciós jegyzéket saját kezű aláírásával Sigismundus Horváth commissarius regius hitelesítette. A befejező megjegyzések szerint a könyvek megállapított értékének ellenőrzésére Benedictus Doll aestimator nem tudott megjelenni Máriavölgyben, ezért Pozsony megye egyik hivatalnoka, Fr. Szász vállalt aláírásával felelősséget. L. a 60. sz. jegyzetet, 62–63.

⁶² L. a 60. sz. jegyzetet, 4.

lelően a szakok, illetve a formátum sorozatok végén állították fel. Az 1786-os abolicíós jegyzékben a szakokon belül már nincs betűrend, ami az eredeti elhelyezés felborulására utal. A betűrendes szakkatalógus használatának nehézségét a katalóguskészítők már 1772-ben észrevehették, mert néhány szakon belül egy-egy kisebb könyvvállományt külön jegyeztek fel.⁶³ Az így leválasztott kisebb egységeket gyakrabban használhatták, s külön csoportba sorolásukkal a könyvek megtalálását kívánták megkönnyíteni. A katalógusban egy-egy szak után átlagosan tíz főlíót üresen hagytak az állománygyarapodás feljegyzésére. A katalógus alapnyelve a latin, ettől csak a gyarapodások bejegyzésekor tértek el, egy-egy esetben.⁶⁴

A katalógus szakonként a következő rovatokat tartalmazza: szerző, cím, formátum, kötettség, példányszám.⁶⁵ A korabeli általános gyakorlatnak megfelelő, változó minőségű címléírások nem közlik a megjelenési helyet, időt, nyomdanevet, s gyakran a szerző neve is hiányzik. Így a művek meglévő kiadásainak megállapítása nagy nehézséget jelent. A szerzők neve a szokásos genitivusban áll. A névalak mellett általában azt is feljegyezték, hogy a mű írója milyen egyházi funkciót töltött be, illetve milyen rendhez tartozott. A latin nyelvű művek címét legtöbb esetben a címlap alapján tüntették fel. Az anonim műveknél a latin nyelvűeket szintén a címlap szerint írták le, így ezek azonosítása nem okozott különösebb gondot. A nem latin nyelvű művek címét a katalógus a tartalom rövid megjelölésével, az eredeti címtől elszakadva, latinul tárja fel, s a cím után rövidítve jelzi a mű eredeti nyelvét. Ez a gyakorlat főleg az anonim műveknél szinte teljesen rekonstruálhatatlanná teszi a kiadványokat (pl. „*Libellus precatorius Graecus*”).⁶⁶ Az egybekötött, anonim művek egy tételként szerepelnek.⁶⁷

A katalóguskészítés során a könyvtárosok több esetben különféle hibákat vétettek, melyeket külön jeleztek. Egy-egy mű többszöri leírásán⁶⁸ kívül a következő módosítások fordulnak elő: kihagytak egy szerzőt, s ezt csak a szak végén pótolták;⁶⁹ a művet nem a megfelelő szakba osztották be;⁷⁰ a könyvet nem a megfelelő módon vezették be a katalógusba.⁷¹ Nagyon gyakori az a módosítástípus is, amikor egy időközben tiltottá vált mű leírását áthúzzák, s a következő megjegyzést írják utá-

⁶³ A Canonistae et rituales szakban a Jus canonum commentatores csoportot, a Historici sacri szakban a Miracula és a Vitae csoportot alakították ki.

⁶⁴ Az aszketika szakba 1778-ban olaszul jegyezték be a *Divisione al Divinissimo Cuore di nostro Signore Gesu Chr.* c. művet. L. a 40. sz. jegyzet, 11.

⁶⁵ Például: „Ratio status animae immortalis In 8°. l. 1.” A mű rekonstruált címléírása: PARTINGER, Franciscus: *Ratio status animae immortalis ascetice, historice* ... Tyrnaviae, 1715. Typ. Acad. S. J. 8°.

⁶⁶ L. a 40. sz. jegyzet, 11.

⁶⁷ Például: „Urbanitas Vitae communis. Aucupium Innocentiae. Cura salutis. In 12°. l. 1.” L. a 40. jegyzet, 10. Az *Aucupium Innocentiae* HEVENESI Gábor műve (Graecii, 1685. Widmanstadius).

⁶⁸ Például: „Benedicti XIV. de Synodo Dioecessana” (áthúzza) „Vide supra jam semel inscriptum”. L. a 40. sz. jegyzet, 34.

⁶⁹ „Blosium vide in fine Ascetarum post Literam Z.” L. a 40. sz. jegyzet, 2.

⁷⁰ „Eggerer ... Anathema Marianum” (áthúzza) „Vide Historicos Sacros sub Verbo: Miracula”. L. a 40. sz. jegyzet, 3.

⁷¹ „Doctrinaa Speculativa et practica”. (áthúzza) „Vide infra Segneri Speculum non fallax”. L. a 40. sz. jegyzet, 3.

na: „inter prohibitos”. Különösen sok, a tiltott könyvek közé átsorolt mű található a „Humanistae” szakban. Ezeken a javításokon kívül egyéb következtelenségeket is találunk. Így például több mű szakbeosztása hibás, a szakon belüli betűrend csak az első betűt veszi figyelembe. A katalógus készítésekor a szakonkénti betűrendben az egyes betűk után nem hagytak helyet a gyarapodásnak, jöllehet ez például Lepoglaván már 1727-ben bevett gyakorlat volt. Ez aztán további nehézséget okozott a katalógus folytatóinak, akik a szakok végén a bejegyzés évének feltüntetésé után betűrendbe sorolás nélkül, a lehető legigénytelenebbül jegyezték fel a műveket.⁷² Bár a katalógusok elégtelen állapota általános jelenség a 18. században, a máriavölgyi katalógus — összevetve a korabeli európai vagy a magyarországi jezsuita gyakorlattal — csupán 17. századi igényt elégített ki. A 18. században az általános gyakorlat már megkövetelte például az impresszum feltüntetését, a könyvtári elhelyezés egyértelmű jelzését a szakon belül, s elvárás volt a szoros betűrend szerinti besorolás is.⁷³

Az 1786-ban felvett inventárium egy kötés nélküli, ívrét alakú füzet 63 kitöltött lappal. Ebben a műveket az 1772-es katalógus alapján, a kisebb állományú szakok összevonásával készített, egyszerűsített szakbeosztásban, azon belül a betűrend nélkül jegyezték fel. Ennek a nyelve is latin, s a más nyelvű művek címét, illetve tartalmát latinul rögzítették, a mű eredeti nyelvének megjelölésével. A jegyzék a következő adatokat tartalmazza: a mű sorszáma, példányszáma, címe, szerzője (genitívusban), a kiadás helye és éve, a mű köteteinek száma, formátuma és pénzbeli értéke.⁷⁴ A jegyzékkel szemben, mivel nem könyvtári célra készült, a könyvtári katalógus igényét nem vethetjük fel. Jöllehet itt a címeket az 1772-es katalógusnál rövidebben és torzítottabban adják vissza, az impresszumadatok segítségével a művek és a kiadások könyvben rekonstruálhatók. A jegyzékben nincsenek javítások, az írás végig egy személy kezényomát őrzi. A sorszámozást háromszor kezdték újra: az 1480. tétel után a „Libri prohibiti” tételei, majd a generálisi könyvtár 109 tétele következik.

A források alapján a könyvtár nagysága szoros összefüggésben állt a kolostorban élő rendtagok számával. Az 1772-es jegyzék kb. 3000 tételét és húsz szerzetest alapul véve, egy főre átlagosan 150 kötet jut, ami megfelel a délnémet kapucinus kolostorok átlagának.⁷⁵ Ha összevetjük az 1772-es katalógusban és az 1786-os jegyzékben található művek és kötetek számát, legszembetűnőbb a számbavett anyag mennyiségi különbsége. 1786-ban 446 művel és 510 kötetel kevesebbet vettek számba, mint az 1772-es katalógusban, a gyarapodást is beszámítva (1. táblázat). Ez a különbség részben a helyszíni válogatás után Máriavölgyben maradt művekből, részben az 1786-ban nem részletezett tíz láda könyvből adódhat. A ládák közül az 1–3.

⁷² „Apparatus ad Theologiam”. L. a 40. sz. jegyzetet, 343.

⁷³ PÁLVÖLGYI Endre: *Az Egyetemi Könyvtár 17–18. századi katalógusai (1632–1792)* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV* (1968), 28–36. — VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa* = *MKsz* 1957. 368–372.

⁷⁴ Például: „51. 1. Collecta Salamonis Axiomata. Cassoviae, 1758. 1. 8°. —. 1.” L. a 60. sz. jegyzetet, 3. A kiadvány rekonstruált címeírása: BOUTALD, Michael: *Consilia Sapientiae, sive collecta, selectaque Salamonis axiomata* . . . Cassoviae, 1758. Typ. Acad. S. J. 8°.

⁷⁵ RUF, Paul: *Säkularisation und Bayerische Staatsbibliothek. Bd. I. Die Bibliotheken der Mendi-kanten und Theatiner (1799–1802)*. Wiesbaden, 1962. 95.

régi breviáriumokat, a 4. régi kalendáriumokat és az oktatásban használt teológiai, filozófiai könyveket, az 5–10. láda pedig különféle tizenkettedrét alakú, nehezen katalogizálható könyveket tartalmazott.⁷⁶ Lehetséges, hogy ez a tíz láda könyv is Máriavölgyben maradt. További problémát vet föl, hogy az Egyetemi Könyvtárban őrzött, máriavölgyi tulajdonosi bejegyzéssel ellátott művek között több olyan is van, amelyet csak az 1786-os jegyzékben vettek számba, illetve amelyet egyik forrásban sem jegyeztek föl. Ez részben az 1772-ben felvett katalógus későbbi pontatlan vezetésével, részben a könyvtár anyagának a rend feloszlata után máriavölgyi állományokkal történt keveredésével magyarázható.

Szakonként vizsgálva a könyvtár anyagát, az 1772-es katalógusban a prédikáció irodalom (13,7 százalék) és az aszketikus művek (12,9 százalék) magas aránya emelkedik ki (2. táblázat). A többi szak részesedése tíz százalék alatt marad, közülük a „Humanistae” szak áll az első helyen. Ennek tükrében módosítani kell Kisbán Emil megállapítását, aki a hittudományi (teológiai) művek nagy számát hangsúlyozta.⁷⁷ A két legmagasabb arányszámmal képviselt szak jelzi a rendház egyik fontos funkcióját: a kegyhelyre látogató zarándokok lelki gondozását. Ezeket az állományrészeket tehát a mindennapi igénynek megfelelően, több évtizeden át tudatosan gyarapították. Ha a máriavölgyi könyvtár belső arányait összevetjük például az egri jezsuita könyvtár 1774-ben készült katalógusával, lényeges eltérést sem a szakrendszerben, sem a művek arányában nem találunk. Az egri jezsuiták néhány száz kötettel kisebb könyvtárában is kiemelkedett az aszketikus (21,5 százalék) és a prédikáció irodalom (13,2 százalék) aránya,⁷⁸ de ugyanez a helyzet például a délnémet koldulórendi kolostorok könyvtáraiban is.⁷⁹ Ez arra utal, hogy ez az irodalom az 1770-es évek elejéig Magyarországon több szerzetesi könyvtárban folyamatosan szinten tartott állományrész volt. Ez a törekvés Máriavölgyben az aszketika állománynál fokozottan érvényesült, mivel az 1772-es katalógus a gyarapítással együtt összesen 239 aszketikus művet tartalmaz. Ezzel szemben az abolíciós jegyzékben ugyanebben a szakban mindössze 72 művet találunk. Lehetséges, hogy a szerzetesek nem akartak megválni ezekről a művektől, de sokkal valószínűbb, hogy a jegyzék készítői válogattak, illetve nem fordítottak annyi gondot erre az állományra.

Az 1772-es katalógusba a gyarapodást 1774–1784 között a bejegyzés évével együtt vezették be. Így 11 éven át szakonként is nyomon követhetjük a beszerzést (3. táblázat). A fenti évek közül 1776-ban egy művel sem bővült a könyvtár; kimagaslik viszont az 1778-as év, amikor összesen 104 művet szereztek be. Szembetűnő a tendencia, hogy ha az egyik évben viszonylag nagyobb számú (30 vagy több) művel gyarapítják az állományt, a következő évben csak 10 körüli vagy annál kevesebb művet szereznek be. A 11 év alatt összesen 291 művel gazdagodott a könyvtár. A politika és az orvosi szakot egyáltalán nem, a többi szakot (pl. egyházatyák, Szentírás) pedig

⁷⁶ L. a 60. sz. jegyzetet, 4.

⁷⁷ L. a 27. sz. jegyzetet, Kisbán: *i. m.* II. 163–164.

⁷⁸ L. az 57. sz. jegyzetet, Sugár: *i. m.* 329.

⁷⁹ L. a 75. sz. jegyzetet, 74–75. — A czestochowai könyvtár 1614-ben 1610 kötetet tartalmazott, ebből 1303 vallásos, 307 világi tárgyú volt. A vallásos tárgyú anyagból 536 kötet teológiai, 416 kötet homiletikai jellegű mű volt. A teológiai jellegű művek csoportjainak százalékos megoszlása: aszketika 9,9, morális 6, dogmatika 4,1, hitvita 3,9 százalék stb. L. az 51. sz. jegyzetet, 386–387.

1. táblázat

A két forrás könyvanyagának számszerű összevetése

	Mű	Kötet
1772-es katalógus	1676	2619
1773–1786 közötti gyarapodás	291	458
összesen	1967	3077
1786-os jegyzék	1521	2567

2. táblázat

A két forrás könyvanyagának szakonkénti megoszlása

	1772-es katalógus 1772		Gyarapodás 1786-ig		1786-os jegyzék	
	Mű	Kötet	Mű	Kötet	Mű	Kötet
Classes						
Ascetici	216	286	23	34	72	78
Canonistae et rituales; in ius canonicum comm.	132	316	39	59	129	343
Concionatores	230	353	52	61	244	355
Controversistae	80	93	10	16	35	44
Historici sacri, miracula, vitae	116	174	18	29	195	343
Historici profani	119	199	26	42		
Humanistae	144	176	25	36	95	129
Interpretes	47	112	8	14	45	122
Iuridici	28	32	2	2	—	—
Miscellanei	92	112	20	21	223	292
Philosophi	100	116	32	65	85	151
Politici	29	31	—	—	—	—
Scripturisti	27	34	2	7	27	38
S. Patres et theol. mystici	81	217	5	9	103	198
Theol. speculativi	83	168	16	48	82	174
Theol. morales	106	151	12	14	143	255
Medici	20	21	—	—	—	—
Haeretici	26	28	1	1	43	45

csak alkalmoszerűen, egy-egy évben gyarapították. A legfolyamatosabb, szinte évenkénti beszerzés a prédikáció irodalmat jellemzi; ez a 11 év új művei közül 18 százalékos, a szakon belül 23 százalékos gyarapodást jelent. Az aszketika szakot mindössze négy évben, összesen 23 művel (8 százalék) gyarapították. Ez egyértelműen jelzi az aszketika iránti érdeklődés csökkenését, 1772 után. Figyelmet érdemel még a „Humanistae” és a „Philosophi” szakok jelentős gyarapodása, ami az 1772-es állapothoz viszonyítva 17, illetve 32 százalékos növekedést jelent.

Az egynél több példányban őrzött művek lehetőséget adtak a művek és azok példányszámának szakonkénti összevetésére. Az 1772-es katalógus összesített adatait

3. táblázat
A könyvtár szakonkénti gyarapodása 1773–1786 között

	Művek száma / év														
Classes	1773	'74	'75	'76	'77	'78	'79	'80	'81	'82	'83	'84	'85	1786	Össz:
Ascetici			3			6		9				5			23
Canonistae et rituales; in ius canonicum comm.		1	11			21		1		2	3				39
Concionatores		4	3		5	2	9	6	3	9		11			52
Historici sacri, Controversistae		2				5		1		2					10
Historici sacri, miracula, vitae		1	1			11			1	3		1			18
Historici profani			9			12		3		1		1			26
Humanistae			4			7	1	2		6		5			25
Interpretes		2				6									8
Iuridici						1		1							2
Miscellanei						2	1	7	1	2		7			20
Philosophi			15			12		5							32
Politici															–
Scripturisti						2									2
S. Patres et theol. mystici			2			3									5
Theol. speculativi		1				5				5		5			16
Theol. morales		1				8		3							12
Medici															–
Haeretici						1									1
Összesen	–	12	48	–	5	104	11	38	5	30	3	35	–	–	291

figyelembe véve a könyvtár 1967 műve közül 499-et (25,4 százalék) őriztek egynél több példányban (4. táblázat). Ezeket a könyveket gyakorlati használatra szánták, hogy egy időben többen is forgathassák őket. A magyarázatot a Studium generale működésében és a hely kegyhely jellegében kereshetjük. Míg az egész állományban csupán minden negyedik, az aszketika szakban például minden második mű volt meg egynél több példányban. Ez az arány a szakon belül a művek számához viszonyítva itt a legmagasabb (53 százalék). Ezt a prédikáció irodalom követi, ahol a kettő vagy több példányos művek aránya 30,5 százalék. Ezek az arányok megerősítik a korábbi megfigyelést, amely szerint a máriavölgyi könyvtárat elsősorban a prédikáció és az aszketikus irodalom jellemzi.

A könyvtár szakrendszere és általános jellemzése

A máriavölgyi könyvtár szakrendszere sajátos helyet foglal el a 18. századi rendi könyvtárak szakbeosztásai körében. Ennek bemutatására érdemesnek látszik az összevetés a pálos rendi konstitúciók által előírt felosztással, a czestochowai és a lepoglavai könyvtár szakbeosztásával, valamint a bencés Oliver Legipontius által

4. táblázat

*A művek és azok példányszáma szakonként 1786-ban
(Az 1772-es katalógus alapján a gyarapodás figyelembevételével)*

<i>Classes</i>	<i>Művek száma</i>	<i>Ebből az egynél több példányos művek száma</i>
Ascetici	239	127
Canonistae et rituales; in ius canonicum comm.	171	41
Concionatores	282	86
Controversistae	90	24
Historici sacri, miracula, vitae	134	39
Historici profani	145	20
Humanistae	169	21
Interpretes	55	9
Iuridici	30	4
Miscellanei	112	37
Philosophi	132	10
Politici	29	3
Scripturisti	29	18
S. Patres et theol. mystici	86	8
Theol. speculativi	99	6
Theol. morales	118	45
Medici	20	—
Haeretici	27	1
Összesen	1967	499

javasolt szakrendszerekkel (5. táblázat). Az 1644-es rendi konstitúciók a könyveket tíz szakban javasolták elrendezni. A szakok közül hat a szorosabb értelemben vett vallási, egy a világi, három pedig a filozófiai, történeti és retorikai tárgyú könyveket tartalmazta.⁸⁰ Ez a beosztás a humanista ihletettségu szakrendszerekhez és a korabeli könyvtermeléshez viszonyítva a 17. század második felében mindenképpen meghaladottnak tekinthető.

A czestochowai könyvtár tizennégy szakot tartalmazó 1714-es beosztása⁸¹ a szakrendszereknek abba a típusába tartozik, amely a főosztályokká emelt teológiai diszciplínákat egy szintre állítja a joggal, orvostudománnyal és az összevont művészeti-humanista szakokkal. Megfigyelhető a teológiai szakok differenciálódása, új szak jelenik meg a miscellanea anyag számára, s az elnevezések egy része is megváltozik. Ez a konkrét állományon alapuló beosztás nagy vonalakban tükrözi a katolikus egyházi könyvtárak általános gyakorlatát a 18. század első felében. Tovább differenciál a lepoglavai könyvtár 1727-es szakbeosztása, amely 1754-ben is érvényben volt.⁸² Ez összesen tizenhét szakot tartalmaz, s a rendi konstitúciók és a czestochowai könyvtár szakrendszerének ismeretében jöhetett létre. Új szakok jelennek meg a kontroverz teológia, a politika, a világi történetírás, a humanista és a klasszikus

⁸⁰ L. a 10. sz. jegyzetet, 131.

⁸¹ L. az 51. sz. jegyzetet, 390–391.

⁸² L. az 55. sz. jegyzetet.

5. táblázat

A máriavölgyi könyvtár szakrendszere más szakrendszerek tükrében

Pálos rendi konstitúciók, 1644	Czestochowa, 1714	Lepoglava, 1727 (1754)	Legipontius, 1746 (Czestochowa, 1762)	Máriavölgy, 1772	Máriavölgy, 1786
1. Theologi	1. Biblici	1. Biblia sacra cum exppositoribus	1. Sacra Biblia	13. Scripturistici	9. Scripturistae
	2. Sancti Patres		2. Interpretes et critici sacri	8. Interpretes	7. Interpretes
	3. Expositores			14. Sancti Patres	10. Sancti Patres
2. Scholastici	7. Theol. speculativi	2. Theol. speculativi	3. Theol. scholastici	16. Theol. speculativi	11. Theol. speculativi
3. Positivi	6. Theol. morales	3. Theol. morales	4. Polemici et morales	17. Theol. morales	12. Theol. morales
6. Casistae		4. Theol. polemici		4. Controversistae	4. Controversistae
5. Concionatores	4. Concionatores	7. Concionatores et alii libri ad praedicandum	5. Homileitici et ascetae	1. Ascetici	1. Ascetici
				3. Concionatores	3. Concionatores
4. Mystici	5. Spirituales	8. Asceticae		15. Theol. mystici	
7. Philosophi	8. Philosophi	13. Philosophi, mathematic., geom.	6. Philosophi veteres et novi	11. Philosophi	8. Philosophi
		9. Politici sacri et profani		12. Politici	
	12. Medici	12. Medici	7. Medici, botanici, chymici	18. Medici	
	14. Miscellanei	16. Miscell., Coci, oeconomi	8. Mathematici, mechanici, oeconomici	10. Miscellanei	13. Miscellanei

<i>Pálos rendi konstitúciók, 1644</i>	<i>Czestochowa, 1714</i>	<i>Lepoglava, 1727 (1754)</i>	<i>Legionius, 1746 (Czestochowa, 1762)</i>	<i>Máriavölgy, 1772</i>	<i>Máriavölgy, 1786</i>
9. Rhetores	10. Oratores	14. Humanistae, variar. class.	9. Grammatici, poetae, rhetores, philologi	7. Humanistae	6. Humanistae
	11. Poetae		10. Bibliographi et methodici		
			11. Geographi, genealogi, heraldici		
			12. Rei diplomaticae et antiquitatum scriptores		
10. Prophani		11. Historici profani	13. Historia profana	6. Historici profani	5. Historici sacri et profani
8. Historici	9. Historici ecclesiastici	10. Historici sacri	14. Historia ecclesiastica	5. Historici sacri, miracula, vitae	
	13. Juridici		15. Jus naturae et publicum	9. Juridici	2. Canonistae, rituales et iuridici
		5. Jus civile cum comment.	16. Jus civile		
		6. Jus canonicum cum comment.	17. Jus canonicum	2. Canonistae et rituales in jus canonicum comment.	
			18. S. Patres et concilia		
		15. Ad ecclesiam, chorum, ritus, ceremonias			
		17. Prohibiti		19. Haeretici	14. Prohibiti

irodalom, valamint a liturgikus és a tiltott könyvek számára. A Libri spirituales elnevezést önálló szakként az Asceticae váltja föl. A Czestochowában külön kezelt biblia és bibliakommentár szakokat itt összevonják, a jog kettéválik a polgári és az egyházi jogi könyvek csoportjára. A tényleges könyvanyagnak megfelelő beosztására való törekvést jelzi a szakok elnevezésének bővítése: így például a filozófiához kapcsolva megjelenik a matematika és a geometria, a miscellanea szaknál pedig a gazdasági irodalmat és a szakácskönyveket külön is feltüntették.

1746-ban, majd 1747-ben ismét megjelent bibliográfiai, könyvtári kézikönyvében Oliver Legipontius kétféle, egymástól alig különböző szakbeosztást közöl.⁸³ Ennek figyelembevétele azért szükséges, mert ismerete, illetve hatása a 18. század második felében több egyházi könyvtárban lemérhető. Így például az 1762-ben újjárendezett czestochowai könyvtár szakbeosztása Legipontius tizennyolc részes rendszere alapján jött létre.⁸⁴ Legipontius könyve megvolt Máriavölgyben: a ma is meglévő példányt a kéziratos bejegyzés szerint a könyvtárat újjárendező Orlay Bertalan prior szerezte be 1766-ban.⁸⁵ Legipontius hierarchikus rendszere a szakokat négy fő osztálynak (teológia, filozófia, történelem, jog) rendeli alá, melyeken belül egyenként négy, öt vagy hat, összesen tizennyolc, illetve húsz szak található. A két variáns között mindössze annyi a különbség, hogy a bővebb változat külön szakot ír elő a „Physici et metaphysici”, valamint a „Collectiones scriptorum historicorum” számára. A legjelentősebb differenciálódás a filozófia és a történelem területén figyelhető meg. Önálló szakként jelenik meg a matematika a mechanikával és a gazdaságtannal, a bibliográfia a könyvtári módszertannal, a földrajz a genealógiával és a heraldikával, a diplomatika az „Antiquitatum scriptores”-szel egyesítve, valamint a természet- és közjog területe. Az összevonások jelzik a teológia rendszerének átalakulását: így például az aszketika a homiletikával és liturgikával közös szakba van beosztva.

A máriavölgyi könyvtár az 1772-es katalógus szerint összesen tizenkilenc szakot tartalmazott.⁸⁶ Az összevetés azt mutatja, hogy a közvetlen példa a leoglavai könyvtár lehetett, ezt a beosztást azonban több ponton módosították. A szakokat részben átcsoportosították, sorrendjüket megváltoztatták. A tiltott, illetve „Haeretici” könyvek mindkét helyen a könyvtár fő állományában, az utolsó helyen szerepelnek. Az aszketika, a politika és a Humanistae szakok párhuzamos előfordulása azt bizonyítja, hogy a máriavölgyi rendszert a leoglavai alapján, a meglévő könyvanyag és gyakorlati szempontok figyelembevételével alakították ki. Máriavölgyi sajátosság, hogy a szakokat a két utolsó kivételével a szakok nevének betűrendjében helyezték el.⁸⁷ Ebből fakad, hogy például a bibliakiadások a „Scripturistici”-vel összevonva az első helyről a 13. szakba szorultak vissza, s a bibliakommentárok ettől távol, a 8. helyen találhatók. Az első helyre önálló szakként az aszketika került, s új szakként

⁸³ LEGIPONTIUS, Oliverius: *Dissertationes Philologico-Bibliographicae*. Norimbergae, ²1747. 62–63.

⁸⁴ L. az 51. sz. jegyzetet, 395–397.

⁸⁵ L. a 83. sz. jegyzetet. Az egyik máriavölgyi könyvjegyzékben sem szereplő mű tulajdonosi bejegyzése a címlapon: „Bibliotheca Conventus Mariae Thallensis 1766.”

⁸⁶ L. a 40. sz. jegyzetet.

⁸⁷ A szakokat például az ingolstadt-i jezsuita kollégium könyvtárának katalógusa is betűrendben tartalmazza. BUZÁS, Ladislaus: *Deutsche Bibliotheksgeschichte der Neuzeit (1500–1800)*. Wiesbaden, 1976. 138.

jelenik meg a Theologi mystici is. Néhány szakon belül a könnyebb kezelhetőség érdekében alcsoportokat alakítottak ki: így az egyháztörténelmen belül külön találhatók a mirákulumos könyvek és a szentéletrajzok, a Canonistae et rituales szakban pedig a kánonjogi kommentárok.⁸⁸

A máriavölgyi szakbeosztás és a Legipontius-féle elképzelés összevetéséből kiténik, hogy bár Máriavölgyben ismerték, mégsem követték Legipontius rendszerét. A szakok sorrendje más elképzelésen alapul, a teológiai szakoknál a máriavölgyi beosztás differenciáltabb, a filozófiai szakoknál pedig hiányzik a bibliográfiai, módszertani könyvek csoportja. A történelem és a jog területén Máriavölgyben több szak hiányzik, s a rendszer jóval kevésbé tagolt Legipontius beosztásánál. Mindez egyrészt jelzi a máriavölgyi könyvanyag összetételét, másrészt utal a rendi hagyományok továbbvitelére az újabb elképzelésekkel szemben. Legipontius után a máriavölgyi rendszer mindenképpen archaikus jelenségnek számít. Ugyanakkor modernebb, mint például a szeged-felsővárosi minorita könyvtár 1764-es szakrendje, amely a 18. században továbbélő korábbi gyakorlatnak megfelelően a nem latin nyelvű könyveket külön kezeli, s a tematikus és a nyelvi felosztást együtt alkalmazza.⁸⁹

A továbbiakban a kifejezetten teológiai anyag mellőzésével néhány kiválasztott szak példáján vázlatosan szeretném érzékeltetni a könyvtár arculatát. A Historici profani szak kiadványai a világ- és a magyar történelmet egyaránt gazdag választékban mutatják be.⁹⁰ Az ókori történetírók közül Curtius Rufus, Julius Caesar, Cornelius Nepos, Josephus Flavius és Sallustius neve egyaránt megtalálható. Bizánc történelmét Johannes Zonaras, Nikephoros Gregoras, Laonikos Chalkokondyles munkáiból lehetett megismerni. Itália történetét többek között Jean Mabillon és Michel Germain közös könyve közvetítette. A felvilágosodás iránti érdeklődést tükrözi az 1784-ben beszerzett és ebbe a szakba beosztott *Vita Volterri* című, közelebbről meg nem határozott kötet. A magyar történelem szakaszait Bonfini, Istvánffy Miklós, Bél Mátyás munkáin kívül például a Rákóczi Ferenc *Emlékiratait* is tartalmazó, *Histoire des révolutions de Hongrie*. . . (La Haye, 1739) című, a 18. századi magyarországi magánkönyvtárakból is jól ismert munka kétkötetes, negyedréti kiadásából, valamint egy kivételesen ide osztott kéziratból, Thorday Sámuel erdélyi református lelkész *Historia Ungariae a Ferdinando I usque ad Leopoldum Imperatorem* című, ismeretlen helyen lappangó munkájából tanulmányozhatták.⁹¹

A Humanistae szakban egyrészt a részben oktatási célokat szolgáló antik klasszikus irodalom kapott helyet. Homérosz *Iliásza* és *Odüsszeiája* mellett találkozunk például Cicero, Ovidius és Horatius munkáival, s megvoltak Aiszóposz fabulái is. Senecát Justus Lipsius: *Flores Senecae*. . . című válogatása közvetítette. Másrészt viszonylag nagy számban szerepelnek a humanista szerzők művei, melyek közül Erasmus *De duplici copia verborum ac rerum*. . . című munkáját emeljük ki. Ebben a

⁸⁸ L. a 63. sz. jegyzetet.

⁸⁹ L. a 9. sz. jegyzetet, 24–35.

⁹⁰ L. a 40. sz. jegyzetet, 155–163.

⁹¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV Bp. 1914. 310. szerint a kézirat címe: „A néhai első Ferdinánd római császárnak . . . idejéltől fogva első Leopold . . . idejéig folyt nagy dolgok és csodák.”

szakban kaptak helyet a retorika olyan alapmunkái, mint például Soarez *Ars rhetorica*-ja, s a szótárak, melyek között Pápai Páriz Ferencét sem nélkülözték.⁹²

A Philosophi szakban a filozófiatörténet jelentős alakjainak fő művei szinte kivétel nélkül föllelhetők.⁹³ Platón és Arisztotelész összes művei mellett az ókori szerzők közül Boethius *De consolacione philosophiae*-jét említhetjük. A humanista filozófusok közül Rudolf Frisius Agricola *De inventione dialectica*-ja figyelemreméltó, míg a „portugál Arisztotelész”-nek is nevezett Pedro da Fonseca *Institutiones dialecticae*-ja a jezsuita bölcseleti irányt képviselte. A karteziánus eszmék sem voltak ismeretlenek Máriavölgyben, amint azt a jezsuita Gabriel Daniel *Iter per mundum Cartesii* (Viennae, 1720) című könyvének megléte tanúsítja.

A viszonylag kisszámú művet tartalmazó politika szakban a pálosok széles látókövét jelzik az olyan kiadványok, mint például Justus Lipsius *Monita et exempla politica*-ja és *Politiconum seu doctrinae civilis liber tertius*, Fénelon *Télémaque*-ja francia és latin nyelven, valamint Balthasar Gratian *Homo politicus*.⁹⁴ Már ez a néhány példa is jelzi, hogy a jezsuita államelméleti írások mellett a protestáns, illetve janzenista szellemű művek is rendelkezésre álltak.

A katalógus Haeretici szakában a lutheri és kálvini szellemű műveken kívül ott volt például egy a zsidó vallás tanításával vitatkozó kiadvány is. Kálvin művei csaknem a teljesség igényével voltak jelen. (*Institutio, Tractatus theologicus, Epistolae* stb.) A jelentős számú művel képviselt magyarországi protestáns irodalomból Helldorfer Gáspár *Újszövetség* fordítását emelem ki.⁹⁵

Már ez a rövid áttekintés is mutatja, hogy a máriavölgyi könyvtár sokoldalú volt, s magyarországi viszonylatban a korszak jobb szerzetesi könyvtárainak színvonalán állott. A középkori és ellenreformációs vallásos, teológiai irodalom túlsúlya természetes, ugyanakkor figyelemre méltó a lutheránus és kálvinista teológia nagyarányú jelenléte. Nem elhanyagolható a magyar vonatkozású anyag, s a kifejezetten szórakoztató olvasmányok megléte sem teljesen magától értetődő. A további jellegzetességek meghatározása majd az egész állomány rekonstrukciója, valamint az így kapott kép más könyvtárakkal való összevetése után lesz lehetséges.

A részletesen elemzett anyagrész kiválasztása, a rekonstrukció lépései

A rekonstrukció és a részletes elemzés alapjául az aszketika szak anyagát választottam. Ennek egyik oka az, hogy a máriavölgyi könyvtár jellegét a könyvek mennyiségét tekintve a prédikáció irodalom mellett elsősorban az aszketikus kiadványok határozták meg. A mások ok a szekularizációs könyvanyag, ezen belül különösen az aszketika állományok elégtelen bibliográfiai feltártsága.⁹⁶ Ezeknek a könyveknek

⁹² L. a 40. sz. jegyzetet, 191–199.

⁹³ L. a 40. sz. jegyzetet, 257–261.

⁹⁴ L. a 40. sz. jegyzetet, 273–274.

⁹⁵ L. a 40. sz. jegyzetet, 433–434.

⁹⁶ A 17–18. századi világi és egyházi könyvtárak eddigi kutatása elsődleges feladatának egy-egy könyvtár átfogó bemutatását tartotta. Ennek keretében a kvantitatív elemzés mellett példákkal jelle-

egyik része soha nem került nyilvános könyvtárba, egy másik része pedig a magas kiadás- és példányszám ellenére az utolsó példányig elhasználódott, illetve elpusztult. A 18. század második fele óta ezeket a nyomtatványokat különféle ideológiai okokból többször megbélyegezték, s ez a diszkriminációs folyamat az ún. áhítati irodalom tudatos mellőzésével a könyvvel foglalkozó különféle kutatási területeken szinte napjainkig tart.⁹⁷ A választás harmadik oka az, hogy az aszketikus könyvanyag nemcsak a nyelv- és irodalomtörténetnek, hanem a széles rétegek művelődésének is egyik fontos forrása.

Az aszketikus művek könyvtári csoportjának kialakítása és tartalmuk megkedvelése a pálos rendben tipikusan 18. századi jelenség. A könyvtári szakbeosztást is előíró 17. századi rendi konstitúciókban az áhítati irodalmat még nem tüntették fel. Ezeket a munkákat a jezsuita könyvtárkatalogusok először a Spirituales, majd később az Ascetica szakba osztották.⁹⁸ Mabillon javaslata a Moralis és a Theoretica szakok mellett önálló Ascetica szak létesítésére jól mutatja ennek a könyvanyagnak a korabeli jelentőségét.⁹⁹ A pálos rendi könyvtári gyakorlat a 18. század elején minden valószínűség szerint a jezsuitáktól vette át az aszketika szak alkalmazását. Máriavölgyben az aszketikus könyvanyagnak alapvetően hármass feladata volt: a rendtagok vallásos életének elmélyítése, teológiai továbbképzése mellett segítette a rendi utánpótlás nevelését és a zarándokhely sajátos pasztorációs feladatainak ellátását.

Az 1787 júliusában megszűnt máriavölgyi könyvtár további sorsáról annyit tudunk biztosan, hogy az abolíciós inventáriumnak megfelelően beszállították a pesti Egyetemi Könyvtárba.¹⁰⁰ Nyitott kérdés, hogy az abolíciós jegyzékben fel nem tün-

mezték a fő tartalmi egységeket, katalógusszerűen közölték a könyvtári állomány fellelhető részét vagy a bejegyzések alapján elvégezték egy állományrész rekonstrukcióját. L. az 56. sz. jegyzetet, BANGHA: i. m. — HARSÁNYI István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. Bp. 1917. — BERLÁSZ Jenő: *Dernschwam János könyvtára*. Bp. 1964. — KOKAS Károly: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*. Szeged, 1991. — JAKÓ Klára: *A kolozsvári Lyceum-könyvtár története* = Vigilia 1991. 731–735. — A könyvtárak összetételének bemutatása során az aszketika szakot többnyire háttérbe szorították, vagy pedig — jöllehet az gyakran az anyag egyik mennyiségileg számottevő része volt — egyszerűen figyelmen kívül hagyták. L. az 57. sz. jegyzetet, SUGÁR: i. m. 328–332. — A rekonstrukciós kísérletre rendszerint meg nem bolygatott, el nem szállított állományoknál vállalkoztak. SIPOS Gábor: *A kolozsvári református kollégium könyvtára a XVII. században*. Szeged, 1991. — JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*. Kézirat. é. n. — A II. József kori felosztások során erre a könyvállományra külön kormányzótanácsai rendelet vonatkozott. E szerint azok az áhítati és morális tartalmú művek, amelyek nem szolgálgják a felvilágosodás gondolatrendszerét, értéktelenek, s ezért eltávolítandók. L. a 4. sz. jegyzetet, 137–138. — Az aszketika állomány kezelését mutatja, hogy például az Egyetemi Könyvtár nagyszombati állományának 1780-as szakkatalógusa készítésénél a Concionatores, Ascetica stb. szakokhoz tartozó művekről nem készült katalógus. Ezeket a bekötetlen és a csonka könyvekkel együtt külön szekrényekben őrizték. L. a 73. sz. jegyzetet, PÁLVÖLGYI: i. m. 47–48.

⁹⁷ BRÜCKNER, Wolfgang: *Zum Literaturangebot des Gülden Almosens* = Sonderband 47,1 der Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 1984. 121–139. itt: 122–123.

⁹⁸ L. az 57. sz. jegyzetet, BITSKEY — KOVÁCS: i. m. 25–37.

⁹⁹ L. a 83. sz. jegyzetet, 47.

¹⁰⁰ L. a 60. sz. jegyzetet, a címdalon: „Illati Bibliothecae mense Julio anno 1787.” — Specificatio Catalogorum qui ex Monasteriis abolitorum P. P. Paulinorum ad R. Universitatis Bibliothecam transmissi sunt. BEK K J 106/8.

tetett, de máriavölgyi tulajdonosi bejegyzéssel ellátott aszketikus (és más) művek hogyan és mikor kerültek az Egyetemi Könyvtárba, s nem találtuk meg a feloldást az abolíciós inventárium sorszámaihoz fűzött jelekhez sem. A hasonló sorsra jutott egykorú könyvtári állományokból egyrészt arra következtethetünk, hogy Máriavölgyben is nagyobb mennyiségű könyvanyag maradhatott az expaulinusok kezén, akiktől a művek később közvetett úton az Egyetemi Könyvtárba kerültek.¹⁰¹ Másrészt vannak olyan abolíciós könyvjegyzékek, amelyekben a máriavölgyihez hasonló, a könyvek sorsára utaló jelekkel találkozunk, de ezek a jelek és feloldásuk a máriavölgyi jegyzéknél nem voltak alkalmazhatók.¹⁰² Nem eldönthető az sem, hogy pontosan mikor szállították Pestre a könyveket. Az általános gyakorlat szerint a szállítások még 1796-ban is folytak.¹⁰³ Feltételezésünk szerint azonban a máriavölgyi állomány annak jelentősége miatt ennél korábban, a beszállítások első szakaszában jutott az Egyetemi Könyvtárba. Ezt alátámasztja az is, hogy az abolíciós jegyzéket nem használták desiderata-jegyzékként, mint ahogy ezt például egy későbbi szakaszban a kőrösi pálos kolostor katalógusával tették.¹⁰⁴ A beszállított könyvanyagot az Egyetemi Könyvtárban egyelőre félretehették, mivel az 1780-as években még a jezsuita rend feloszlata után ideszállított könyveket rendezték, válogatták, osztották szét és árverezték. Olyan Elenchus, mint amit a beszállított jezsuita könyvanyagról 1782-ben készítettek az Egyetemi Könyvtárban a könyvtár állománya részére fontosnak tartott művekről, az eredeti származáshely jelölésével,¹⁰⁵ — jöllehet tervbe vették — más szerzetesrendek anyagából tudomásom szerint nem készült. A máriavölgyi aszketika állomány azon kötetei, amelyek az Egyetemi Könyvtár szempontjából másodpéldánynak minősültek, a párhuzamos adatok szerint előbb árverésre, majd szatócskézre, illetve a papírmalmokba kerülhettek, vagy ha mindezt túléltek és fölöslegesnek bizonyultak, a 19. század elején más könyvtárakba jutottak.¹⁰⁶

A rekonstrukció lépései a következők voltak. Az 1772-es és az 1786-os forrás aszketika szakában található művekből az egyes tételek összehasonlítása után konkordancia jegyzéket készítettem. Az 1772-ben elkezdett, összesen 239 aszketikus művet tartalmazó katalógusból mindössze 53 művet találtam meg az 1786-os jegyzékben. Erről az 53 műről a többinél pontosabb adatok álltak rendelkezésre. Itt a szerző nevén kívül egy teljesebb (1772) és egy rövidebb cím (1786), a megjelenési hely és év (1786), valamint a formátum (1772, 1786) ismert. Ezeket a műveket az Egyetemi Könyvtár alapkatalógusa és a bibliográfiák segítségével azonosítottam, a cím-

¹⁰¹ Elenchus librorum Ex-Paulinorum et Ex-Dominicanorum V. Ecclesiensium . . . 1801. BEK K J 106/24b. — (Prottmann András volt pálos szerzetes által használatra átvett könyvekről kiadott elismervény. 1786. aug. 26.) BEK K J 107/5.

¹⁰² Catalogus librorum repertorum penes Crisiense Monasterium abolitum Ordin. S. Pauli primi Eremitae in Crisien. Comitatu situatum. (1786) BEK K J 99/5/a. A jelek és feloldásuk a füzet borítóján található.

¹⁰³ L. a 73. sz. jegyzetet, PÁLVÖLGYI: *i. m.* 54.

¹⁰⁴ L. a 102. sz. jegyzetet.

¹⁰⁵ Elenchus generalis librorum, qui ex bibliothecis, quas abolita Soc. Jesu in regno Hungariae, et provinciae eidem incorporatis habebat pro bibliotheca regiae Universitatis Budensis, velut in eadem adhuc desiderati selecti sunt Budae in bibl. regiae univ. 1782. diebus jan. 14–27. Martii. BEK K J 11.

¹⁰⁶ Vö. a 4. sz. jegyzetet, 110. — L. az 56. sz. jegyzetet, BANGHA: *i. m.* 13.

leírást pontosítottam. Néhány kivétellel kézbe vettem a műveket és átvizsgáltam a példány szerint azonosított kiadványok tulajdonosi bejegyzéseit. Azonosítottam továbbá 19, csak az 1786-os jegyzékben rögzített művet. Ebben a szerző neve, a rövid cím, a megjelenési hely és év, valamint a formátum adatai segítettek. Az 1772-es katalógus további 186 impresszum nélküli kiadványát a formátum segítségével hívásával összevetettem az Egyetemi Könyvtár valamennyi, abból a műből rendelkezésre álló példányával. Részben a fellelhető példányok, részben a bibliográfiák alapján pontosítottam a rövidített címleírást,¹⁰⁷ az anonimként feltüntetett kiadványok egy részénél megállapítottam a szerzőt, s egy-egy mű példányainak tulajdonosi bejegyzéseit figyelembe véve megpróbáltam eldönteni, hogy melyik kiadás lehetett meg Máriavölgyben. A fenti módon nem azonosítható műveket a könyvtári segédkönyvek (rendi bibliográfiák, monográfiák stb.) bevonásával próbáltam meghatározni.¹⁰⁸ Így a nem azonosított művek aránya kb. tíz százalékra csökkent. Ezek csaknem kizárólag anonimként feltüntetett, a gyarapodás során hiányosan leírt művek, melyek azonosításánál a legnagyobb nehézséget a nem latin nyelvű és több szerző által is szívesen választott, műfaj értékű címek jelentették.

A két katalógusban összesen 258 különböző aszketikus mű található.¹⁰⁹ Elvileg mind a 258 mű az Egyetemi Könyvtárba került. A gyakorlatban azonban a tulajdonosi bejegyzések alapján példány szerint azonosított, biztosan Máriavölgyből származó kiadványok száma mindössze 16 (6 százalék) volt. Ez az alacsony arány egyrészt abból adódhat, hogy sokáig nem tartották be a tulajdonosi bejegyzésekre vonatkozó előírást. Erre utal, hogy a 16 mű tulajdonosi bejegyzései közül 1750 előtt mindössze három készült, a többi az 1759–1780 közötti időből származik. Másrészt a másodpéldánynak és korszerűtlennek minősített könyvektől az Egyetemi Könyvtár a beszállítást követően megvált.

A forrásokban szereplő viszonylag nagyszámú (66) anonim mű közül az azonosítás során 15 valóban anonimnak bizonyult, ezek egy részét a könyvtári katalógus és a bibliográfiák is anonimként hozzák. További húsz anonimként feltüntetett művet szerzőhöz tudtam kapcsolni. A szerzős művek azonosításakor a tévesen feljegyzett névalakok és a névváltozatok okoztak gondot. A szerzővel katalogizált művek közül mindössze négyet nem tudtam megbízhatóan meghatározni.

Megkísértem választ találni a kérdésre, vajon mikor, milyen formában vált meg az Egyetemi Könyvtár a Máriavölgyből származó aszketikus művektől. A könyvtárba bekerült kiadványok egy részét a könyvtár aukciókon értékesítette. Az aukciók

¹⁰⁷ A rekonstrukció során leggyakrabban a magyar nemzeti bibliográfiát, más nemzeti bibliográfiákat és nyomtatott könyvtárkatalógusokat használtam. Pl.: *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*. t. 1–360. London–München–New York–Paris, 1979–1987. — *Catalogue Général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs*. Tome 1–231. Paris, 1897–1981.

¹⁰⁸ A leggyakrabban használt rendi és bio-bibliográfiák: SOMMERVOGEL, Carlos — DE BACKER, Aloys: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. tome 1–10. Bruxelles–Paris, 1890–1909. — KAPSNER, Oliver L.: *A Benedictine Bibliography*. vol. 1–2. Collegeville, Minn., 1962. — FARKAS, Seraphinus: *Scriptores Ord. Min. S. P. Francisci Provinciae Hungariae reformatae nunc S. Mariae. Posonii*, 1879. — JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Bd. 1–4. Leipzig, 1750–1751.

¹⁰⁹ A 258 műből 57-nek az Egyetemi Könyvtár mai állományában semmiféle példánya vagy kiadása sem található. — A források és a rekonstruált könyvállomány tételes közlése terjedelmi ok miatt nem lehetséges. A művekre a továbbiakban a rövidített rekonstruált címleírásokkal hivatkozom.

anyagát az 1780-as években a jezsuita rend feloszlatásából származó művek szolgálatták.¹¹⁰ Az 1787-től nyomtatásban is megjelent egyetemi könyvtári aukciós katalógusokat összevetettem az impresszumokat is közlő 1786-os máriavölgyi abolíciós jegyzékkel és az Egyetemi Könyvtár mai állományával.¹¹¹ A jegyzék 72 aszketikus kiadványa közül hat tulajdonosi bejegyzéssel fellelhető az Egyetemi Könyvtárban. A többi kiadvány nagyobb része kiadás szerint megtalálható a nyomtatott aukciós katalógusokban. A legtöbbet az 1797. november 6-án tartott aukció katalógusában azonosítottam be. Ekkor a 72 aszketikus műből 27 került árverésre. Ebből arra következtethetünk, hogy a máriavölgyi könyvtár fölöslegesnek ítélt részétől 1797-től kezdve vált meg az Egyetemi Könyvtár. A 27 aukcióra bocsátott műből 11 más tulajdonosi bejegyzéssel vagy anélkül, kiadás szerint is megvan az Egyetemi Könyvtár mai állományában, nyolcat más kiadásban őriz, hét mű pedig teljesen hiányzik az állományból. Egy több kötetes mű Máriavölgyből származó darabjainak egy-egy kötetét állománypótlásként használták fel. Az aukciók az Egyetemi Könyvtárban a 19. század elejéig folytak, így a máriavölgyi könyvtár anyagának egy része lényegében már a jozefinizmus után szóródott szét, illetve semmisült meg.

¹¹⁰ L. a 4. sz. jegyzetet, 139–142. — VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének története* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* II (1964). 121.

¹¹¹ *Catalogus librorum qui in Bibliotheca Universitatis Pestiensis publicae auctioni exponuntur. 1787–1797.* Pestini, 1787–1790., Budae, 1796–1797. (címváltozatokkal)

A piarista diákszínpad és a nyitrai színjáték

A piarista iskolák dráma- és színháztörténeti jelentőségét az utóbbi évtizedekben senki nem méltatta, egyetlen város, Kecskemét iskolaszínházáról az utóbbi években Holczer József értekezett.¹ A piarista színi hagyományok lényeges vonásait azonban egyszerűen azért sem lehetett meghatározni, mert az adatokat alaposan bővíteni kellett ahhoz, hogy ezekből egyáltalán valamiféle messzemenő következtetést le lehessen vonni. Kétségtelen, hogy a múlt század kilencvenes éveiben az iskolák történetét feldolgozó tanulmányok sora jelentette az első lépéseket.² Elsősorban a catalogus studiosorum adataira támaszkodva hoztak néhány adatot nyilvánosságra, ezeket azonban Prónai Antal nem érezte elegendőnek, ezért összeállított egy címjegyzéket kronológiai rendben, ezt azonban halála miatt már közölni nem tudta, Császár Elemér rendezte végül sajtó alá.³ Az első világháborút követően az erdélyi felvidéki piarista házakban az utazási nehézségek miatt lelassult a kutatás, s csak Német Károly vállalkozott arra, hogy kutatások és levelezések után bővítse a Prónai által összeállított drámacím-jegyzéket.⁴ Német Károly jegyzetei ránk maradtak, kiadásukra azonban soha nem került sor. Az 1980-as évek elején az MTA Irodalomtudományi Intézetben a XVIII. századi osztály mellett megalakult egy drámakutató csoport, amely továbbra is felekezeti és szerzetesrendi bontásban készült kiadni a drámákra vonatkozó adatok lajstromát, azonban nem időrendben, hanem a városok, illetőleg iskolák szerint.

¹ HOLCZER József: *Adatok a kecskeméti piarista gimnázium színjátszásához*. Kecskemét, 1989. 5–42.

² Csak néhány példa: TAKÁCS Sándor: *Benyák Bernát*. Bp. 1891. — PAPINI Albert: *A máramaroszi kegyesrendi gimnázium vázlatos története*. Máramarosziget, 1894. (A máramaroszi kegyesrendi gimnázium értesítője. 1893/94.) — FRIEDREICH Endre: *Halápy Konstantin emlékezete (1698–1752)*. Temesvár, 1903. — PRÓNAI Antal: *A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században*. Bp. 1907. — VISZOLAJSZKY István: *A kassai kegyesrendi gymnasium története* = Gimn. Ért. Kassa, 1896. 35–38. — LUGOSI Döme: *A piaristák szegedi drámajátékai* = IiK 1929. 216–224, 328–333. — HALMI László: *A váci kegyes tanító rendi kath. főgymn. története*. Vác, 1896. — HÁM József: *A [nagykárolyi] római kath. főgymnasium története 1727–1895*. H. n. é. n. — TÖLCSÉRY Ferenc: *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi római kath. főgymnasium története 1711–1895*. Veszprém, 1895. — PUSCH Ödön: *Tatai diákélet a XVIII. század közepén*. Tata, 1912. — JUNKER László: *A kegyes tanítórend kecskeméti főgymnasiumának története*. Kecskemét, 1896.

³ PRÓNAI Antal — CSÁSZÁR Elemér: *A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670–1778. elődott drámák jegyzéke* = IiK 1915. 114–122, 206–219.

⁴ Német Károly jegyzetei a Központi Piarista Levéltárban. Jelzet nélkül.

Nemcsak a drámacímeket akartuk újból közölni, hanem az adatokban rejtve vagy nyíltan megjelenő színháztörténeti utalásokat is. E munka eredményeképpen megjelent Staud Géza szerkesztésében a jezsuita, Varga Imréében a protestáns iskolák, s a piaristákon kívül, a többi katolikus iskolát fenntartó szerzetesrend iskolai előadásainak lajstroma.⁵ A piarista iskolák színháztörténeti adatainak jegyzéke külön kötetben jelenik meg.

Már a kutatás kezdetén bővítettük a dráma fogalmát színjátékká, s így nagyon sok olyan adat kerülhetett be a már eddig kiadott kötetekbe, amelyeknek teátralizásáról nem, drámai voltáról azonban joggal lehet kétségünk. Ennek a fogalmi tisztázásnak köszönhető, hogy jócskán megszorozódott a piarista előadások száma is.

Kalazanci Szent József, mint közismert, más felekezetekkel és szerzetes rendekkel ellentétben, nem nézte jó szemmel a fiatalság színi próbálkozásait. A színjáték a tanulók idejét elrabolja, erkölcsüket megronthatja. Hogy azonban a világi hívők kívánságának is eleget tegyenek, engedélyezi, hogy tanulók a hívek jelenlétében a templomban prédikációs próbákat tartsanak. Az 1623-ban, 1636-ban megfogalmazott leveleiben elmondottakat újból rögzíti 1637 júliusában egy ismeretlennek címzett levelében: „Nagyobb szorgalommal kell tanítani a tudományokat és az Úr féltelmét, ami egyedül tetszik az isteni Felségnek, és semmibe kell venni az emberek üres tapsát, akiket ilyen külső dolgok gyönyörködtetnek.”⁶

1641-ben még a generális káptalan is megfogalmazza ezt a tilalmat: „Inposterum non exhibeantur, nec exhiberi permittantur a Nostris Comoediae, representationes, recitationes. . . tam in nostris Domibus, Collegiis, Templis, quam in alienis praeter literaria, Academiarum et Scholarum exercitia.”⁷

1657-ben a Podolinba érkező piarista vizitátor P. Onophrius is megjegyzi észrevételei között, hogy „komédiákat különböző representációkat” ne rendezzenek, engedélyezi azonban az iskolai actiókat vagy az úgynevezett academiákat, amelyeknek az a célja, hogy a tanuló értelmi képességét gyarapítsák. Különösen alkalmasnak tartja Onophrius páter az iskolai actiókra a nagypénteket és az úrnapiját. Bármit közönség elé visznek azonban, a ház rektorának, az ifjúság praefectusának azt előzetesen látnia kell.⁸ 1664. augusztus 25-én a generális káptalan azt is megtiltotta, hogy karácsonykor az ifjak házról házra járva a jászollal, dialógusokat adjanak elő. A poéták és a rhetorok havonta bemutatott gyakorlatait azonban jóváhagyják. A hosszabb tragikus actiókat évente egyszer úgy engedélyezi, hogy a drámaszövegeket a rektornak jóvá kell hagynia.⁹ Az 1685-ös generális káptalan már úgy fogalmaz, hogy a színi jellegű representatiók ne legyenek gyakran. Az évi egyszeri előadás szigorú szabályát

⁵ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. I–III.* Bp. 1984–1988. – VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma.* KILIAN István – PINTÉR Márta Zsuzsanna – VARGA Imre: *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma.* Bp. 1992.

⁶ PRÓNAI: *i. m.* 8–10.

⁷ Decreta Capituli Generalis Scholarum Piarum 1641. Statný Okresný Archiv. Levoča. Jelzet nélkül.

⁸ Archivi Domus nostrae Podolinensis Liber III. KKL (Kegyesrendiek Központi Levéltára Budapest.) V. 179/72.

⁹ Decreta Capituli Provincialis 1664. Statný Okresný Archiv Levoča. Jelzet nélkül.

tehát már enyhítették.¹⁰ 1693-ban Moesch Lukács tollából megszületett a harmadik magyarországi irodalomelmélet, benne dramaturgia is.¹¹ 1696-ban már úgy nyilatkozik az egyik iskola piarista vizitátora, hogy az előadásra szánt darabot még a szereplők kiválasztása előtt meg kell mutatni a házfőnököknek. A próbákra nem szabad a szorgalmi időt felhasználni.¹² 1696-ban Breznóbányán a vizitátor évente három előadást engedélyez, a privigyei vizitációt végző páter más szavakkal ugyanezt megismétli, hangsúlyozza azonban, hogy az arra érdemes tanulóknak jutalmat kell adni, különösképpen azoknak, akik az iskolai actióban szerepeltek.¹³ 1700. május 9-én a Rómában tartott generális káptalan szünetében pedig három szent ifjú, Alphius, Philadelphus és Cyrinus élettörténetét adták elő.¹⁴

1744-ben viszont a vizitátor emlékezteti a rendtársakat papi és szerzetesi mivoltukra, s inti őket, hogy farsangi multságokban ne vegyenek részt, tartsák távol magukat mindenfajta tréfától, átöltözködéstől (*transvestitionibus*), tánctól és bármiféle színi actiótól, de engedélyezi részükre a farsang idején a szerzetesi élethez illő játékot, kockajátékot és bármilyen tisztességes szórakozást.¹⁵ A tiltás természetesen a szokás létét jelzi.

A 18. században a jezsuiták és a ferencesek hatására nagyon sok városban, különösképpen nagypénteken, hagyománnyá vált a flagellatio és a kereszthordozás. Az egri minoriták templomában bukkantunk hasonló rendezvényekre.¹⁶ A piarista provinciális 1757-ben minden ilyen teátrális nagypénteki körmenettől mereven elhatárolja magát.¹⁷

Ez a néhány felsorolt, minden magyarországi piarista iskolára vonatkoztatható adat egyértelműen bizonyítja, hogy a rendi vezetés mindinkább belátta, hogy a színi előadás feltétlenül hasznos a néző és szerepet játszó fiatalság számára is, de ez társadalmi igény is, hiszen így kell köszönteni az iskolába érkező egyházi vagy világi előkelőséget, színjátékkal kell eleget tenni az iskolába járó tanulók szülei természetes igényének, s a város és a környék többi lakosának is, akik a diákelőadásokat szívesen tekintik meg. Erre egy jellemző adat: 1716-ban Kecskeméten Rozsinszki Ambrus rendezett a principistákkal és a parvistákkal egy előadást. A dráma felvonásközeiben a nézők mulattatására bemutattak egy intermediumot is, egy cigány fuvarosról, aki egy bizonyos napon azért nem vállalt fuvar, „mert — mint hallható volt szerepében — holnap komedia léssen s nekem ot köly lennem.”¹⁸ Az intermedi-

¹⁰ *Puncta seu Statuta Capituli 1685*. Statný Okresý Archiv Levoča. Jelzet nélkül.

¹¹ *Vita Poetica . . . sive Poesis tota vitalis . . . in scenam data . . . Tyrnaviae, 1693*. RMK II. 1750. — Ludovicus Piscator, valamint Andreas Graff poéticáiról lásd: BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp. 1971. 25–45.

¹² *Archivi Domus nostrae Podolinensis Liber III*. 144. KKL V 170/72.

¹³ *Visitationes et Ordinationes Provinciales 1689–1848*. KKL V. 268/26. — Prievidza, Okresný Archiv. C. 1. st. 3. VI. 6. 14.

¹⁴ *Capitulum generale Romae 1700*. Statný Oblasný Archiv Levoča. Jelzet nélkül.

¹⁵ *Visitationes et Ordinationes Provinciales 1689–1848*. 88. KKL V. 269/26.

¹⁶ KOVÁCS Béla: *Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII–XIX. században*. Archivum = A Heves Megyei Levéltár Közleményei 1974. 49–50. — KILIÁN — PINTÉR — VARGA: *i. m.* 101–106.

¹⁷ *Visitationes et Ordinationes Provinciales 1689–1848*. 96. KKL V. 269/26.

¹⁸ *Historia Domus Kecskemetiensis 1754–1946*. 20.

umok gyakran a valóságot karikírozták, ezért bizonyosra vehető, hogy Kecskeméten vagy másutt is az iskolai előadásokat nemcsak a város előkelősége, a tanulók szülei tekintették meg, hanem az egyszerűbb emberek is, hiszen az iskolai előadás minden város életében esemény volt.

Az alábbi városokból vannak adataink a piarista iskolai színjátszásról: Podolinból, Privigyéről, Breznóbányáról, Pozsonyszentgyörgyről, Nyitráról, Veszprémből, Vácról, a már említett Kecskemétről, Besztercéről, Debrecenből, Korponáról, Szegedről, Nagykárolyból, Rózsahegyről, Máramarosszigetről, Kisszebenből, Kalocsáról, Nagykanizsáról, Tatáról, Kolozsvárról, Pestről, Selmecbányáról, Tokajból.¹⁹

Az iskolai színjáték szokása a II. József-féle tiltó rendelkezések után megújult, s a hivatásos világi színjátszás megszületése után egy jó darabig élt a hagyomány, még a 19. század elején is. A kutatócsoport azonban csak a 18. század végéig tárja fel az iskolai előadások adatait, abból a megfontolásból, hogy a hivatásos színjátszás megindulása után a hangsúly a színháztörténetben természetesen már a hivatásosokra esik. Tudni kell azonban, hogy a rendezés, a színpadtechnika, a világítás, a jelmez- és díszletkészítés tekintetében a jezsuiták és a piaristák olyan nagy gyakorlatra tettek szert, hogy ezt a hivatásos színjátékosok nem nélkülözhatték. Kerényi Ferenc egyik dolgozatában kimutatta, hogy néhány egykori diákszínész később a hivatásosak közé állott be, s ez a lehetőség nyilván fennáll a piarista iskolák esetében is.²⁰ A különböző felekezetű egyházi iskolák színházi szakismeretét tehát a vándorszínészek társulatainak fel kellett használniuk.

Sajnos, a piarista színházak berendezéséről, a jelmezekről, díszletekről, a kellékekről nagyon keveset tudunk. 1717-ben Pesten Mozl Pál polgármester a piarista iskolában külön színháztermet építtetett. Az emeleti traktusban a hálósobák kaptak helyet. Feltehetőleg minden hálósobában egy ablak lehetett. Fenttartott azonban a színház részére négy ablaknyi helyet, s ehhez a feltehetőleg hosszúkás, téglalap alakú teremhez még hozzácsatoltatta a folyosó részt is, s így a színháztermet megnagyobbította. Sejthető, hogy a színházterem a folyosó végében helyezkedett el, s így jobbról és balról is négy-négy ablak világította meg. Két ablaknyi területen rendeztette be a színpadot, s ugyancsak két ablaknyi volt a nézőtér. Az építkezést 1718 őszére nem tudták befejezni, s 1719-ből származó forrásból arról is értesülhetünk, hogy a nézőtérén külön részt rendezett be a várostayáknak és a népnek. Az ülőhelyeket lépcsőzetesen megemeltette, hogy a hátul ülők is lássanak. Külön választotta azt a helyet is, ahol az előadás idején a zenekar tartózkodott, gondoskodott az asztalos- és ácsmunkákról, a bútorokról, s mindenről, ami ahhoz volt szükséges, hogy a magiszterek illő és tisztességes környezetben vihessék a közönség elé drámáikat.²¹ 1717-ben az anyakönyvben még megjegyzi, hogy semmiféle actiót nem tudtak be-

¹⁹ KILIÁN István: *A magyarországi piarista iskolák színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*. Sajtó alatt.

²⁰ KERÉNYI Ferenc: *Az iskolai színjátszás hatása a magyar hivatásos színészet első évtizedeire*. In: *Iskolai színjáték és népi dramatikus hagyományok*. Szerk.: KILIÁN István — PINTÉR Márta. Sajtó alatt.

²¹ PRÓNAI: *i. m.* 14. — KILIÁN István — SZÉKELY György: *Iskolai színjáték Magyarországon*. In: *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Szerk.: SZÉKELY György — KERÉNYI Ferenc. Bp. 1990. 21–27.

mutatni, mert szűk volt a hely.²² 1719-ben azonban ebben az új színházteremben Zokomus királyról rendezett egy darabot Hromko Lőrinc, abban a teremben, amelyet az ugyancsak itt olvasható megjegyzés szerint 1746-ig használtak.²³ Eddigi ismereteink szerint nemcsak itt volt ilyen „modern” színházterem. Nyitrán 1705-ben kezdtek színháztermet vagy csak alkalmi színpadot építeni. A színpadépítés munkásainak bért fizettek. S mindjárt ebben az esztendőben egy ismeretlen című és tárgyú előadást tartottak, amelyhez Privigyéből szállítottak muzikusokat, festőnek fizettek, feltehetőleg díszletekért. Szeptember 11-én és 16-án azonban a színpadot lebontó munkások bérét is kifizették.²⁴

Méreteket még a besztercei gimnázium színházterméről ismerünk. Ide 1717-ben telepedtek le a piaristák. Éveken keresztül a rendház és az iskolaépület nélkül tanítottak, úgy, hogy a városházán, illetve magánházaknál kaptak helyet. 1755-ben jutottak iskolaépülethez. Ezután azonban, egyelőre még nem tisztázott esztendőben, az egész épületkomplexum leégett. Ekkor, nyilván egy új iskola, templom, rendház és konviktus építtetésének szándékával, mérnökkel fölmérették az épület romjait, az udvart, a kertet, s erről méretarányos rajzot készíttettek. A templom hossza 14 orgia volt (1 orgia hat láb, 1 láb körülbelül harminckét centiméter). A templom hossza tehát kb. 27 méter, szélessége pedig hat orgia volt, ami kb. 13 és fél méternek felel meg. Míg a templom hossza 14 orgia volt, a leégett színházteremé 10 orgia négy láb. A színházterem szélessége azonos volt a temploméval.²⁵ A besztercei piaristák tehát a temploménál alig kisebb alapterületű termet tartottak fenn színházi célokra. S ha ez Besztercén egy olyan iskolában természetes volt, amelyben szinte állandó jelleggel tanulóihiánnyal küzdöttek, milyen lehetett a színház egy olyan iskolában, Nyitrán vagy Pesten, ahol viszont a tanulók száma százakra rúgott?

A színi előadás tehát a piarista iskolákban évtizedek alatt középponti pedagógiai és didaktikai kérdéssé vált. Szolgált a tanulók nyelvtanulását, ismeretszerzését, mozgáskultúráját. Minden fiatalembernek meg kellett tanulnia a nyilvánosság előtti bátor fellépést, a helyes, jól artikulált hanghordozást, a megfelelő mimikát és gesztusokat.

Kérdés azonban az, hogy mit játszottak. Talán egyetlen iskolának, a nyitrainak a témaválasztása tükrözi valamennyi piarista iskola drámatémáinak rendszerét. Prónai Antal és Császár Elemér Nyitrán az 1708 és 1749 közötti évekből 87 előadásról tesznek említést.²⁶ A legújabb felmérés szerint 1705 és 1799 között 203 drámacím vagy adat áll rendelkezésünkre. A nyitrai diákszínházban előadott színjátékokat tehát újabb adatok felderítésével megdupláztuk. Az adatok tekintélyes részét természetesen nem lehet egy adott témarendbe besorolni, hiszen gyakran csak ennyit jelentenek a magiszterek az anyakönyvbe: „rhetores exhibuerunt declamationes”. Máskor azonban más forrásokból pontosan lehet tudni, hogy mi volt az előadás tárgya. 1712-ben például Cyprianus és Justina mártírokról szólt a bemutatott dráma.

²² PRÓNAI: *i. m.* 14. — KILIÁN: *i. m.* Pest, 1717.

²³ PRÓNAI: *i. m.* 15. — KILIÁN: *i. m.* Pest, 1719.

²⁴ KILIÁN: *i. m.* (l. a 19. sz. jegyzetet) Nyitra, 1705.

²⁵ Vetus Collegium Bisztriciense. KKL V. 265.

²⁶ PRÓNAI — CSÁSZÁR: *i. m.* 114–122, 206–219.

1717-ben *Chariteus és Magnesius egymástól elszakaszthatatlanok* címmel adtak elő magyar nyelven egy drámát, ez nyelve mellett már feltehetően világi tárgya révén is méltó figyelmünkre. Egyértelmű azonban, hogy az 1717-es évben színre vitt *De Annibale* című dráma tárgya teljesen profán.²⁷

Az előadott darabok között tehát meg lehet különböztetni profán és vallásos tárgyúakat. A vallásosakat és a profán témájúakat további témacsoportokba lehet sorolni, s így ismertté válhat, hogy mennyiben szolgált a egy város piarista iskolájának tanár szerzői gárdája a drámákkal az oktatást, a nevelést, a szórakoztatást és a hitterjesztést.

1705 és 1799 között Nyitráról eddig összesen 203 színházra, színpadra, előadásra vonatkozó adat került elő. Ez évente átlagosan valamivel több mint két előadást jelent. Profán tárgyú a Nyitrán előadott darabok közül 119, vallásos 48. A téma szempontjából nem lehetett értékelni 36 adatot; ezek vagy csak annyit állítanak, hogy abban az évben egy actiót vagy declamatiót adtak elő, vagy a színház építésére, a színpad festésére, vagy a színpad lebontására vonatkoznak. Ha az értékelhető 167 drámai előadást vesszük figyelembe, akkor az előadott daraboknak több mint 71 százaléka profán tárgyú, s 29 százaléka vallásos. Ez a nyitrai adat világosan jelzi a nyitrai s talán a piarista színház irányultságát. A vallásos tárgyúaknak több mint kétszerese a profán téma.²⁸ A számadatok a piarista tanárok és rendezők szándékát tükrözik.

A vallásos darabok közül legjelentősebb számúak a Jézus Krisztusról szóló darabok. Ma már bizonyára mindannyian furcsálljuk, hogy Jézus nagyon gyakran görög-latin mitikus köntösben jelenik meg a színen. Néhány évvel ezelőtt közöltem egy szegedi betlehemes színjáték programot, s ez a darab a születéstörténet egyes eseményeihez megkeresi — nem az ószövetségi, hanem a görög — mitikus előképeket.²⁹ 1701-ben például a Jézusról szóló történet az újjáéledő Daphnis szimbóluma alatt jelenik meg Nyitrán. Ennek címe: *Christus sub persona Daphnidis redivivus*. Ezt a drámát egy másik előzte meg, amelynek címe: *Christus sub persona Daphnidis crudeliter interemptus*. 1710-ben Codrus allegóriájában jelenik meg a színen Jézus. Codrusnak, Attika minden bizonnyal mitikus királyának önfeláldozását Herodotos adja elő. Ilyenformán tehát Krisztus kínhalálának mitikus vagy történeti előképe Codrus. De még ugyanebben az évben színre kerül egy verses declamatio, amely a *Patiens orator homo Deus* címet kapta. Tehát Krisztus szenvedéstörténete vagy csak a történetileg hiteles biblikus keretben jelenik meg a színen vagy a klasszikus mitológia allegória-burkában. Az utóbbit nemcsak a legősibb időktől megfigyelhető, de a reneszánsz óta különösképpen fellángoló hagyomány és az oktatás is magyarázza. Előadnak természetesen Máriáról szóló darabot is, de csak egyszer. Leggyakrabban különféle ószövetségi történeteket dialogizálnak. Játsszanak Ózeásról, egyiptomi Józsefről, Saulról és Dávidról, Absalonról, Debboráról. Összesen 11 alkalommal került színre ószövetségi história. Az *Újszövetségből* a tékozló fiú történetét 1738-ban, Keresztelő Szent Jánosét 1754-ben rendezték meg. Jelentős számban szentekről (5) és mártírokról (7) szóltak a drámák. A bűnökről kétszer, az erényekről hatszor ját-

²⁷ KILIÁN: i. m. (l. a 19. sz. jegyzetet.) Nyitra, 1705–1800.

²⁸ L. itt a 29. számú jegyzetet.

²⁹ KILIÁN István: *A szegedi piarista betlehemes* = Szabadelvű Unio II. 1. (1990. tavasz) 102–103.

szottak valamilyen színdarabot a nyitrai diákok. Előfordult azonban hitvitázó dráma is, egyszer. Ennek a darabnak a címe: *Unitas sine unitate in sectariis inter se pugnantibus*. Még egy temetés során bemutatott színdarabot is rendeztek. A *Scenica sepultura* című azonban esetleg nagypénteki misztériumdráma is lehet.³⁰

A világi tárgyú drámák közül a legjelentősebb témacsoportot a valós egyetemes történeti tárgyú drámák (27) jelentik. Mellettük a római vagy görög história jelentős alakjait (23) is színpadra viszik. S mindezt akkor, amikor a történeti oktatás a jezsuita iskolákban jóformán még meg sem indult.³¹ Nagyon sokszor magyar történeti témákat (15) is megjelenítenek. Zsigmond királyról, Hunyadi Jánosról, Mátyás királyról, Szent Istvánról vagy Salamon királyról mutatnak be drámát. S örvendetes, hogy a hazaszeretet témája is színre kerül. Már 1706-ban játszottak az alábbi címmel egy darabot: *De geminis Philaenis pro amore patriae vivis*. A magyar történeti tárgyú drámák nemcsak a történelemoktatás hiányát kívánták pótolni, hanem a magyar hazaszeretetre is felhívták a fiatalok figyelmét. A felsorolt, s a profán tárgyú drámák sorában jelentős számú csoportot képviselő témák mellett kisebb számban más tárgykörök is megjelennek. Így az iskolai oktatás témaköréből a poézisről, a szónoki beszéd részéről, az iskola életéről, farsangi darabokban az iskolaundorról is komé-

³⁰	Vallásos tárgyú drámák	száma	Világi tárgyú drámák	száma
	Jézus születése, élete			
	szenvedése	12	Hazaszeretet, testvérek	6
	Erények	6	Poesis	2
	Szűz Mária	1	Magyarország	1
	Szentesek	5	Világtörténet (valós)	27
	Mártírok	7	Világtörténet (fiktív)	9
	Bűn	2	Görög-római történelem,	
	Ószövetségi történet	11	mitológia	23
	Liturgia	1	A szónoki beszéd részei	2
	Újszövetségi történet	2	Bor és víz vetélkedése	1
	Hitvita	1	Trónviszály	3
	Scenica sepultura	1	Magyar történelem	15
			Literatura	2
			Erdély	1
			Az atyai nevelés	2
			Iskolai élet	5
			Ecloga	7
			Iskola- és munkakerülés	2
			Mítosz	2
			Házastársi hűség	1
			Napi esemény	5
			Terentius: Eunuchus	1
			Szerencse	1
			Gergely-napi lovasjáték	1
	összesen:	49		119
	A téma szempontjából nem értékelhető adatok száma:			35

³¹ BALASSA Brunó: *A történettanítás múltja hazánkban*. Pécs, 1929. 71. — A jezsuiták az 1730-as években vezetik be a történelem tanítását. Vö. HETS J. Aurelián: *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*. Pannonhalma, 1938. 60–61.

diáznak. 1750-ben Terentius *Eunuchus*-át játszották. 1730-ban Avancinus *Fides conjugalis* című drámáját vitték Nyitrán színre, amelynek meséje annyira népszerű volt a 18. századi európai irodalomban, hogy Beethoven *Fidelio* című operájának forgatókönyve is e mese alapján készült. Az Argumentumban ezt olvashatjuk: A római imperium egyik ispánja, akit Aureliusnak hívnak, a Szentföldre utazik, ott azonban a hitetlenek elfogják, és sok kínzás után börtönbe vetik. Felesége, Faustina értesülve erről fogja citeráját, s férfi ruhában a szultán udvarába utazik, azzal a céllal, hogy férjét a rabságból kiszabadítsa. A szultánt a férfiruhába öltözött asszony citerájátéka annyira meghatotta, hogy férjét a többi fogollyal együtt szabadon bocsátotta. Ezt a történetet a 18. században több helyen is játszották. Így Miskolcon, s ott is, mint a nyitrai piaristáknál, nem lehetett más célja a rendező-írónak, mint az, hogy a házastársi hűséget ajánlja minden nézője figyelmébe, azoknak is, akik még nem, vagy akik már házasok.³² Természetesen napi politikai témákat vagy a közelmúlt eseményeit is szívesen megjelenítik.

A nyitrai színházról vagy színházteremről nagyon keveset tudunk. Sem méreteket, sem egyéb ismeretekkel nem rendelkezünk.

A nyitrai diákszínpad zenés színház volt. Nem operaelőadásokat tartottak, hanem egy-egy erre alkalmas jelenet végén zenei betéteket énekeltettek el több szólamban, természetesen zenekari kísérettel. A színlapokon gyakran találkozunk az énekszólókat vagy a kvartetteket éneklő diákszereplők nevével. Mint fentebb már említettem, 1705-ben Privigyéből hoztak Nyitrára egyetlen előadásra zenészeket. Privigyén tehát a piaristáknak állandó zenekaruk volt. Többször találkozhatunk más piarista iskolában is zenés előadással. Podolinból még a zenei betét kottája is ránk maradt. A színpadi éneklés mellett azonban iskolán kívüli saeculares vanae cantionésról is számot adnak a privigyei források. Természetesen az iskolai szabályzat ezeket a lehető legmesszebbmenően tiltja. Ugyanebben a szabályzatban nem engedélyezik a fiatalok számára a cantus cum stellát, azaz a vízkereszti három király játékot, amelynek 17. századi létéről épp ez a tilalom a legelevenebb példa.³³ A nyitrai 203 előadás közül 43-ban volt zenei betét, amelyhez zenészek (musicus) is megjelentek.³⁴ Mozl polgármester a pesti iskola színháztermében kijelölte a zenészek helyét is. Hogy ez az úgynevezett zenekari árok volt-e, vagy a terem egy másik része, erről nincs adatunk.³⁵ Zenekar volt még Breznóbányán is.³⁶

³² KILIÁN István: *Színháték Miskolcon a XVIII. század második felében* = Borsodi Levéltári Évkönyv I. 20. A darab címe: *Vinculum mutuae conjunctionis*. — *Régi magyar drámai emlékek. XVIII. század. Minorita iskoladrámák*. Bp. 1989. 7. — KILIÁN István — PINTÉR Márta Zsuzsanna — VARGA Imre: *i. m.* 1982. 141.

³³ KILIÁN: *i. m.* (I. a 19. jegyzet) 1705: Nyitra, 1697: Podolin, 1666: Privigye.

³⁴ KILIÁN: *i. m.* (I. a 19. jegyzet) Nyitra: 1705. — Uo. Podolin: 1697. — uo. Privigye: 1666. — Nyitra, 1720, 1721 (ötször), 1725 (négyyszer), 1726 (négyyszer), 1727, 1729 (kétszer), 1730 (négyyszer), 1731 (négyyszer), 1732 (kétszer), 1733, 1734, 1735 (kétszer), 1737 (háromszor), 1738, 1741 (kétszer), 1746, 1747, 1751.

³⁵ KILIÁN: *i. m.* (I. a 19. jegyzet) Pest, 1719.

³⁶ KILIÁN: *i. m.* (I. a 19. jegyzet) Breznóbánya, 1674.

Nyolc olyan előadást ismerünk Nyitrán, amelyben tánckar is megjelent. Egyes programok még a tanácsosok nevét is feljegyzik. Podolinban, s bizonyára más városokban is előfordul a színpadai tánc.³⁷ Hangszerről alig történik említés. Valószínűleg fúvós hangszerek lehettek, használni kellett azonban az Avancinus-darab előadása alkalmával Nyitrán a 18. század legvégén valamilyen húros, pengető hangszert, s dobot is.³⁸ Nagykanizsán 1781. szeptember 21-én a *Les deux Chasseurs* (Két vadászok) című operát adták elő. Keszthelyi László piarista a szereplő ifjak mellé táncmestert szerződtetett, s „megtanította őket az elő-állásra, fő-hajtásra, s a testnek díszes hordozására.” Hamarosan a szegényebbek is beiratkoztak a tánciskolába s előadták az említett darabot, „a játék után pedig – szól a forrás – megtanult mesterséges tántzokkal kedveskedtek a Nézőknek.”³⁹

A zene és a tánc, úgy vélem, természetes társa volt a piarista iskolai színpadnak. Évekkel ezelőtt a bazini kerületi levéltárban a szentgyörgyi piarista ház levéltári anyaga után kutattam. Nagyon sok kottát találtam a 18–19. századból, amelyre felhívtam a zenetörténészek figyelmét.

Talán nem merész a végkövetkeztetés, hogy a piarista iskolákban a színre vitt darabokkal nemcsak nevelni, hanem magas művészi fokon szórakoztatni is akartak. A piarista színpad nem volt annyira erősen propagandisztikus célzatú, mint a jezsuita. Szívesebben fordult a profán témák felé, s többször szólaltatott meg zenészeket, énekeseket a színpadon, mint a jezsuiták színháza. Az iskolaszínház ugyanúgy fontos kelléke volt az iskolának, mint a jezsuitáknál. A piaristák azonban kevesebb Mozl Antallal találkoztak történetük folyamán, mint a jezsuiták. Mozl polgármester olyan színháztermet építtetett, amely a kor igényeit a legmagasabb szinten kielégítette. Eddigi adataink szerint a jezsuita színpadtechnika valószínűleg magasabb szintű volt, mint a piarista. A jezsuitáknál a színpad az oktatást, a hitvédelmet és a hitterjesztést szolgálta, a piarista színpadok az oktatás messzemenő szolgálata mellett a szórakoztatás igényét ugyanilyen fontosnak tartották.

A színház több művészetnek ad otthont, az irodalomnak, a képzőművészetnek, a zenének és a táncnak, s legfőképpen a színművészetnek. A piaristák a jezsuiták mellett élen jártak a művészetek magas szintű terjesztésében és művelésében.

Tési Edit számba vette Plautus drámáinak magyarországi bemutatóit,⁴⁰ s szerinte a „motskaitól megtisztított” plautinák és terentíanák különösképpen a piarista iskolákban találtak otthonra. Neves piarista szerzők, mint Benyák Bernát, Dugonics András, Koppi Károly, Pállya István, Simai Kristóf s mások vállalkoztak arra, hogy a klasszikus latin komédiaírók darabjait kontaminálják, átírják, s alkalmilag molière-i elemeket is keverjenek bele. Nem véletlen tehát, hogy piarista darabbal, Simai Igazhízával indul Pesten 1790. október 25-én a hivatásos magyar nyelvű színjátszás.⁴¹

³⁷ KILIÁN: *i. m.* (l. a 19. jegyzetet) Nyitra, 1720, 1721 (háromszor).

³⁸ KILIÁN: *i. m.* (l. a 19. jegyzetet) Nyitra, 1730, 1772.

³⁹ KILIÁN: *i. m.* (l. a 19. jegyzetet) Nagykanizsa, 1781.

⁴⁰ TÉSI Edit: *Plautus Magyarországon*. Bp. 1938.

⁴¹ *Magyar színházitörténet*. 1990. 20. sz. képmelléklet.

Kerényi Ferenc egyik megjelenésre váró dolgozatában kimutatta, hogy kik voltak a hivatásos színészek a 18. század legvégén, akik a mesterséget az iskolai színpadon kezdték tanulni. A rendelkezésünkre álló rendkívül sok színi program alapján nyilván arra is lehetne példát találni, hogy piarista színpadokról is léphettek át hivatásos társulatokba egykori diákok. A színpad ebben a korban az illúziók, a mesék vagy mesés valóságok, a költészet és szépség varázsos világát jelentette. Szellemisége még a legkimértebb írókat is megérintette. A 19. század harmincas éveiben például Arany János a debreceni kollégiumot hagyta ott a kétes kimenetelű színészi pálya kedvéért, hogy azután egész életében bántsa ezért a lelkiismeret, hiszen az őt csak a jóra és szépre tanító, bibliaolvasó szülei tudta nélkül lépett erre a sikamlós pályára.⁴² Magam bizonyosra veszem, hogy az Orczyak mellett más írók és színészek is kinőttek a 17–18. században a piaristák iskoláiból.

KILIÁN, ISTVÁN

Die piaristische Studentenbühne und die Nyitraer Schauspielkunst

Im Institut für Literaturgeschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften wurde jüngstens die Liste der theatergeschichtlichen Angaben der Piaristenschulen veröffentlicht. Die Studie beschäftigt sich mit den Anfängen und der Geschichte der Piaristenschauspiele, deren Anzahl im Vergleich zu den bisherigen Eröffnungen ziemlich zunahm, einschliessend bis zu Ende des 18. Jahrhunderts. Nach einer Zurückhaltung zu Beginn, im Laufe des 18. Jahrhunderts einsah auch die Regierung des ungarländischen Piaristenordens, daß diese Schauspiele so für die Zuschauer, wie für die Jugend nützlich waren. Die Studie erstreckt sich auch auf die neueren Angaben, die in Verbindung mit der Einrichtung, den Kostümen und Dekorationen der Piaristentheater neuerdings hervorkamen. Auf Grund der Nyitraer Schauspielkunst, die das System Dramenthemen der übrigen Piaristenschulen widerspiegelt, beschäftigt sich der Verfasser auch mit der Anzahl und mit der Zusammensetzung der im Laufe des 18. Jahrhunderts gespielten Bühnenstücke. Zu Nyitra war die Anzahl der Dramen von profanen Themen doppelt so viel, als die der religiösen Themen. Das Piaristenschauspiel wollte nicht nur erziehen, sondern auch unterhalten, im Gegensatz zu den Jesuitendramen, die hauptsächlich im Dienste der Apologetik und der Glaubenverbreitung standen. Das Piaristendrama verwandte Musiker, Sänger, Tänzer, und dadurch nahm es auch an die Verbreitung dieser Künste teil. Auch die offizielle ungarische Schauspielkunst begann mit dem Stück eines Piaristenverfassers, mit Kristóf Simais Werk *Igazhízi*, am 25. Oktober 1790.

⁴² KILIÁN István: *Arany János, a vándorszínész*. In: *A nagykörösi Arany János Múzeum közleményei. Arany János tanulmányok*. Nagykörös, 1982. 51–83.

DUSNOKI JÓZSEF

Egy kisvárosi nemes (Mogyoróssy János) könyvei és műveltsége

Mogyoróssy János, a gyulai uradalom tiszttviselője, 1836-ban Gyulán megvetette egy iskolai nyilvános könyvtár alapjait. Saját költségén könyvtári helyiséget alakított ki gyermekevei első iskolájában, egyben az iskolaépület északi folyósójából leválasztott könyvtárat – amint azt önéletrajzában megjegyzi – „közel 300 kötet könyvekkel” látta el.¹

A majdnem 300 kötet könyv, amelyről jóformán csak annyit tudunk, hogy a tanítók sűrű cserélődése és 1848/49 háborús körülményei miatt jórészt elkallódott,² a korabeli Békés megyei viszonyok között igen értékes adomány volt. Az összehasonlításhoz felhozható néhány adat is jól mutatja ezt. Egy tudományosan képzett értelmiségi, a németül és franciául egyaránt olvasó csabai evangélikus lelkész, Haán János reformkori könyvtára mintegy 300 kötetből állott.³ A megyében a 30-as, majd főként a 40-es években szépen szaporodó olvasóegyletek, kaszinók általában legfeljebb néhány száz kötetes könyvtárakat gyűjthettek. A csabai kaszinó fennmaradt jegyzéke az 1842–47-ig beszerzett könyvekről 76 művet sorol fel.⁴ Gazdagabb volt ennél az 1840-ben alakult „békési olvasó társaság” könyvtára: 1847-ben már 158 önálló műből állt, s emellett számos folyóiratot is járatott.⁵ Az 1849-ben feloszlott olvasótársaság könyvtárát, amelyet addig a helyi református iskolában őriztek, az 1858-ban megalapított békési kaszinó vette át. A könyvtár összesen 206 könyvet tartalmazott 461 kötetben.⁶ Két kiemelkedő, országos összehasonlításban is nagyon számító magánkönyvtárról tudunk még a megyében. Mogyoróssy nagybátyja, Holdmészi Kornéli Ambrus vármegyei főpénztárnok (több megyében táblabíró) Mogyoróssy feljegyzése szerint „több ezerekre ment ritka becsű és jeles könyvtárral” bírt.⁷ A szépirodalmi, hírlapírói munkásságáról ismert jeles reformkori gondolko-

¹ MOGYORÓSSY János *önéletrajza*. Sajtó alá rendezte DANKÓ Imre. Jelentés a gyulai Erkel Ferenc Múzeum 1960. évi munkájáról. Gyula, 1961. 20.

² SCHERER Ferenc: *Gyula város története*. Bp. 1938. I. 451.

³ HAÁN Lajos *naplója*. Részletek. (Bibliotheca Bekesiensis 6.) 1971. 40.

⁴ KERESKÉNYI Miklós – PINTÉR Magdolna: *A csabai kaszinó a reformkorban*. (Kézirat) 25. A kaszinó 1842-ben alakult, de 1834-ből van adat egy „Csabai Olvasó Társaság”-ról is. (Tudományos Gyűjtemény 1834. 12.) A gyulai kaszinóról, amely 1841-ben alakult, csak azt tudjuk, hogy 1843-ban már 150 ezüst forintot fordíthatott szépirodalmi művek vásárlására. (Regélő 1843. nov. 23.)

⁵ HAJNAL István: *A békési kaszinó története*. Békés–Gyula, 1877. 36.

⁶ *I. m.* 50.

⁷ Mogyoróssy János előbb idézett önéletrajza. 19.

dó, Vajda Péter, aki 1843-tól 1846-ig a szarvasi evangélikus gimnáziumban tanított, a gimnázium könyvtárát saját másfélezer kötetes gyűjteményével egészítette ki, jelentős hányadát véglegesen is a gimnáziumra hagyva.⁸

Vajda e gesztusa, vagy a fiatal, még csak 31 éves Mogyoróssy könyvtáralapító tette a reformkorban nem számított kivételesnek.⁹ Az 1830-as évek Magyarországon a társadalom politikai és szellemi elitjének java része felismerte a radikális, struktúraváltozást hozó reformok parancsoló szükségességét. Az előrelépés egyik világosan látott feltétele a kor kívánalmainak megfelelő polgári műveltség elterjesztése volt, amely például a közoktatás reformját, könyvtárak, olvasóegyletek stb. szervezését, egyáltalán a modern kulturális intézményrendszer megteremtését igényelte.¹⁰ A mélyen átélt drámai sorshelyzet emberi nagyságot, kivételes szellemi erőfeszítést és – önfeláldozó tetteket is követelt:

„... minden áldozat kicsiny azokhoz képest, miket a hazának kívánni joga van. Mindent, amit élted folyta alatt arcod izzadásában gyűjtöttél, amit lángoló szerelemmel fűztél magadhoz, javaidat, kincseidet, házad népét és saját életedet naponként és pillanatonként érette fel kell szentelned.”

Kölcsey idézett szavaiban sokak életelve nyert megfogalmazást. A Mogyoróssy János tetteit vezérlő maxima legszebb, legpontosabb kifejezését is e sorokban véljük megtalálni.

32 évvel később, 1868-ban az idős Mogyoróssy újabb, még jelentősebb adományozásra szánta el magát. Az előző évben megkötött kiegyezéssel – bár fogadtatását korántsem jellemezte egyöntetű lelkesedés – nekilendülhetett a gazdaság, kibontakozhatott a polgárosodás, s tér nyílt a kulturális kezdeményezések előtt is.

„Az alkotmány visszaállításával. . . , mint varázsütésre, új életpezsgés támadt hazánkban és megyénkben is. Nemzeti önálló haladás lett a jelszó. Érezni kezdtük a régi bölcs szavainak igazságát, hogy elvész a nép, mely tudomány nélkül való.”

– írta a visszaemlékező kortárs, Zsilinszky Mihály történész.¹¹ Békés vármegyében bőven volt teendő. Gyulán, a vármegye székhelyén még mindig hiányoztak az alapvető kulturális intézmények: a nyilvános könyvtár, a múzeum, és a régtől igényelt gimnázium. A kiegyezés most lehetővé tette a reformkor félbemaradt munkáinak folytatását. Mogyoróssy számára ez szülővárosa fölemelését jelentette, nemcsak elmúlt dicsőségének megörökítése, hanem szellemi haladásának előmozdítása által

⁸ ELEK László: *Adatok Békés megye háromnegyed évszázadának kultúrtörténetéhez* = Békési Élet 1980/1. 47–48. Még egy adat tanúskodik ezen kívül a reformkori olvasókultúráról megyénkben. Kenézy Lajos füzesgyarmati, majd 1848-tól gyulai református lelkész olvasónaplójában (Békés Megyei Levéltár. A továbbiakban: BML) 1839–1843-ig 80 művet jegyzetelt ki.

⁹ Hasonló könyvadományozásokat sorol FÜLÖP Géza: *A magyarországi városi könyvtárak az első világháborúig*. In: 150 éves a Mogyoróssy Könyvtár. Emlékkülés. Gyula, 1986. 15–24. 18. Bár – mint Fülöp megjegyzi – valóban funkcionáló könyvtár csak Kaposvárt és Zalaegerszegen jött létre az adományozások nyomán.

¹⁰ Ezekről a kérdésekről részletesen tájékoztat FÜLÖP Géza alapvető összefoglaló munkája: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978.

¹¹ *A békésmegyei régész- és művelődéstörténelmi társulat keletkezése* = A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. (A továbbiakban: BRMTÉ) 1874/75. 1–12. 2.

is. Olvashatjuk 1868. szeptember 8-án kelt adománylevelét,¹² amellyel 10 000 forintba becsült régiséggyűjteményét és könyvtárát (az utóbbi – mint önéletrajzában megállapítja – 4200 forintjába került) „szülőföldje iránti megbecsülése, hálája és forró szeretete zálogául”, egy a jövőben felállítandó róm. kat. gimnázium részére, illetve „Gyula város közönségének” adja át örök időkre. Adományozásának közvetlen indítéka volt nyilván az is, hogy idősödve számot vetett életével. Biztosítani kívánta szobáiban felhalmozott, „naponta gyönyörködve szemlélt” könyvei, régiségei jövőendő sorsát. Az utókorra gondolt, a gyulaiakra, akiknek példát akart mutatni, és akikkel – úgy vélte – fennmaradhat neve és műve.

Mielőtt könyvtárát közelebbről megvizsgálánk, lássuk előbb, hogy ki is volt Mogyoróssy János! Eredetileg Vas megyéből származó nemesi család sarja volt.¹³ Édesapja, Mogyoróssy János (1771–1844) tekintélyes embernek számított Gyulán, számos éven át városi tanácsos, 1815-ben pedig a város főbírája volt. Lakása a város központjában, a róm. kat. plébániatemplommal szemben állt. Felesége a szintén nemes származású Vutsák Ilona volt, akinek származását Mogyoróssy a Frangepán és Zrínyi családokra vezette vissza. Házasságukból első gyermekként született Mogyoróssy János 1805. szeptember 8-án. Iskoláit a gyulai kétéosztályos nemzeti iskolában (a mai 2. sz. általános iskola) kezdte, ahol a második osztályban latint is tanítottak. Ezután iskoláit Aradon, Temesvárott és Egerben folytatta. A filozófiai tanfolyamot az egri érseki líceumban és a nagyváradi királyi akadémián végezte, 1826–27-ben. Egerben Kossuth iskolatársa volt. Mivel hajlott korú szülei vagyonából már nem futotta jogi tanulmányai költségeinek fedezésére, 1827 végétől Békés vármegye irodájában működött gyakornokként, de emellett gróf Wenckheim Ferenc gyulai uradalmanak törvénykezési iratait is kezelte. Szabad óráit a jog tanulására és festegetésre fordította, amely utóbbihoz különös hajlama volt. 1828 októberétől azután a gyulai uradalom szolgálatába lépett, s úriszéki jegyzőként (actuarus) talált alkalmazást, de egy ideig Wenckheim Ferenc gróf titkára is volt. 1832-ben Wenckheim Ferenc javaslatára Vas vármegye táblabírájává választották. Ugyanazon év végén a gyulai uradalom gazdatisztjévé nevezték ki. Ekkor házasságot kötött nemes Pecz Annával, a vésztői uradalmi magtárnok, Pecz Imre lányával, akitől utóbb hat gyermeke született. Egzisztenciája megszilárdulását, vagyona gyarapodását mutatja, hogy keresményéből 1836-ban egy egész teleknyi (mintegy 56 hold) földbirtokot vásárolt, amelyből három holdnyi területen gyümölcsfákat ültetett, előmozdítva ezzel a gyümölcsfák elterjesztését Gyulán. Ez évben került sor első könyvadományozására is. 1846-ban uradalmi számtartóvá nevezték ki, s egyben megbízták a grófi család gyulai levéltárának gondozásával. Ez utóbbi kinevezés is ösztönözhetette a történelem tanulmányozására. 1848-ban részt vett a szabadságharcban, a magyargyulai nemze-

¹² Az adománylevel és az adomány átvételekor készített betűrendes főleltár megvan a Békés Megyei Levéltárban (Békés Vármegye Bizottmányának iratai. Közgyűlési iratok. 64/1869 bgy.). Hasonmás kiadásuk (a leltárból csak a könyvek jegyzékéé): „Szülőföldemnek örökre visszavonhatatlanul”. *Források a gyulai könyvtár alapításáról*. Bev. és szerk. DUSNOKI József. Békés Megyei Könyvtár nyomdája. 1986.

¹³ A fentebb idézett önéletrajzon kívül Mogyoróssy főbb életrajzi adatait a következő munkákból vettük: 1879. jún. 24-én és 1886. jún. 26-án kelt életrajza (BML Mogyoróssy-Gyűjtemény). Nekrológ a Békés című lapban. (1893. máj. 14.) SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1903. 9. 92–95. SCHERER: i. m. GÖNDÖCS Benedek: *Mogyoróssy János emlékezete*. BRMTÉ 1892/93. 59–68.

társág egyik századának kapitányaként. 1865-ben nyugalomba vonult, s ezután már teljes szívvel a történelem és a régészet tanulmányozásának élhetett, de emellett a város közéletében is aktívan részt vett.

Történelem iránti vonzalma már ifjúkorában feléledt. Önéletrajzában írja, hogy rajztanára Temesvárott, ahol a 3. grammatikai osztályt járta, szüntelenül várerődítési és hadászati térképek készítésével foglalkoztatta. Gyulán nagybátyja, Kornéli Ambrus volt mentora, akinek könyvtárát és értékes régi okleveleit kedvére tanulmányozhatta. Ez és „a vele napontai társalgás, és mind azokból eredett versengés s vitatkozás bennem a történelem iránt elolthatatlan tüzet gerjesztett” – írta önéletrajzában. Gyakran megfordult Pesten, ahol a Nemzeti Múzeum pénz-, érem- és régiséggyűjteményeit látogatta. Maga is megkezdte a régiségek és könyvek gyűjtését. Sikerült kapcsolatba kerülnie az 1820–30-as évek neves íróival, tudósaival, így Horvát Istvánnal, Kultsár Istvánnal, Döbrentey Gáborral, Kisfaludy Károllyal és Báthory Gábor református püspökkel. A lakásukon vagy Eggenberger József könyvtár boltjában hallgatott tudományos vitatkozásaik és néhányuk személyes példája életre szóló ösztönzéseket adtak Mogyoróssynak. (Kultsár István 1827-ben maga is közel 4 ezer kötetes könyvtárat adományozott Komáromnak.) Mogyoróssy első kisebb írásai Kultsár lapjában, a *Nemzeti Újságban*, ill. annak melléklapjában, a *Hasznos Mulatságokban* jelentek meg.

1828–1835-ig írogatott feljegyzései¹⁴ (főleg olvasmánykivonatok) bepillantást engednek egy reformkori ifjú olvasmányaiiba, műveltségébe.¹⁵ Bár a feljegyzések még eléggé vegyes és sokirányú érdeklődést mutatnak, már jelzik a történelem és a genealógia iránti vonzalmát. Kijegyezte egynehány történetírónak a gyulai várra és Gyulára vonatkozó adatait. Tehát egészen idáig nyúlnak vissza Mogyoróssy Gyula történetéről később írott könyvének előzményei. A magyar történelemben vezette be Virág Benedek *Magyar századok* (1–2. Buda, 1808–1816) című munkája, amely máig megmaradt Mogyoróssy könyvtárából. Alapismereteket nyújtott a világ földrajzáról Vetsei Papp István *Magyar Geographiája* (Nagykároly, 1757) is, de e könyvbe bele van kötve Szatmárnémeti Pap István oktató verse is, a *Magyarország versekben-való rövid le-írása* (Nagykároly, 1756). A földrajzot ezenkívül Johann Hübner geográfiája segítségével tanulmányozhatta.¹⁶ A lexikonok közül a *Közhasznú Ismeretek Tárát* (Pest, 1831–34) forgatta. Többet kijegyzetelt Mikes Kelemen törökországi leveleiből, amelyeket Kultsár István adott ki 1794-ben. A költők közül Kisfaludy Sándort kedvelhette, regéiből jegyzett le egyet. A folyóiratokat nézve olvasta ekkor a Szé-

¹⁴ Békés Megyei Könyvtár (a továbbiakban: BMK) kézirattára. Békéscsaba. Rk 68. Mogyoróssy János gyűjteménye. 1. 1828–33. (Valójában 1835-ig vannak benne feljegyzések.) Ez a kötet azonos a könyvadománya leltárában is szereplő „Gyulai codex”-szel. E kézirat 2. kötetében 1828–1850 közötti feljegyzések találhatók. Ugyancsak a BMK-ban van még egy szerző és évszám nélküli (az egyik bejegyzés 1870-ből való) kéziratkötet (Rk 64.), amely nyilvánvalóan Mogyoróssytól származik. Talán ez volt a Gyulai codex 3. kötete.

¹⁵ Ezenkívül néhány iskolai barátjáról is értesülünk a feljegyzésekből. Ilyen volt Hosszó Antal „a Természet Törvény” hallgatója, akinek elhunytára Mogyoróssy sírverset írt 1827-ben. Egerben pedig Frajzájzen László másodéves bölcsész írt ünnepelő verset Mogyoróssy barátjához 1826-ban, amelyben kiemeli annak rajzolás iránti szeretetét.

¹⁶ Ez valószínűleg a *Kurze Fragen aus der alten und neuen Geographie* című könyv volt, amely 1693-tól 36 kiadást élt meg.

chenyi törekvéseit támogató, liberális eszméket terjesztő *Jelenkort*, emellett még az ódonabb *Felső Magyar Országi Minervát*, valamint a már említett *Nemzeti Újságot* és melléklapját, a *Hasznos Multságokat*. A külföldre is figyelt. Olvasmányából kijegyezte az érdekes adatokat. Például hány ház van Angliában és hány ember lakik abban, melyek a legmagasabb tornyok Európában (bánatosan írja mellé, hogy a gyulai katolikus templom tornya csak 35 öl magas) és végül, de nem utolsósorban a Németországban található nyilvános könyvtárakat és könyvállományukat:

„Stuttgardban 200 000 kötetből; Tübingában 60 000; kötet Karlsruheban 70 000; Heidelbergában 40 000; Darmstadtban 120 000; Mainczban 80 000; Kasselben 70 000; Marburgban 55 000; Göttingában 200 000; Hannoverában 50 000; Volfenbüttelben, a hol soha sem volt Universitas, a Herczegi Könyv-tár 100 000 kötetből áll”.

Gondolhatjuk, mit érezhetett Mogyoróssy, olvasván ezeket a számokat. De nem kedvetlenedett el; könyvtáralapításának talán egyik közvetlen indítéka volt ez a messze előrehaladt külfölddel való összehasonlítás.

Amint láttuk — Mogyoróssy már 1828-tól elkezdte másolgatni az érdeklődését felkeltő történelmi forrásokat és egybegyűjteni „a gyulai vár és város híres régi voltáról” tanúskodó adatokat. Gyula történetének megírásában azonban megelőzték. 1832-ben a *Tudományos Gyűjteményben* jelent meg a művelt gyulai református lelkész, Ecsedy Gábor leírása Gyula városáról,¹⁷ majd 1834-ben a németgyulai jegyző, Komáromy Miklós adott ki egy könyvecskét „Gyula várossáról és a hajdani Gyula várról”,¹⁸ amely sokban hasonlított Ecsedy tanulmányára. Komáromy azt is megemlíti, hogy munkája kiadásában bő olvasottságával nagy segítségére volt Mogyoróssy. Mogyoróssy pedig tovább gyűjtögette az adatokat, hiszen szándéka csak az lehetett, hogy az előbb említett két szerző művét majdan felülmúlja. Ez sikerült is, hiszen Mogyoróssy Gyula története¹⁹ sokkal részletesebb, sokkal több történeti forrásból merít (közül is forrásokat), azonban — mivel csak 1858-ban látott napvilágot — kissé megkésett, szemlélete, nyelvezete már elavult, régies volt. Mogyoróssy szemléletét még az 1820-as évek hatásai alakították. Őt is a dicső múlt romantikus képe vonzotta magához, amely a nemesi liberalizmus nemzetfelfogásának volt fontos tartozéka, hisz aktuális céljait és igényeit jogosultságát ezzel is alátámaszthatta. A régi nagyság — melynek eredetét minél távolabbi időkre igyekeztek tenni — keresése, amely a jelenben lelkesített, tettekre sarkallt, mivel a jelen vágyait követte, a történetírásban könnyen téveszmék forrásává vált. A szkíta–hun–magyar azonosításon²⁰ túl például Horvát István, aki nagy hatással volt Mogyoróssyra és Ecsedyre is, „*Rajzolatai*”-ban²¹ rajongó hazaszeretettől fűtve az ókor, ill. a *Biblia* legkülönbébb né-

¹⁷ *Gyulának Polgári és Egyházi állapota, a Régibb s Újabb időkben*. Tudományos Gyűjtemény. 1832. 10. 13–37., 11. 3–40.

¹⁸ Nagyvárad, 1834. Ecsedy és Komáromy írásait újra megjelentette KÓSA László: Ecsedy Gábor és KOMÁROMY Miklós: *Gyula város története és korabeli állapotának leírása*. 1832, 1834. Békéscsaba, 1982. (Bibliotheca Bekesiensis 24.)

¹⁹ *Gyula hajdan és most történeti és statistikai vázlatokban*. Gyula, 1858.

²⁰ Erről például SZÜCS Jenő: *Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat* = Valóság. 1985/3. 31–49.

²¹ *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebbi történeteiből*. Pest, 1825. Horvát előző munkáját (*Magyarország régi gyökerei nemzetségeiről*. Pest, 1820) szintén megvette Mogyoróssy, s az üres lapokra bejegyezte a korabeli kritikákat.

peiben fedezte fel a magyarságot, idejétmulta, hamis etimologizálással. E „lángeszű mániákus” könyvei megvoltak Mogyoróssy könyvtárában, s a *Rajzolatok* végén található üres lapokra szépen oda is jegyezte a korabeli elismerő kritikákat. Nem csoda hát, ha Horvát és mások hatására Mogyoróssy figyelme is elsősorban az „őshajdan” felé fordult. Ő azt tartotta feladatának, hogy Gyulának biztosítson minél ősbibb és előkelőbb szerepet a magyar történelemben. Mogyoróssy szerint Gyula „eredete igen őskorú”, itt volt Ziridava dák telep, de főleg itt volt „az egész európai Hunnia legelső és legrégibb ősi gyűlhelye”, Attila székhelye és fapalotája, s halála után itt is temették el Attilát — állapítja meg Desericzky (Desericius) Ince József (1702–1763) piarista történész a magyarok őstörténetét tárgyaló műve²² és mások nyomán. Gyula várát pedig a hun székváros romjain még Gyula vezér építtette. Ezek is mutatják, hogy Mogyoróssy — bár széles körű irodalmi ismeretek alapján írt — nem kezelte kritikával forrásait, tollát elsősorban vágyai vezették. Ez a délibábos történészkedés később is jellemezte,²³ ezért nem csoda, ha a töretlenül lelkes, de sokszor téveszmékhez ragaszkodó „öreg ur”-at nem vették mindig komolyan fiatalabb, képzetesebb helyi történész társai.²⁴ Akadt azért olyan kérdés is, amelyben neki volt igaza. A régészkedéssel is szenvedélyesen foglalkozó Mogyoróssy (több cikke jelent meg az *Archeológiai Értesítőben* és az *Archeológiai Közleményekben*) tudta, hogy a 15. századi ferences kolostor és templom maradványait Gyula törökzugi részén kell keresni, szemben a kiváló, hivatásos történésszel, Karácsonyi Jánossal, aki ebben a kérdésben tévedett. Említeni kell még ezenkívül, hogy a családfa-kutatás terén is működött,²⁵ (túlásoktól itt sem mentesen), hasznos segítséget nyújtva a kor neves családtörténészének, Nagy Ivánnak is, akinek könyvéhez ő írta össze a Békés megyei nemes családok leszármazását.²⁶

Mogyoróssy életének, történelmi működésének rövid ismertetése után térjünk vissza 1868. évi könyvadományához. Mogyoróssy könyvtára és régiséggyűjteménye az 1836-ban kialakított iskolai helyiségbe került, amelynek bejárata fölött a *Biblia* szavai voltak olvashatók: „Szedjétek össze a morzalékokat is”.²⁷ Az adomány átvételekor felvett részletes leltárban szereplő 439 mű (valójában 438, mivel egy mű kétszer szerepel) 844 kötetben még ebben az időszakban sem tekinthető csekély könyv-

²² *De initiis ac majoribus Hungarorum.* 1–5. Buda és Pest, 1748–1760.

²³ Így pl. Szerémi György 16. századi emlékirata állításainak, amelyek nagyrészt csak mendemondákon alapultak, minden történelmi óvatosság nélkül hitelt adott. Vö. MOGYORÓSSY JÁNOS: *Történelmi adatok Szerémi György emlékirataiból. I. Mátyás király utódainak kiirtásáról; a gyulai nemzetfejedelmi temetésekről, és II. Lajos magyar király meggyilkolásáról.* Békés–Gyula, 1882.

²⁴ Bródy Sándor író, aki fiatalon egy darabig Gyulán élt, egy kis cikkben (Magyarország és a Nagyvilág. 1881. dec. 4.) parodizálta is Mogyoróssy történelmi munkáit, például ilyen címetek tulajdonítva neki: „Gyulavár ősi és ennél fogva elévülhetetlen jogokon igényli a fővárosságot <sokác> telepítvény Pestbudától”, vagy „Gyulavára mint Árpád és Jagello korbéli királyaink temetkező helye”.

²⁵ Fontosabb ilyen tárgyú munkái: *A Wenckheimi-Hund család eredete és ivadéakai Magyarhonban.* Gyula, 1864. *A Mogyoróssy nemzetség névsora a legrégibb időktől 1889-ig.* Gyula, 1889. *Kund, Árpád honalkotó fejedelem egyik hadvezérének fi- és leányági törzsfája.* Arad, 1884.

²⁶ Nagy Iván tulajdonában volt kéziratai az OSzK-ban vannak (Quart. Hung. 3003.): Magyar nemes családok származási története 1861–63. 124 fol.

²⁷ GÖNDÖCS Benedek: i. m. 63.

tárnak. (Haan Lajos történész szerint az 1870-es években az ő 2200 kötetes könyvtára volt a legnagyobb privát könyvtár egész Békés megyében.)²⁸ A leltár témák szerint sorolja fel a könyveket. Első látásra megállapítható a tudományos munkák túlsúlya, szépirodalmi műből csupán 55 található a leltárban. Irodalmi ízlése láthatólag avultabb volt, Kisfaludy Sándor regéi, Dugonics művei vagy például Mészáros Ignác *Kartigámja* feleltek meg neki. Módosít azonban ezen a képen egy 1876. november 28-án kelt tanúsítvány, amely szerint Mogyoróssy legfiatalabb leánya, Stefánia különböző tárgyakat vett át Mogyoróssy Jánostól.²⁹ Az okirat 55 könyvet is felsorol, többnyire szerző, kiadási hely és évszám nélkül. Ezek között számos szépirodalmi mű szerepel, így pl. Csokonai és Vörösmarty munkái, Berzsenyi versei, Jósika Miklós regényei. A világirodalomból Schillertől a *Stuart Mária*, Victor Hugótól a *Nyomorultak*, az angol írók közül Defoe *Robinsonja*, Goldsmith regénye, a *Wakefieldi lelkész* és Dickens regényei. Ez a lista azt is bizonyítja, hogy Mogyoróssynak az adományozás után is jócskán maradtak könyvei. Megerősíti ezt a tényt az is, hogy a gyulai könyvtárban és Békéscsabán a Békés Megyei Könyvtárban is kerültek elő Mogyoróssy könyvtárából származó könyvek, amelyek az adományozáskor felvett leltárban nem szerepelnek. Ezek valószínűleg későbbi ajándékozásokból származnak.

A leltárban szereplő tudományos művek is Mogyoróssy sokirányú érdeklődésére, tájékozottságára utalnak. Foglalkozásából adódott, hogy szép számban szerepelnek jogtudományi és gazdasági vagy kertészettel foglalkozó munkák. A földrajz is vonzotta láthatólag, kevesebb viszont a filozófiai mű. Ez utóbbiak közül Descartes *Principia philosophiae* (Amszterdam, 1672) című kötetét emelhetjük ki, amelyet apósától, Pecz Imre, nyilván szintén igen művelt uradalmi magtárnoktól kapott. Hívő katolikusként a vallás kérdései és a vallástörténet is foglalkoztatták. (Az 1860-as években pl. rögtön beszerezte a francia vallástörténész, Ernest Renan nagy feltűnést keltő műveit, aki Jézust és tanítványait az egykori történelmi miliőbe állítva, mint történelmi alakokat mutatta be.) Az első mégis természetesen a történelem, a múlt tanulmányozása volt számára. Könyvtárában több mint 200 kötet történelmi tárgyú, köztük számos forráskiadvány, régi krónika, emlékirat akad. A Gyula történetének megírásához összegyűjtött munkákból számosat megtalálunk a leltárban. Különösen sok könyve származik a 18. század neves katolikus történetíróitól, Praytól, Szentiványitól, Timontól, Ganóczytól, Palmától. A magyar ősmúlt korabeli kutatói közül láthatólag hatott rá Jerney János és Peretsényi Nagy László, akiktől több könyve is volt. Régi, értékes könyvekre is szert tett. Két kötet a 16., tizenhat kötet a 17. századból származik. A kéziratok között pedig egy 13. századi misekönyv és egy 14. századi kódextöredék volt található.

A fiatal Mogyoróssy műveltségének alakulását, ezen belül történelem iránti vonzalmának korai jelentkezését megmaradt könyveinek bejegyzései is jól mutatják. Könyvei egy részébe ugyanis beleírta a beszerzés évét, esetleg a helyet is. A legkorábbi évszám — 1821 — egy 1603-ban kiadott világkrónikában szerepel.³⁰ 1826-ban

²⁸ HAAN Lajos: i. m. 40.

²⁹ BML. Miskolczy Barnabás közjegyző iratai. 236/1876. ikt. sz.

³⁰ ENS, Gaspar L.: *Mercurii Gallobelgico succenturiati*. . . 4. Köln, 1603., 5. Köln, 1606.

kapta ajándékba Anonymus gestáját³¹ – mint a bejegyzésből kiderül – „kedves barátjától Vidovits Ferentztől”. Egy évvel később egy Magyarország fejedelmeinek és királyainak képmásait tartalmazó nagyalakú kötetet kapott ajándékba Nagyváradon Szentandrás Tokody Istvántól.³² Szintén fiatalon olvashatta Gvadányi József *A világnak közönséges históriája* (1–7. Pozsony, 1796–1809) című munkáját, hiszen azt a beírást találjuk benne, hogy „iffiu Magyarossy Jánosé”. (A nevét eleinte még változtatva, hol Magyarossynak, hol Mogyorossynak írta.) Megmaradt jó néhány iskolai tanulmányaihoz használt könyve, szótárak, Cicero egy leveleskönyve stb. Az utóbb említett kötetből kiderül, hogy 1822-ben Temesvárott tanult. Könyveiből láthatjuk, hogy az irodalom iránt is érdeklődött iskolai éveiben, illetve közvetlenül ezt követő éveiben. Olvasott Faludi Ferentztől,³³ Gvadányi Józseftől,³⁴ olvasta Mészáros Ignác regényét, a *Kartigámot* (Pozsony, 1772), Szentjóni Szabó László költeményeit³⁵ és Czuczor Gergely hőskölteményét.³⁶

A reformkor lelkesedése, hazaszeretete is kifejezést kapott Mogyoróssy könyveinek lapjain. Egy magyar–német–latin iskolai szótár³⁷ előzéklapjára Vörösmarty *Szózat*ából írt le három versszakot. (Mivel a *Szózat* 1836-ban íródott, az e körüli évekről lehet szó.) A másik oldalra Schiller német verssorait jegyezte fel, amelyek szintén a „hazádnak rendületlenül” szép felhívásának adnak hangot. Itt említenünk kell, hogy 1830 után a liberális eszmék, a reformok hívei nyertek tért Békés vármegyében. Az 1832/36. évi országgyűlés küzdelmeiben a vármegye követői már a reformellenzékét erősítették. Politikai nézeteiről, pártállásáról közvetlenül ugyan nem nyilatkozik, de feljegyzései azt sejtetik, hogy „haladók” és „mérészeltek” helyi csatározásaiban Mogyoróssy az előbbiekkal rokonszenvezett. Elsősorban mély nemzeti érzelmei, hazaszeretete, a haza felemelésének vágya mozgatta. Fegyverrel is részt vett a szabadságharcban. Ennek dokumentuma ránk maradt könyvei között a nemzetőrség egy szolgálati szabályzata, amely beírása szerint „Magyaróssy János százados kapitányé” volt.³⁸ De találtunk még egy könyvet, amelyet nemzetőrként a harcok közepette olvasott. Ez a német költő, Georg Herwegh első verseskötete (*Gedichte eines Lebendigen*, 1841), amely egy csapásra híressé tette a költőt. Herwegh e verseit Táncsics Mihály adta ki Pesten Magos Ernő fordításában.³⁹ Herwegh számos verse a szabadságot, a köztársaságot élteti, vagy nyíltan a királyság ellen szól. Mogyoróssy ceruzával megjelölt jó néhány sort a versekben, amelyek különösen tet-

³¹ Anonymus: azaz Béla király íródeákja. Fordította LETENYEI János. Pest, 1790.

³² SCHAD, J. A. X.: *Effigies Regum et Ducum Hungariae*. é. n., h. n.

³³ Istenes jószágra és szerentsés boldog életre oktatott nemes ember. Írta anglus nyelven DORELL József. Fordította olaszul FALUDI Ferentz. Nagyszombat, 1748. Egy kötetbe kötve ezzel: *Istenes Jószág, és szerentsés boldog életre oktatott nemes asszony*. Nagyszombat, 1748.

³⁴ Egy falusi notáriusnak budai utazása. Pozsony, 1807. *Falusi notáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testamentuma*. Pozsony, 1822.

³⁵ Szent-Jóni Szabó László költeményes munkái. Pest, 1791.

³⁶ Aradi gyűlés. Hősköltemény öt énekben. Pest, 1828.

³⁷ MÁRTON József: *Oskolai lexicon, vagyis szókönyv*. Bécs, 1816.

³⁸ A pest-városi Nemzeti Őrsereg ideiglenes oktatás, gyakorlat- és szolgálati szabályzata. Pest, 1848.

³⁹ Költeményei egy Elevennek. HERWEGH György után MAGOS Ernő. 1. Pest, 1848.

szettek neki, s amelyek különösen aktuálisak voltak az akkori magyar viszonyok között. Úgy véljük, érdemes idéznünk néhány ilyen verssort. A *Ki szabad?* című versben például ez áll:

„Csak az a férfiú szabad,
– Dicsőség lengje át –
Ki maga vív ki harc alatt
Karddal szabad hazát;
Aki saját vasával
Dönt rabfalat,
Az bír saját hazával –
Csak az szabad!”

S végül még két sor *A német költőkhöz* című versből:

„Uralkodó csak addig áll,
Mig trónja nem ropog.”

E versekben politikai nézetei hú megfogalmazását találhatta meg. Mogyoróssy szellemi tájékozódását elősegítette, hogy a latin mellett németül is olvasott. Látóköre szélességét jelzi az is, hogy 24 féle folyóirat, illetve újság volt könyvtárában.

Mogyoróssy életében, szellemi formálódásában az 1820-as évek második fele, illetve általában a reformkor időszaka volt igazán meghatározó. Később is az ekkor kapott indíttatásokhoz, eszményekhez ragaszkodott. Ezért érdemes könyvtárának e periódusból származó részét külön is elemezni.

A leltár alapján reformkori könyvtárát legkevesebb 300 kötetre tehetnénk. Ha ehhez hozzávesszük az 1836-ban adományozott 300 kötetet, akkor mintegy 600 kötetes könyvtárral számolhatunk 1848–49-ig. Ez a szám pedig már önmagában azt jelzi, hogy a gyulai uradalom tisztviselője a megyebeli művelt nemesség és honorácior értelmiség legjobbainak szintjét képviselte, de országos viszonylatban is a nemesi hivatalnokréteg javához tartozott.⁴⁰ Könyvei leltára és egyéb adatok segítségével egy sajátos reformkori típus és műveltségmodell képe körvonalazható.

Iskolázott nemesi hivatalnokról van szó, aki nem jogi pályán helyezkedett el, hanem uradalmi szolgálatba lépett. Itt különböző funkciókat ellátva, hol inkább nyelvtudására, hol jogi vagy éppen gazdasági ismeretekre volt szüksége, de alkalma nyílt a történelmi források tanulmányozására is. Tanulmányait leszámítva életét egy kisvárosban élte le; igaz, Gyula a vármegyei adminisztráció és értelmiség központja volt. Mogyoróssyt magával ragadta az 1820-as évek nemzeti lelkesedése, a nemzeti műveltség kifejlesztését szorgalmazó törekvések. Olyannyira, hogy hivatali munkáin túl a legszívesebben értelmiségi tevékenységeknek szentelte idejét, a nemzet és a szűkebb pátria múltját kezdte búvárolni.

Mindezzel összefüggésben műveltsége, egyben világlátása magvát, strukturáló centrumát egy sajátos, nemzetközpontú történelemfelfogás, történelmi tudat, illetve az ebből merítkező nemzetfelfogás képezi. Ez határozza meg a társadalmi haladás kérdéseiben való állásfoglalást, de azt is, hogy miben áll az egyén hivatása, feladata a társadalomban, és az utóbbi a nemzettel azonosított közösség szolgálatában összegződik.

⁴⁰ Lásd a FÜLÖP Gézánál található példákat: i. m. 178–195.

Könyvtára történelmi munkái elsősorban még a nemesi-rendi, kisebb részben már a nemesi liberalizmus nemzetfelfogását közvetítették. Ebben kulcsszerepet kapott a magyarság eredetének, a hun–magyar azonosságnak a problematikája, amelyre szükség volt a régi nagyság és egyáltalán a nemzetállam-teremtő célok igazolásához. Mogyoróssy az e témákkal foglalkozó történészek vonalához kapcsolódott.

Végül nézzük, hogy könyvtárában mely könyvek intettek társadalmi reformok szükségességére, illetve terjesztették már a modern liberális eszméket!

1. Kitekintésre, összehasonlításra, amely mindig kritikára ösztönöz, módot adtak a különböző geográfiák, lexikonok, útikönyvek, útirajzok. Ha hiányzanak is a leghíresebb reformkori útirajzok, könyvei segítségével képzeletbeli utazásokat tehetett Kairótól Varsóig, Londonba vagy a német városokba, mint azt feljegyzéseiből láthatjuk. (Neki magának nem futotta külföldi utazásra.) Láthattuk azt is, hogy olvasmányjaiból kiírta, hány könyvek tízezreit őrző könyvtár működik német földön, s ez az összevetés a hazai állapotokkal bizonyosan hatással volt rá.

2. Ki kell emelni még könyvtárából a honismereti, statisztikai munkákat (például Fényes Elek műveit), valamint az átlagos fölötti – fontos szakkönyveket és szakfolyóiratokat tartalmazó – mezőgazdasági szakirodalmat, mint amelyek a magyar valóság realisabb képét mutatták, néhány pedig közvetlenül is reformokat propagált.

3. A forradalmak korának eszméit sugárzó politikai, filozófiai művek hiányzanak, de nagyrészt a szépirodalmiak is. A magyar liberalizmus reformeszméit néhány vitairat közvetítette. (Széchenyitől a *Világ*, a *Kelet népe*-vita kapcsán Eötvös és Fáy András röpiratai.) A reformkori magyar irodalomnak inkább csak a második vonalából szerepel a könyvek leltárában néhány mű.

4. Csakhogy Mogyoróssy könyvtárában 1824–49 között 12 féle újság, folyóirat található: a legfrissebb gondolatok hordozói. Köztük található a *Tudományos Gyűjtemény*, amelynek előfizetői a 30-as években hasonló uradalmi, illetve megyei tisztviselők és a honorácior értelmiség tagjai, valamint 1834-ben már a „Csabai Olvasó Társaság” voltak. Említenünk kell még a Széchenyi szellemében reformokra ösztönző *Jelenkort* és főleg melléklapját, a *Társalkodót*. Az *Athenaeum*nak csak egy kötete található a leltárban. A 30-as évektől láthatóan nőtt Mogyoróssy közéleti tájékozottsága.

Befejezésül Mogyoróssy könyveinek sorsáról kell még szólni. Az iskolában megteremtett nyilvános múzeum és könyvtár hamarosan kinőtte a szerény iskolai helyiséget. Mogyoróssy hiába kért segítséget a város tanácsától és a katolikus egyháztól. A múzeum fenntartására régészeti egyletet próbált alapítani, majd ásatások kezdeményezésével tett kísérletet a közfigyelem felkeltésére – eredménytelenül. Végülis egy megyei múzeum föllállításának indítványozása hozott eredményt, amelynek céljára összes gyűjteményeit felajánlotta, azzal a feltétellel, hogy adománya örök időkre Gyula városában maradjon.⁴¹

⁴¹ Még akkor is, ha a megye székhelye esetleg máshová kerülne. Vö. Mogyoróssy idézett önéletrajza és 1890. dec. 27-i lemondó levele a múzeumigazgatói tisztről. (BMK. A gyulai könyvtár irattára. 12-1890. ikt. sz.) Valamint: BML. Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1873/193 bgy., 1874/58 bgy., 59. bgy. és 165. bgy.

1874. augusztus 3-án nyílt meg a Békésvármegyei Múzeum,⁴² amelynek keretében működött a könyvtár, elsősorban mint a kutatást szolgáló szakkönyvtár. Az intézmény fenntartója a Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat volt, amely összefogta a legjobb szellemi erőket a megyében, sőt a helyi kutatásokba, forrásgyűjtésbe az országból neves történészeket tudott bevonni. Egy virágzó alkotóműhely, valóban „a helytörténeti kutatás egész kis akadémiaja” alakult ki.⁴³ Mogyoróssy ereje fogytáig nagy ügybuzgalommal látta el a „tárlati igazgató” feladatkörét. (Még az amerikai emigránsokkal is voltak kapcsolatai, hogy onnan is régiségeket szerezzen be.) A társulat évkönyveiben rendszeresen beszámolt a múzeumi tárgyak, a könyvvállomány, illetve a levéltári anyag gyarapodásáról. 1890-ben hajlott kora miatt lemondott tisztségéről; 1893. május 10-én elhunyt. Joggal nevezhetjük róla a múzeum és a könyvtár történetének első korszakát — Banner János szavaival — az alapító korának,⁴⁴ amikor a szakszerű és módszeres munka hiányait még sokszor a hit és a lelkesedés pótolta.

A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat feloszlása után, 1895-től jogutódja a Békésvármegyei Közművelődési Egyesület volt, majd ettől 1921-ben Gyula városa vette át a múzeumot és a könyvtárat,⁴⁵ amely ez időponttól kezdve Városi Múzeum és Könyvtár lett. A két intézmény életében 1928-tól a második világháborúig tartott egy nagyszerű fejlődést hozó periódus, amikor vezetésük egy fiatal, lelkes és képzett szakember, Implom József tanár kezében volt. A könyvtár 1933-ban kiegészült a város neves szülöttje, Karácsonyi János történész hagyatékának 3383 kötetével.⁴⁶ Az OSzK szakértője szerint a Karácsonyi-könyvtár gazdag anyaga egyetemi könyvtár részére is értékes gyarapodást jelentett volna.⁴⁷

A második világháború lezárta a fejlődő szakaszt. A múzeum értékes anyaga a múzeum kiürítése alkalmával javarészt elpusztult. Ezzel szemben a könyvvállomány (kb. 12 000 kötet) szinte hiánytalanul megmaradt. A hadifogságból hazatért Implomot azonban már 1950-ben eltávolították a könyvtár éléről. A könyvtár vezetése (amint a városé is) nem megfelelő kezekbe került, így nem csoda, hogy már saját legközvetlenebb érdekeit sem tudta megvédeni. A gyulai könyvtár legértékesebb részét — mintegy 5000 kötetet — az új megyeszékhelyen, Békéscsabán 1952-ben létrehozott Megyei Könyvtár egyszerűen elszállíthatta. A könyvekről még csak jegyzéket sem készítettek.

ikt. sz.) Valamint: BML. Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Kögyűlési jegyzőkönyvek. 1873/193 bgy., 1874/58 bgy., 59. bgy. és 165. bgy.

⁴² ZSILINSZKY Mihály: *i. m. Emlékirat a Békésvármegyei múzeum és régészettörténelmi egyesület megalakulásáról* — Az egyesület egy r. tagja (nyilván Mogyoróssy) Békés-Gyula, 1876.

⁴³ SCHERER: *i. m.* 1. 14. Vö. még KARÁCSONYI János: *Visszapillantás a békésvármegyei régészeti- és művelődéstörténelmi egyesület 21 éves működésére*. Békés. Szerk. OLÁH György. Gyula, 1895. 78–81.

⁴⁴ BANNER János: *Régi kutatók — új feladatok*. A gyulai múzeum kilencven éve. Gyula, 1959. 9.

⁴⁵ A könyvtár történetéről részletesen ír DUSNOKI József: *A gyulai könyvtár története 1957-ig*. In: 150 éves a Mogyoróssy Könyvtár. Emlékiülés. Gyula, 1986. 33–41. Ebben az előadásban már felvetettem Mogyoróssy könyveinek visszaadását a gyulai könyvtárnak.

⁴⁶ BML. Gyula város polgármesterének iratai. 1390/933. ikt. sz.

⁴⁷ BML. Gyula város polgármesterének iratai. 80/1931. ikt. sz.

Több mint valószínű, hogy ezzel kezdődött Mogyoróssy János könyveinek elkálódása. Gyulán máig mindössze mintegy 32 mű maradt meg könyvtárából. A Békés Megyei Könyvtárban most összegyűjtötték megmaradt köteteit. Ezt az tette lehetővé, hogy Mogyoróssy könyvei nagy részébe beírta nevét, vagy monogramját, máskor címere vagy szárazbélyegzője található meg a könyvben. Így mintegy 125 kötet könyvet sikerült azonosítani, amelyet nemes gesztussal visszaszármaztatnak Gyula városának, a gyulai könyvtárnak, amely 1968-tól Mogyoróssy nevét viseli. Ezzel végül is teljesülhet Mogyoróssy akarata, aki azt kívánta, hogy könyveit szeretett városában őrizték és egy külön szekrényben helyezték el „Mogyoróssy adománya” felirattal, még akkor is, ha könyveinek már csak – bár nagyon is értékes – morzsalékait helyezhetjük el oda.

DUSNOKI, JÓZSEF

Les livres et l'instruction d'un noble de province (János Mogyoróssy)

János Mogyoróssy (1805–1893), employé du domaine seigneurial de Gyula, a jeté les fondements, en 1836 à Gyula, d'une bibliothèque d'école. Dans l'école nationale à deux classes de la ville Gyula, il a fait former un local pour la bibliothèque et il a pourvu cette bibliothèque de 300 livres environ. L'étude énumère de nombreux exemples de comparaison pour montrer l'importance de ce don de livre au comitat Békés à l'époque des réformes. Malheureusement, les livres de Mogyoróssy se sont égarés au cours des années suivantes. En 1868, Mogyoróssy, déjà âgé, a fait une donation nouvelle, cette fois-ci beaucoup plus considérable: il a légué sa riche collection d'antiquités et sa bibliothèque contenant 844 volumes à un lycée qui devrait être fondé à l'avenir, ou „au public de la ville Gyula”. La collection a été placée dans le local d'école déjà mentionné. Après la biographie de Mogyoróssy, l'étude s'occupe de l'évolution de son penchant pour l'histoire et l'archéologie et de ses lectures de jeunesse et de la formation de son instruction reflétées par ses notes. L'analyse de la donation de livres de 1868 Mogyoróssy était possible à l'aide de l'inventaire détaillé dressé à l'occasion de la réception du don. Dans cette collection, les ouvrages scientifiques étaient prépondérants, le nombre des ouvrages de belles lettres ne montait qu'à 55.

C'est la période des réformes (1825–1848) qui était déterminante dans la vie et dans la formation spirituelle de Mogyoróssy. Il s'attachait, même plus tard, aux impressions et aux idéaux reçus dans cette période de sa vie. Le noyau de sa conception du monde est formé par une conception spéciale de l'histoire, avec la nation au centre, et par une conception de la nation fondée sur cette dernière, et c'est ce qui détermine sa prise de position dans les questions du progrès social. En guise de conclusion, l'étude nous informe sur le sort ultérieur des livres de Mogyoróssy et sur l'évolution de l'histoire de la bibliothèque de Gyula.

GRÜLL TIBOR

Szobrok a görög és római közkönyvtárakban

Az antik könyvtárakra vonatkozó feliratok és irodalmi emlékek nem hagynak kétséget afelől, hogy ezen épületek díszítésére az építtetők legalább annyi figyelmet és pénzt fordítottak, mint az ott elhelyezendő könyvekre. Az ephesosi Celsus-könyvtár dedikációjában, amit a bejárat fölött helyeztek el, a következőket olvashatjuk: Τῇν Κελσιανὴν βιβλιοθήκην κατασκεύασεν ἐκ τῶν ἰδίων σὺν πάντι τῷ κόσμῳ καὶ ἀναθημασι καὶ βιβλίοις. (A Celsus-könyvtárát saját költségén állította a teljes díszítéssel, szobrokkal és könyvekkel.)¹ Mint az a felsorolásból is kitetszik, a könyvek egyenesen az utolsó helyre kerültek az épület és annak díszítményei mögött.

A κόσμος (díszítmény) kifejezés egyébként valószínűleg azokra az építészeti ornamensekre vonatkozik, amelyeket csaknem valamennyi könyvtár esetében alkalmaztak. Mint azt a sevillai Isidorus írja:²

„Peritiores architecti neque aurea lacunaria ponenda in bibliothecis putent neque pavimenta alia quam Carysteo marmore quod auri fulgor hebetat.” (A befutottabb építészek már más mennyezetet és padlózatot nem is akarnak csinálni a könyvtárakban, csak karystioní márványból valót, ami az arany fényével vetekszik).

A többé-kevésbé épen fennmaradt és feltárt antik könyvtáráépületek valóban luxuskivitelben készültek.³ A 130 körül Athénban épült Hadrianus-sztoa és az abban elhelyezett bibliothéka Pausanias szerint a császár legnagyszerűbb ajándéka volt az athénieknek,⁴ száz frigiai márványból faragott oszlopából azonban egyetlen egy sem maradt ránk.⁵ A könyvtárak fontos tartozékai voltak a porticusok is, mint a társa-

¹ PLATTHY, J.: *Sources on the Earliest Greek Libraries*. Amsterdam, 1968. Nr. 128–129.

² ISIDORUS: *Etymologiae* VI,11,2. A sevillai Isidorus e szöveghelye azért is rendkívül fontos, mert a középkor elsősorban ezen keresztül ismerte az antik könyvtárakat.

³ MAKOWIECZKA, E.: *The Origin and Evolution of the Architectural Form of Roman Library*. Warszawa, 1978. 109.

⁴ PAUSANIAS: *Descriptio Graecae* I,18,9: καὶ οἰκήματα ἐν ταῦτα ἐστὶν ὁρόφῳ τε ἐπιχρῶν καὶ ἀλαβάστρῳ λίθῳ, πρὸς δὲ ἀγάλμασι κεκοσμημένα καὶ γραφαῖς. κατὰκειται δὲ ἐς αὐτὰ βιβλία (Vannak itt aranyozott és alabástrom kővel készített tetővel, szobrokkal és képekkel feldíszített épületek: ezekben könyvek találhatók).

⁵ SISSON, M. A.: *The Stoa of Hadrian at Athens* = *Bulletin of the British School of Archeology at Athens* [BSA].11 (1929). 50–72.

sági élet hagyományos központjai. Egy mylasai dedikációs felirat is külön kiemeli a „könyvtár körül épült korinthusi oszlopokat”.⁶

A római könyvtárak belső kialakításának legszembetűnőbb jellegzetességei a fali üregekbe elhelyezett tárolószekrények (loculamenta, armaria) voltak.⁷ Seneca szerint a gazdagok mértéktelen luxuriájukban citrusfából vagy elefántcsontból készíttetik könyvszekrényeiket, amelyek gyakran a plafonig érnek.⁸

A fentebb idézett ephesusi feliratban a κόσμος mellett szerepel még az ἀναθήμα kifejezés is, ami szó szerint „felállított vagy felszentelt dolgot” jelent. Valószínű azonban, hogy itt egyszerűen „szobor” értelemben használták, a könyvtárak díszítésének ugyanis ez volt a legelterjedtebb módja. Ezt igazolja egy Volsiniiből előkerült töredékes felirat is, amelyben egy magasrangú katonatiszt a városnak bybliothecam a solo [—]mque libris et statuis [—]testamento dedit (könyvtárat és (...) -t könyvekkel és szobrokkal együtt adományozott végrendeletében) (CIL XI, 2704b). A következőkben a görög és római nyilvános könyvtárakban felállított szobrokról valló irodalmi és régészeti testimoniumokat fogom közelebbről megvizsgálni.

I. Istenszobrok

Konkrét adatok híján is valószínű, hogy az első könyvtárak, ill. archívumok Görögországban is templomokban és az azokhoz szorosan kapcsolódó épületekben jöttek létre.⁹ Szerepet játszhatott ebben egyiptomi hatás is,¹⁰ de legfőképpen az a védelem, amely a temenoszon (felszentelt szentélykörzeten) belül elhelyezett értékeket megillette. Márpedig a könyv, különösen ha híres alkotó kifogástalan szövegű példányáról volt szó, igen nagy értéket jelentett.¹¹

⁶ PLATTHY: *i. m.* Nr. 136. προνποκεμενους [- -] κορινθίους ἐξυστραμέν[ους] τὴν περὶ τὴν βιβλιοθήκην (A könyvtár közvetlen környékén csavart (?) korinthusi oszlopok találhatók).

⁷ WENDEL, C.: *Der antike Bücherschrank*. Göttingen, 1943. (Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. Jahrg. 1943. 7.) 267–299. — MAKOWIECZKA: *i. m.* 102.

⁸ SENECA: *De tranquillitate animi*. 9,6–7; vö. ULPIANUS: *Digesta*. 32,52,7,2. (eborea bibliotheca, elefántcsont könyvtár).

⁹ POSNER, E.: *Archives in the Ancient World*. Cambridge, 1972. 104. skk. (A hellénisztikus Athénben a Métróon volt az első állami levéltár.) Egy templomi könyvtárat ismerünk Andaniából is, l. DITTENBERGER: *Sylloge Inscriptionum Graecarum*. Nr. 736, 13–16. — PLATTHY: *i. m.* Nr. 103. (i. e. 92-ben keletkezett felirat)

¹⁰ Wendel szerint ebben a közvetítő a görögök felé az alexandriai Serapeion volt, amely egyértelműen tükrözi az egyiptomi templom-könyvtárak építészeti hatását. L. WENDEL, C.: *Die bauliche Entwicklung der antiken Bibliothek*. In: *Kleine Schriften zum antiken Buch- und Bibliothekswesen*. Köln, 1947. 144–166. — Az egyiptomi templom-archívumokhoz: WESSETZKY, V.: *Die ägyptische Tempel-Bibliothek* = *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*. 100 (1973). 54–59. — A Serapeion topográfiájához: ROWE, A. — REES, B. R.: *The Great Serapeum of Alexandria* = *Bulletin of the John Rylands Library* (BRL) 39. (1956/57). 491–495.

¹¹ Egy déloszi felirat szerint (l. PLATTHY: *i. m.* Nr. 111) az androsziak kincsesházában, egy háromszögletű thékában őrizték Alkaios műveit. Az antik könyvárakról l. KLEBERG, T.: *Buchhandel und Verlagswesen in der Antike*. Darmstadt, 1969. 14–15 (görög), 56–58 (római árák).

Az I. Attalos (241–197) által alapított, majd II. Eumenéstől (197–159) továbbfejlesztett pergamoni könyvtár – az egyetlen régészetileg is feltárt hellénisztikus könyvtár – szorosan egybeépült a mellette álló Athéna-szentéllyel.¹² A templom északi részéhez egy négy helyiségből álló építmény csatlakozott. A legkeletebbre fekvő terem nagyobb volt, mint a többi (13,53 × 15,95 m), s ez az eltérés nemcsak a nagyságban, hanem a másik háromtól elütő belső berendezésben is megnyilvánult. Három oldala mentén ugyanis egy 90 cm magas és 1 m széles pódium futott körbe, ami az északi falnál, pontosan a bejáratnál szemben kiszélesedett (2,74 × 1,05 m). Ez az emelvény volt annak a kolosszális Athéna-szobornak a talapzata, amit a terem előtti csarnokban találtak meg 1880-ban, más szoborbázisokkal együtt, melyekről a III. fejezetben esik szó.¹³

A szobor az i. e. 2. században készült, kb. egyharmadára kicsinyített szabad utánzata az athéni Parthenonban álló Pheidias-féle Athéné szobornak.¹⁴ Bár az erről készült másolatok nem voltak ritkák, különösen a kis-ázsiai területeken nem,¹⁵ a pergamoni kópia művészettörténeti jelentősége mégis kiemelkedő. A 3,5 m magas szoboralak Pheidias művének legnagyobb ránk maradt másolata, s noha az istennő attribútumai (a pajzs, a kígyó, a lándzsa és a kezében tartott Niké-szobor) hiányoznak, ez is egyike azon két fennmaradt alkotásnak, melynek talapzata az eredeti alatt álló relief töredékét is megőrizte.¹⁶ A szobor egyben annak is szemléletes bizonyítéka, hogy az Attalidák szoros kapcsolatban lehettek Athénnel, amit kultúrpolitikájukban is kifejezésre juttattak.¹⁷ Ennek a politikának egyik legfontosabb alapja pedig – amint azt a szobor felállításának helye is demonstrálja – éppen az Athéné-templom mellett épült könyvtár lehetett.

Az istennő szobrai egyébként gyakran jelennek meg római-kori könyvtárakban is – ugyan némileg megváltozott funkcióban. Az i. sz. 1. században az idősebb Plinius még látta a palatinusi Apollón-templomban felállított és Delphoiból odavitt

¹² Régészeti adatok: CONZE, A.: *Die pergamenische Bibliothek*. (Sitzungsberichte d. Preuss. Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. 1884). 1259–1270. – BOHN, R.: *Das Heiligtum der Athena Polias Nikephoros*. Berlin, 1885. 56–72. (Altertümer von Pergamon [AvP] II,1.)

¹³ A szobor publikációja: WINTER, F.: *Die Skulpturen mit Ausnahme der Altarreliefs*. Berlin, 1908. Nr. 24., 33–46. Taf. VIII, Beibl. 2.3. (AvP VII,1)

¹⁴ GERNAND, M.: *Hellenistische Peplosfiguren nach klassischen Vorbildern*. Athenische Mitteilungen. 90 (1975). 17–24. 23. Anm.1.: „Die pergamenische Parthenos wird meist um die Mitte des 2. Jhs. v. Chr. in die ersten Regierungsjahre Eumenes II datiert, wegen ihrer starken stilistischen Ähnlichkeit mit den Figuren des Grossen Frieses.” Az utóbbihoz vö. PFANNER, M.: *Bemerkungen zur Komposition und Interpretation des grossen Frieses von Pergamon* = *Archäologische Anzeiger*. 1979. 46–57.

¹⁵ PRAG, A. J. N. W.: *New Copies of the Athena Parthenos from the East*. In: Parthenon-Kongress. Basel, 1982. Bd. I. (Mainz 1984), 182–187. Notes: Bd. II. 406–408. – A Parthenos-szobor ugyanilyen népszerű volt a kis-ázsiai hellénisztikus pénzeken is.

¹⁶ Ezzel nagyban hozzájárult az eredeti rekonstrukciójához. L. LEIPEN, N.: *Athena Parthenos. A Reconstruction*. Toronto, 1971. Nr. 21. 7. (fig. 64.)

¹⁷ SCHAILLES, H. J.: *Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im dritten Jahrhundert vor Christus*. Tübingen, 1985. 54. Anm. 338. (Mitteilungen des Deutsches Archäologisches Institut, Istanbul. 36.)

bronz Athéné-szobrot, ami az ottani könyvtárat díszítette.¹⁸ Az 1901-ben a numidai Timgadban feltárt 3. századi alapítású könyvtárban az azonosítást végző Pfeifer szerint¹⁹ a bejárattal szembeni nagyobbik, oszlopokkal díszített falifülkében szintén Minerva szobra állt, melynek töredékét a közelben sikerült megtalálnia.²⁰ Ebben az időben az istennő szobrai már eredeti funkciójukat veszített díszek csupán, melyeknek „szekularizációja” az 1. században indul meg: Traianus Bibliotheca Ulpiajával ugyanis megjelennek az első nem templom mellé épült közkönyvtárak is.²¹ A principátus időszakában a római bibliothékák — hellénisztikus mintákat követve — tipikus szentély-könyvtárak voltak. Augustus palatinusi Apollón-temploma, a Porticus Octaviae (ami Juppiter Stator és Juno Regina templomait zárta magába), majd a későbbiekben Tiberius Augusta-temploma, vagy Vespasianus Templum Pacis mind ezt az irányvonalat követték. Gellius Tiburban, a Hercules Victor templomával egybeépült könyvtárban talált értékes kéziratokra a 2. század második felében.²² Talán Alexander Severus volt az utolsó császár, aki a Pantheonban állíttatta fel könyvtárát,²³ a 3. század első felében.

Itt azonban már maguk a templomok is az őket alapító császárok kultuszát szolgálták, végső soron pedig a Birodalom nagyságát és gazdagságát voltak hivatva reprezentálni.²⁴ Nem véletlen, hogy a könyvek jelentős részét is Görögországból szállították oda,²⁵ s az épületek, azoknak díszítése is a hadizsákmányokból (spolia) került ki.²⁶ A legfontosabb kultuszszobor is természetesen magát a császárt kellett hogy ábrázolja.

¹⁸ *Naturalis Historia*. 7,210. — H. Tiersch szerint ez az Athéné-szobor a kettős könyvtár görög részlegében, míg Augustus Apollón-szobra a latin gyűjteményben kapott helyet. L.: *Die Athena Areia des Pheidias und der Torso Medici in Paris*. Göttingen, 1938. 254. (Bővebben a II. fejezetben.)

¹⁹ PFEIFER, H. F.: *The Roman Library at Timgad*. *Memoirs of the American Academy in Rome*. 9 (1931). 156.

²⁰ PFEIFER: i. m. 161. — Hivatkozik CAGNAT, R. munkájára: *Carthage, Timgad, Thébessa*. Paris, 1909. 105. (Sajnos a művet nem sikerült megszerezniem.)

²¹ WENDEL is szükségesnek tartja a megkülönböztetést a templom mellé és a templom nélkül épített könyvtárak között, l. *Bauliche Entwicklung*. . . , 155.

²² *Naturalis Historia* 19,5; 9,14 — a könyvtár alapításának idejét nem ismerjük.

²³ L. Julius Africanus papirusztöredékét (KESTOI: *Oxyrynchus Papyri*. III. 142 — PLATTHY: i. m. Nr. 12.).

²⁴ WENDEL: *Bauliche Entwicklung*. . . 149.

²⁵ ISIDORUS: *Etymologiae*. VI,5,1 — *Naturalis Historia*. 7,115 — CALLMER, Ch.: *Antike Bibliotheken*. *Opuscula Archaeologica*. III. (Lund, 1944). 154. stb.

²⁶ Octavianus a dalmáciai győzelem hadizsákmányaiból (i. e. 33) emelte a Porticus Octaviae-t és az ott elhelyezett könyvtárat (Cassius Dio, XLIX,43,8), de még előtte Metellus is ezen a helyen állíttatta ki Macedóniából hozott műkincseit (Velleius Paterculus I,11,3). Vespasianus a Béke Templomát 75-ben emelte, s a zsidó háborúban szerzett spoliумokkal díszítette (Josephus FLAVIUS: *Bellum Judaicum*. VII,5,7. — vö. Suetonius: *Vespasianus*. 9,1)

II. Császárszobrok

Az elsősorban kultikus jelleggel feállított hellénisztikus-kori istenszobroktól az uralkodó személyes hatalmát és „védnökségét” kifejező császárszobrokig való átmenetet legjobban Augustus példáján szemléltethetjük. Az actiumi győzelem után, i. e. 28. október 9-én avatták fel a Palatinuson azt a templomot, amelyet Augustus egy haruspicium (állati bélből történő jóslat) alapján Apollónnak szentelt fel.²⁷ A templom közvetlen közelében, egy porticusban kettős – görög és latin részleggel rendelkező – könyvtárat is berendeztek.²⁸ Két 4. századi scholionból értesülünk arról, hogy Caesar in bibliotheca statuum sibi posuerat habitu ac statu Apollinis (a császár a könyvtárba egy szobrot állított fel magáról, Apollón öltözetében és testtartásában) (Pseudo-Acro Horatius *Epistolae* I,3,17-hez fűzött magyarázata.); illetve et tangit (sc. Vergilius) Augustum, cui simulacrum factum est cum Apollinis cunctis insignibus (itt – ti. Vergilius – Augustusra is céloz, akinek szobrát Apollón minden jelvényével készítették el) (Servius Vergilius *Eclogae* IV,10-hez fűzött magyarázata). A szobor ikonográfiai típusának megállapítására számos kísérlet történt.²⁹ A kutatók egy jelentős része azonban, minthogy a szobor a templomon kívül, a könyvtárként funkcionáló porticusban volt elhelyezve (vö. Propertius II, 31, 5–6), azt feltételezi, hogy a császár magát a Μουσάρχης (múzsavezető, vagy a κithαρῶδός kithara-énekes) alakjában ábrázoltathatta.³⁰ Ezt a szobortípust láthatjuk egyébként az actiumi győzelem emlékére vert egyik denariuson is.³¹

A temenosz-terület és a könyvtár kialakításában Zanker szerint a pergamoni és alexandriai példákat követte Augustus.³² A szobor ily módon része lett a hivatalos császári kultúrpropagandának: híven tükrözi az „apollóni éra” megszületését,³³ másrészt mint istenszobor, biztosítja a „védnökséget” a temenoson belül elhelyezett könyvtár felett.

Ezeknek az épületeknek fontos kulturális szerepük mellett a későbbiekben is feladata volt a császári kultusz ápolása. Erre vonatkozóan igen érdekes dokumentumokat tudunk felmutatni. Tacitus tudósítása szerint (*Annales* II,83) 19-ben a sze-

²⁷ Cassius Dio XLIX,15,5, – HORATIUS: *Epistolae* I,3,17 – PLINIUS: *Naturalis Historia*. 7,210 stb. – Az eddigi legjobb összefoglalás, a legbővebb szakirodalommal: ZANKER, P.: *Der Apollontempel auf dem Palatin*. Ausstattung und politische Sinnbezüge nach der Schlacht von Actium. In: *Città e architettura nella Roma imperiale*. Copenhagen, 1983. 21–40. (Analecta Romana Instituti Danici. Suppl. X.)

²⁸ SUETONIUS: *Augustus*. 28,3: „addidit (sc. Augustus) porticus cum bibliotheca Latina Graecaque” (Augustus) hozzátett még egy oszlopcsarnokot is, latin és görög könyvtárral. – CASTAGNIOLI, F.: *Sulla biblioteca del tempio di Apollo Palatino*. Rendiconti della Accademia dei Lincei [RAL] 4 (1949) 380–382.

²⁹ ALFÖLDI, A.: *Die zwei Lorbeerbaume des Augustus*. Bonn, 1973. 53. skk. (Antiquitas, Reihe III. Bd. 14.) – ZANKER: i. m. 37. Amn. 12.: „Die Überlieferung ist problematisch. Das klassizistische Augustusbildnis kann leicht zu einer entsprechenden Auffassung geführt haben.”

³⁰ EISENHUT, W.: *Die Einleitungsverse der Elegie IV 6 des Properz* = *Hermes* 84 (1956) 121–128.

³¹ ZANKER: i. m. 31–32. Anm. 47.

³² ZANKER: i. m. 24, 32.

³³ ZANKER, P.: *Augustus und die Macht der Bilder*. München, 1987. 57–60. – KELLUM, B.: *Sculptural Programs and Propaganda in Augustan Rome*. The Temple of Apollo on the Palatine. In: *The Age of Augustus*. Providence, 1985. 169–176.

nátus döntése alapján a palatinusi Apollón-templom könyvtárában helyezték el az elhunyt Germanicus képmását:

„Cum censetur clipeus auro et magnitudine insignis inter auctores eloquentiae, adseveravit Tiberius solitum paremque ceteris dicaturum: neque enim eloquentiam fortuna discerni, et satis inlustre, si veteres inter scriptores habetur.” (Mikor egy hatalmas aranypajzsot javasoltak neki felállítani az ékesszólás nagyjai között, Tiberius kitartott amellett, hogy csak szokásosat s a többivel egyformát fog állíttatni, mert az ékesszólást nem rang szerint osztályozzák, és elegendő kitüntetés, ha a régi szerzők közé sorolják. — Borzsák István ford.)

Nem is csoda, ha Tiberius belement a dologba, hiszen ekkor már Augustus képmása is ott állt a többi szónok-kiválóságok, pl. Hortensius, imagói között (vö. *Annales* II,37). Szerencsénkre az 1947-ben Maglianóban (az etruszk Hebában) talált felirat³⁴ a szenátusi határozatnak ezt a részét is pontosan közli velünk:

„Utique in Palatio in porticu quae est ad Apollinis, in eo templo in quo senatus haberi solet, [inter imagines virorum in]lus (t)ris ingeni Germanici Caesaris et Drusi Germanici, patris eius natural[is, fratri]sq[ue] Ti. Caesaris Aug[usti], qui ipse quoq[ue] fecundi ingeni fuit, imagines ponantur supra capita columna[rum eius fas]ti[t] quo simulacrum Apollinis tegitur.” ([A szenátus elhatározta], hogy a Palatinuson, az Apollón-szentélynél levő oszlopcsarnokban, abban a templomban, amelyben a szenátusi üléseket szokták tartani, a férfiak képmásai közé a kiváló tehetségű Germanicus Caesar és Drusus Germanicus, az ő vér szerinti atyja, Tiberius Caesar Augustus testvére, aki maga is nagy tehetséggel volt megáldva, képmásai annak az oszlopfőnek a tetejére tétessenek, amely Apollo képmását takarja.)

Germanicus imago clipeatája, másnéven pajzsképe tehát az oszlopfők fölé került abban az épületben, ahol Apollón(-Augustus) szobra állt. Propertius leírása alapján azt is biztosra vehetjük, hogy ezek a medaillon-képek a könyvtárban voltak elhelyezve.³⁵ A szakirodalomba sokáig vita folyt arról, hogy pontosan milyen formában is képzelhetjük el ezeket a díszítményeket.³⁶ A Torre Annunziatában feltárt Villa Oplontis freskói nem hagynak kétséget afelől, hogy a pajzsképeket viszonylag nagy magasságban, a bejárat közelében szokták a falra vagy az oszlopokra függeszteni.³⁷ A Tabula Hebana szerint — és ez sem kevésbé figyelemre méltó — Augustus és Germanicus, csakúgy mint az ott szereplő valamennyi kiválóság, fecundum ingenium (gyümölcsöző tehetsége) miatt kapott helyet a könyvtárban. Ezt a szokást még a 3. században is megtartották: ha hihetünk a *Historia Augusta* tudósításának, Numerianust (283–284) egy beszéde miatt szintén szoborral tisztelte meg a szenátus az Ulpia-könyvtárban.³⁸

³⁴ OLIVER, J. H. — PALMER, R. E. A.: *Text of the Tabula Hebana* = American Journal of Philology [AJPh] 75 (1954). 225–249. Az idézett szövegrész: 227, 1–4. sk.

³⁵ LAST, H.: *The Tabula Hebana and Propertius II 31.* = Journal of Roman Studies [JRS] 43 (1953) 27–29.

³⁶ PEKÁRY, Th.: *Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft.* Berlin, 1985. 47, 61. skk. (Das römische Herrscherbild III. Abt.) — Alapvető munkájában szinte valamennyi általam említett példát felhossa a könyvtárakban felállított császárszobrokra.

³⁷ WINKES, R.: *Pliny's Chapter on Roman Funeral Customs in the light of clipeatae imagines* = American Journal of Archeology [AJA] 83 (1979). 481–484. Képek a falfestményekről: FRANCISCIS, A. de: *The Pompeian Wall Paintings in the Villa of Oplontis.* Recklinghausen, 1975.

³⁸ *Scriptor(es) Historiae Augustae.* „Carius Carinus et Numerianus 11,3: illi statua non quasi Caesaris sed quasi rhetori decernerentur, ponenda in Bibliotheca Ulpia, cui subscriptum est: Numeriano Caesa-

Szerte a Római Birodalom területén találhatunk példákat arra, hogy könyvtárakat a császárnak szenteltek. Kósz szigetén a philokaisar (a császár barátja) címet viselő Caius Stertinius Xenophon, Claudius háziorvosa alapított könyvtárat az Asklepionban,³⁹ amit τοῖς Σεβαστοῖς καὶ τῷ δάμνῳ (a felségeknek és a népnek) ajánlott fel.⁴⁰

Az athéni Titus Flavius Pantainos könyvtára az egyik legjobban ismert és feltárt antik könyvtár, hála az amerikai régészek több évtizedes kutatómunkájának.⁴¹ Az épület maradványai az athéni Attalos-sztoa déli részén kerültek elő. Az alapításról szóló felirat⁴² tanúsága szerint 98 és 102 között épülhetett, amit az itt előkerült kerámia leletanyag is megerősít.⁴³ A felirat eleje fordításban így hangzik: „Athéna Poliasznak és Caesar Augustus Nerva Traianus Germanicus császárnak, s Athén város lakóinak, a Múzsák papja, a Bölcsesség barátja, Titus Flavius Pantainos. . .” A könyvtár közelében két márvány talapzat is előkerült, melyek a könyvtárral egy időben (102 előtt) készültek, s a rajtuk levő feliratok szerint mindkettőt Tib. Claudius Atticus Herodes — az ismert politikus, Herodes Atticus apja — állíttatta Traianus szobrai számára.⁴⁴ Leslie Shear szerint Atticus adományai a könyvtár legjelentősebb szobordíszai lehettek.⁴⁵

Az ifjabb Plinius bithyniai proconsulságának második évében, 113 januárja és szeptembere között a bithyniai Olympus melletti Prusában időzött (*Epistolae* X,81), ahol éppen nagy perpatvar folyt egy újonnan felállított oszlopcsarnok körül.⁴⁶ A prusai születésű Ti. Flavius Dion Cocceianus, közismertebb írói nevén Chrysostomos, már addig is számos építkezést folytatott szülővárosában, amit a lakosság nem nézett jó szemmel (*Orationes* 40,5–9; 45,11–15; 47,8–19; 48,11). Ebben az esetben

ri, oratori temporibus suis potentissimo” (Elhatározták, hogy szobrot állítanak neki, de nem mint császárnak, hanem mint szónoknak, az Ulpia-könyvtárban helyezik el, a következő aláírással: Numerianus császárnak, kora legnagyobb tehetségű szónokának).

³⁹ SHERWIN-WHITE, S. M.: *Ancient Cos*. Göttingen, 1978. 220. — A szigeten egyébként már Hippokratész idején is létezett könyvtár, amelynek a neves orvos volt a könyvtárosa (l. *Naturalis Historia*. 29,1–4). Egy késői anekdota szerint Hippokratész éppen azért hagyta el szülőföldjét, mert szeretett könyvtára leégett (TZETZES: *Historiarum variarum chiliades*. VII. 963–965. Kiessling).

⁴⁰ A felirat szövegét l. PLATTHY: *i. m.* Nr. 113. — Az iszonyúan gazdag Xenophón (vö. PLINIUS: *Nat. Hist.* 29,3) több felirata is ismert a szigetről, l. HERZOG, R.: *Koische Forschungen und Funde*. Leipzig, 1899. Nr. 21–25.

⁴¹ Összefoglalóan l. THOMPSON, H. A.: — WHYCHERLEY, R. E.: *The Agora of Athens*. Princeton, 1972. 114–116. (The Athenian Agora, vol. XIV)

⁴² PLATTHY: *i. m.* Nr. 36. — Pantainos családjáról: PARSONS, A. W.: *A family of philosophers* = *Hesperia Suppl.* VIII (1949). 268–272.

⁴³ SHEAR, T. Leslie. *Hesperia* 42 (1973). 389.

⁴⁴ Az egyik a Pantainos-könyvtártól északra, az út mentén levő sztoánál (SHEAR, T. Leslie. *Hesperia* 42 (1973). 175–176), a másik az Athéna-kapunál került elő (VERDELIS, N. M.: *Bulletin Correspondance Hellénique* 71–72 (1947/48) 42–46). A két felirat szövege szó szerint megegyezik.

⁴⁵ „No doubt the building and the statue were dedicated at the same time and we may well suppose that Atticus' contribution to Pantainos' library was one of its principal sculptural adornments” (*Hesperia* 42 (1973). 176).

⁴⁶ SHERWIN — WHITE, A. N.: *The Letters of Pliny*. A Historical and Social Commentary. Oxford, 1966. 675–679.

amiatt támadt felháborodás, mert az oszlopcsarnokban, a császár szobrával megszentelt helyen egy síremléket állított fel családtagjai számára (*Oratio* 47,20). A döntőbírónak hívott Plinius maga is megsejmelte a helyzetet:

„Ipse in praesenti fui, et vidi tuam quoque statuam in bibliotheca positam, id autem, in quo dicuntur sepulti filius et uxor Dionis, in area collocatum, quae porticibus includitur.” (Személyesen tartottam helyszíni szemlét, és meggyőződtem róla, hogy a szobrot a könyvtárban állították fel, a síremlék viszont, ahol állítólag Dion felesége és fia vannak eltemetve, egy oszlopcsarnokkal övezett térségben emelkedik.) (uo.)

Az épület tehát, amit Dión a császár szobrával is megtisztelt,⁴⁷ egy oszlopokkal körülvett, könyvtárként is funkcionáló udvaron állhatott.

A pergamoni Asklepeionban az ún. „oszlopos udvar” (Propylonhof) melletti helyiséget először Tirsch azonosította egy könyvtár épületének maradványaival.⁴⁸ A terem apszisa előtt egy szobortalapzatot találtak a következő felirattal: θεὸν Ἀδριανὸν Φλ(αυία) Μελιτινῆ (Hadrianus istent — ti. tiszteli — Flavia Melitiné).⁴⁹ K. Wendel szerint a kolosszális méretű császárszobor — melyet szinte teljes épségében sikerült megtalálni⁵⁰ —, Hadrianus 123-ban történt látogatásának tiszteletére készült, amely alkalomból valószínűleg a könyvtárat is jelentősen átépítették.

Az eddigiek alapján tehát alapvetően két típusba sorolhatjuk a könyvtárban felállított császárszobrokat. Az egyik, amely attribútumaival az uralkodót a nagy filozófusok, szónokok vagy irodalmárok közé sorolja — ezt általában a szenátus adományozza. A másik, általánosabban elterjedt forma egyszerűen az épület császárnak történő felajánlását erősíti meg az ott elhelyezett szoborral.

III. Írók, költők, szónokok portréi

Mint azt az előbbieken is láttuk, Germanicus képmását a szenátus határozata szerint inter auctores eloquentiae (az ékesszólás szerzői között) (Tacitus), illetve inter imagines virorum (férfiak képmásai között) (Tabula Hebana) állították fel az Apollón-templom melletti könyvtárban. Az irodalmárok és szónokok itt felállított portrészobrairól Plinius külön is megemlékezik enciklopédiájának szobrokról szóló fejezetében (*Naturalis Historia* XXXV,9–11), amelynek idevonatkozó szövegét érdemes teljes terjedelmében közölni:

⁴⁷ „Dio's benefaction took a form well known from legal texts and inscriptions that of an official 'promise' (hyposcheris)”, I. JONES, C. P.: *The Roman World of Dio Chrysostom*. Cambridge–London, 1978. 112. skk.

⁴⁸ *Das Asklepeion von Pergamon*. Berlin, 1938. 40–43. — CALLMER: i. m. 175.

⁴⁹ HABICHT, C.: *Die Inschriften des Asklepeions*. Berlin, 1969. Nr. 6. 29.; Nr. 38. 84. (AvP VIII,3) — FINK, J. *Hermes* 83 (1955) 507. Nr. 6. — A szerző Flavia Meletinét egy papnővel azonosította, aki 163/64-ben állított szobrot Pireusban. Ez az azonosítás azonban minden alapot nélkülöz. L. még: GAY, M. Le: *Hadrien et l'Asklepeion de Pergame* = *Bulletin Correspondance Hellénique* 100 (1976). 351. skk.

⁵⁰ WENDEL, C.: *Bauliche Entwicklung*. . . 25. — A szobor illusztrációja: WEGNER, M.: *Hadrian*. Berlin, 1956. 59. Taf. 14b. (Das römische Herrscherbild II,3). L. még: INAN, J. — ROSENBAUM, E.: *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*. London, 1966. 70. Nr. 31. Tab. 18,1,2. és 19,1. — Heintze inkább 124/5-re datálná a szobor keletkezését (*Gymnasium* 65 (1958). 474).

„Non est praetereundum et novicium inventum, siquidem non ex auro argentove, at certe ex aere in bibliothecis dicantur illis, quorum immortales animae in locis iisdem loquuntur, quin immo etiam quae non sunt finguntur, pariuntque desideria non traditos vultus, sicut in Homero evenit. Utique maius, ut equidem arbitror, nullum est felicitatis specimen quam semper omnes scire cupere, qualis fuerit aliquis. Asini Pollionis hoc Romae inventum, qui primus in orbe bibliothecam dicendo ingenia hominum rem publicam fecit. An priores coeperint Alexandrae et Pergami reges, non facile dixerim. Imaginum amorem flagrasse quondam testes sunt Atticus ille Ciceronis edito de iis volumine, M. Varro benignissimo invento disertis voluminum suorum fecunditati etiam septingentorum inlustrium aliquo modo imaginibus, non passus intercidere figuras aut vetustatem aevi contra homines valere, inventor muneris etiam dis invidiosi, quando immortalitatem non solum dedi, verum etiam in omnes terras misit, ut praesentes esse ubique ceu di possent.” (Amellett az újmódi találmány mellett sem kell szótlanul elmennünk, hogy ha nem is aranyból vagy ezüstből, de legalábbis bronzból (szobrokat) állítanak a könyvtárakban azoknak, akiknek halhatatlan szellemei ugyanezen helyeken szólnak, sőt meg nem lévő (alakokat) is kitalálnak, s a vágy ránk nem hagyományozott arcképeket szül, mint az Homérosz esetében is történt. Mindenesetre úgy vélem, hogy nincs is nagyobb ismertetőjele a boldogságnak, mint mindig mindenkiről tudni akarni, hogy hogyan nézett ki. Rómában ezt Asinius Pollio találta fel, aki a földkerekségen elsőnek nyitva meg könyvtárát, az emberi tehetséget közüggé tette. Hogy előbb kezdték-e ezt az alexandriai és pergamoni királyok, nem tudnám egykönnyen megmondani. Hogy egykor mekkora lánggal lobogott a képmások iránti szenvedély tüze, tanú rá Atticus, Cicero barátja, aki erről a témáról adott ki egy könyvet. M. Varro azután e nagyszerű találmánnyal könyveibe 700 neves kiválóság arcképét illesztette bele valamilyen módon, nem tudván elviselni, hogy ezek az alakok elvessenek, vagy hogy az idő vasfoga ártson ezeknek az embereknek. Ez a foglalatosság az istenek számára is gyűlöletes volt, mivel nemcsak halhatatlanná tette őket, hanem ráadásul mindenfelé el is küldözte azokat, hogy — miként az istenek — bárhol jelen lehessenek.)

Foglaljuk össze most néhány pontban, mit is tudhatunk meg Plinius előbbi eszmefuttatásából: 1. az írók bronz szobrainak felállítása a könyvtárakban új találmány; 2. a szobrok legtöbbször csak afféle „ideáltípusok”, hiszen az ábrázolt szerzők arcát már senki sem ismeri, ilyen pl. Homérosz esete is; 3. római könyvtárakban először Asinius Pollio állított fel szobrokat; 4. ennek a szokásnak a görög előzményeiről Pliniusnak nincs tudomása. A könyvtári szobrokról Plinius ezek után áttér az írók könyvekben előforduló arcképeire, amelyekkel kapcsolatban a következő megállapításokat teszi: 5. a régiek képmások iránti szenvedélyes szeretetéről Atticus, Cicero barátja adott ki könyvet; 6. a szerzők képmása mint illusztráció először Varrónál jelent meg, aki 700 író arcképét adta közre művében; 7. ezáltal világszerte ismertté tette őket, ami méltán vívta ki az istenek irigységét, mivel ez a lehetőség egyedül számukra van fenntartva.

Más forrásokból is pontosan tudjuk, hogy a legelső nyilvános római könyvtárát Asinius Pollio nyitotta meg i. e. 39-ben, az Atrium Libertatisban,⁵¹ valóra váltva ezzel Caesar meghíúsult tervét.⁵² A könyvtár első vezetője M. Terentius Varro, a legelső latin nyelvű „könyvtártudományi” munka szerzője lett.⁵³ Később — mint arról

⁵¹ Valahol a Curia közelében lehetett, de közelebbi információk nincsenek róla. Minden bizonnyal már ez is görög-római részleggel épült. CALLMER: *i. m.* 156. — WELIN, E.: *Studien zur Topographie des Forum Romanum*. Lund, 1953. 179. skk.

⁵² WENDEL, C. — GÖBER, W.: *Geschichte der Bibliotheken: Das griechisch-römische Altertum*. Wiesbaden, 1955. 119. — CALLMER; *i. m.* 156. skk.

⁵³ *De bibliothecis librorum III.* — mindössze öt szó maradt fenn belőle, amiből a mű tartalmára vonatkozóan semmi nem derül ki. (*Grammaticae Romanae Fragmenta*. ed. H. FUNAIOLI. Lipsiae, 1907. vol. I. Nr. 53–54.)

ugyancsak Plinius tudósít (*Naturalis Historia* VII,115) – képmását is elhelyezték ugyanitt: „M. Varronis in bibliotheca, quae prima in orbe ab Asinio Pollione ex manubiis publicata Romae est, unius viventis posita imago est” (Varro könyvtárában, amelyet a földkerekségen először Asinius Pollio nyitott meg a hadizsákmányokból Rómában, egy életnagyságú szobrát helyezték el). Varróról a továbbiakban még esik szó, előtte azonban térjünk rá arra a néhány idézetre, amelyből kiderül, ki mindenkinek állítottak szobrot a római közkönyvtárakban.

A császárok ízlése is befolyásolhatta, hogy kik kaphattak szobrot a könyvtártermekben. Tiberius különösen szerette Euphorion, Rhianas és Parthenios verseit: „quibus poetis admodum delectatus scripta omnium et imagines publicis bibliothecis inter veteres et praecipuos auctores dedicavit.” (Ezeket a költőket nagyon kedvelte, meghagyta, hogy írásaikat, képmásaikat a nyilvános könyvtárakban a régi, kiváló írók között állítsák ki.) (Suetonius, *Tiberius* 70,2) (Kis Ferencné ford.) Hogy kik lehettek ezek a „rég és elismert szerzők”, arra rávilágít egy szintén Suetonius által ránk hagyományozott anekdota. Eszerint Caligula annyira nem szerette a római irodalom hivatalos nagyságait, hogy Vergilius és Livius írásait és képmásait csaknem eltávolíttatta valamennyi nyilvános könyvtárból (Suetonius, *Gaius* 34,4). Az általunk ismert római portrészobrok közül ma mindössze egyetlen egyről állíthatjuk több-kevesebb bizonyossággal, hogy Vergiliusról mintázták.⁵⁴

A második századtól kezdve már egészen közönséges dolognak számított, hogy híres írók szobrai még életükben felállították a közkönyvtárakban. Ez a tisztesség érte a fentebb említett Dion Chrysostomost is Korinthoszban: τὴν εἰκὼ τοῦ σώματος ἐποιήσασθαι καὶ ταύτην φέροντες ἀνεθήκατε εἰς τὰ βιβλία, εἰς προεδρίαν (alakomását elkészítettétek és azt behozván felállítottátok a könyvek közé, a társalgóban) (*Oratio* 37,8). Ez a szokás még az 5. században is előfordult, amint Sidonius Apollinaris verse mutatja (*Epistolae* IX,16,3):

Quam mihi indulsit populus Quirini,
blattifer vel quam tribuit senatus,
quam peritorum dedidit ordo consors
iudiciorum,
Cum meis poni statuam perennem
Nerva Traianus titulis videret,
inter auctores utriusque fixam
bybliothecae.

(Amivel nekem hódolt Quirinus népe, vagy amivel engem megajándékozott a zajongó szenátus, amit a tapasztalt bírák egyetértő rendje adott, / midőn látta Nerva Traianus, hogy címeimmel örök szobrot állítanak nekem, amit mindkét – ti. a görög és latin – könyvtár szerzői között fogok elhelyezni.)

Felmerülhet az a kérdés is, hogy vajon milyen alakú képmások lehettek a könyvtárakban felállítva? A Tabula Hebana, Tacitus és Plinius fentebb idézett szövegei azt sugallják, hogy az írók és költők esetében is pajzsportrérről lehetett szó, legaláb-

⁵⁴ Az eddigi viták és a szakirodalom összefoglalása: MCKAY, A. G.: *The Virgil Portraits* = Vergilius 30 (1984). 1–9.

bis az esetek nagyobb részében.⁵⁵ Irodalmi alakok ilyen típusú medaillon-portréit ismerjük a Villa Doriából (Aiszkhünosz, Démoszthenész)⁵⁶ és egy római költő szarkofágjáról (Menandrosz, Szophoklész).⁵⁷ 1981-ben az aphrodisiaszi ásatásokat végző K. T. Erim az ún. Sebasteion szélén épült i. sz. 3. század rotundában talált 9 db pajzsképet, amelyek többek között Püthagorászt, Apollónioszt (de melyiket?), Alkibiádeszt és Pindaroszt ábrázolták. Ez utóbbi szinte teljes épségben maradt fenn.⁵⁸ Mivel az Erim által „körkörös struktúrának” nevezett épületről semmi közelebbit nem tudunk, könyvtárral való esetleges azonosítása egyelőre nem lehetséges.

Ugyancsak az imago clipeata-k gyakorisága mellett szól néhány olyan adat, amely már a könyvfestészet területére vezet át bennünket.

Plinius szerint először Varro adott ki írók képmásaival díszített könyvet, melynek *Hebdomadon* (vel *Imaginum*) libri XV volt a címe,⁵⁹ s 15 könyvben tartalmazott portrékat és alájuk írott magyarázó epigrammákat.⁶⁰ Vergilius és más költők képeivel díszített kiadások később is divatban voltak (vö. Martialis XIV,186 – Seneca, *De tranquillitate animi* 9,7 – Gellius, *Noctes Atticae* 3,10), s a bizonyítékok amellel szólnak, hogy ezeknek a portréknak is medaillon-formájuk lehetett.⁶¹ Egy a korai 5. században készült Vergilius-kódex (Bibliotheca Vaticana, Cod. Lat. 3225. fol. 57v) az *Aeneis* VI. könyvének utolsó lapján a szemközti oldal (vagyis a VII. könyv) pajzsportréjának lenyomatát őrizte meg, ami egyben azt is jelenti, hogy minden egyes könyv elején egy-egy ilyen portré szerepelhetett. A híres Terentius-képmás mellett, amit szintén a Vatikáni Könyvtárban őriznek (Cod. Lat. 3868. fol. 23r) a milánói Ambrosianában is őriznek egy bizánci kéziratot (Cod. E. 37), amelyben 60 híres orvos portréja szerepel clipeus-formában. De annak az ismeretlen császárnak a portréja is pontosan ilyen, akinek medaillonja egy Agrimensor-kézirat elejéről ismert.⁶² Ezeknek az illusztrációknak az őstípusai egészen bizonyosan az ókori kiadásokra vezethetők vissza, az azokban szereplő imago clipeata-k viszont legkönnyebben a könyvtárakban elhelyezett hasonló portrészobrokról készülhettek.

⁵⁵ WINKES, R.: *Clipeata imago*. Studien zu einer römischen Bildnisform. Bonn, 1969. 63–64.

⁵⁶ WINKES: i. m. 237–240. – RICHTER: II,217. Nr. 9. (Démoszthenész); 214. (Aiszkhülosz), fig. 1409.

⁵⁷ WINKES: i. m. 237–240. – RICHTER: II,227. (Menandrosz), vö. uő.: *The Menander Medaillons* = Athenische Mitteilungen 77 (1962) 250. skk. – RICHTER: I,125. (Szophoklész). Mindkét portré egy humanista kódexből ismert.

⁵⁸ ERIM, K. *American Journal of Archeology* 86 (1982) 568. – A Pindarosz-portré szerepel RICHTER könyvének újabb kiadásában: *The Portraits of the Greeks*. Oxford, 1984. 178. – A könyvtár feliratát l. PLATTHY, Nr. 174.

⁵⁹ *Grammaticae Romanae Fragmenta*, Nr. 68. 214.

⁶⁰ Ugyanezt tette Atticus is (vö. Cornelius NEPOS: *Atticus* 18,6), s a szokás a középkoron át egészen a humanista emblematikáig továbbélt.

⁶¹ WEITZMANN, K.: *Ancient book Illumination*. Cambridge, 1959. 116–127. (Martin Classical Lectures. vol. XVI.)

⁶² Vat. Cod. Pal. Lat. 1564. fol. ir – A kép alatti dedikáció szövege: Imperatoris tamquam Agrimensoriae supremi iudicis ac principis effigies (A császárnak, mint a földmérők legfelsőbb bírójának és fejedelmének arcképe). Vö.: DILKE, O.: *The Roman Land Surveyors*. Newton Abbot, 1971. – LORENZ: i. m. 227.

Természetesen ez csak az egyik megoldási lehetőség. A szokványosnak tekinthető portrék mellett főleg a villákból előkerült kettőshermák⁶³ is alkalmasak voltak a könyvtárak díszítésére, ahol a görög és a latin részleg úgy állt egymással szemben, mint ahogy ezeken a szobrokon is a hasonló római egyéniségek a görögökkel: Seneca Szókratésszal⁶⁴ vagy Hortensius Iszokratésszal.⁶⁵

Visszatérve Plinius idézett fejtegetésére: hogy a neves szerző forrásismerete mennyire egyoldalú volt ebben a kérdésben,⁶⁶ azt bizonyítja egyetlen nem római vonatkozású megjegyzése is. Tudja ugyan, hogy illene hivatkoznia a könyvtári szobrok kérdésében bizonyos görög előzményekre (mindenekelőtt az alexandriai könyvtárra), de ezekről egyáltalán nincs tudomása.

Az igazság az, hogy Alexandriával kapcsolatban mi sem vagyunk tájékozottabbak Pliniusnál.⁶⁷ Mindössze Ammianus Marcellinus, a 4. századi történetíró hivatkozik némi vergiliusi reminiscenciákkal a Serapion-könyvtár (nem a Museion!) szobraira:

„his accedunt altis sufflata fastigiis templa, inter quae eminet Serapeum, quod licet minuat exilitate verborum, atriis tamen columnatis amplissimis et spirantibus signorum figmentis, et reliqua operum multitudine ita est exornatum, ut post Capitolium . . . nihil orbis terrarum ambitiosius cernat” (ezekhez járulnak a magas oszlopokkal „felfújt” templomok, amelyek közül a Szerapion tűnik ki, amit bár a szavak egyszerűsége kisebbiteni fog, mégis oszlopokkal körülvett tágas udvaraival, s szinte életet lehellő szobraival és egyéb műalkotások sokaságával úgy fel van ékesítve, hogy a Capitolium után . . . a földkerekségen nem láthatshz ennél nagyraavágóbb dolgot) (XII,16,12).

Sokkal jobb helyzetben vagyunk Pergamon esetében, ahol a szerzők szobrainak meglétét régészetiileg is bizonyítani tudjuk. A fellegrvárban 1883-tól 1888-ig tartó ásatások során tárták fel az Athéné-templom melletti könyvtárhelyiséget. A templom helyén, egy török erődítmény elbontásából származó törmelék között görög feliratokat találtak: írók és költők neveit.⁶⁸ A kövek az azóta megsemmisült bronzszobrok talapzatai voltak, s a következő neveket tartalmazták: Alkaios (Nr. 198), Hérodotosz (Nr. 199), Timotheosz (Nr. 200), Balakrosz (Nr. 201) és Apolloniosz (Nr. 202). Fraenkel szerint ide tartozik még hatodikként az a disztichon is, amit már az anconai Cyriacus is pergamoni feliratként közölt egyik kódexében.⁶⁹ Valószínűleg ez is egy szobortalapzaton szerepelt: Οὐνομά μὲν Σαπφώ τόσσον δ' ὕπερ ἑσχον αἰοῖδ' ὦν

⁶³ A villák magánkönyvtárainak szobraival itt nem foglalkozom. Az eddigi legteljesebb összefoglalást I. LORENZ: *i. m.* 36–40.

⁶⁴ SCHEFOLD, K.: *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker*. Bâle, 1943. 178. Nr. 3.

⁶⁵ A Villa Albani kettőshermája (Corpus Inscriptionum Latinarum [CIL] VI,1309 = VI,31595). Római írók feltételezhető kettősportréiról I. MORETTI, L. *Archaeologia Classica* 25–26 (1973/74) 464. skk. – A fennmaradt ábrázolásokról a legfrissebb publikáció: BALLY, J. Ch.: *Portraits d'orateurs et de poètes Latins* = *Revue d'Archéologie* 1987, 206–213.

⁶⁶ BLANKE K. J. – SEILLERS, E.: *The Elder ny's Chapters on the History of Art*. Chicago, 1976. p.XCI–XCII. (Plinius véleményem szerint is csak Varrót kivonatolta.)

⁶⁷ Az alexandriai Museionnak eddig a nyomát sem sikerült meegtalálni. Az irodalmi testimoniumok maradéktalan feldolgozása: BLUM, R.: *Kallimachos und die Literaturverzeichnis bei den Griechen*. Frankfurt am Main, 1977. 140–177. coll. (Archiv für Geschichte des Buchwesens. Bd. XVIII.)

⁶⁸ FABRICIUS, E. – SCHUHHARDT, C.: *Die Inschriften von Pergamon*. Berlin, 1890. 117–119. Nr. 198–202. (AvP VIII,1)

⁶⁹ *Corpus Inscriptionum Graecarum* [CIG].3555.

ὁ ἡλειῶν ἀνδρῶν ὅσσον ὁ Μαιονίδης (Nevem Szapphó: annyi női énekesen teszek túl, ahány férfin a Maionidész – vagyis Homérosz) (*Anthologia Palatina* VII,15 Dübner p. 276). A kérdés művészettörténeti oldala az, hogy a szobrok esetében vajon az Attalidák által készített új alkotásokról van-e szó, vagy pedig ismét csak klasszikus műalkotások másolataival van dolgunk, mint az Athéné-szobor esetében?⁷⁰ A költők-írók kiválasztásának szempontjait is érdemes kutatnunk. Alkaios és Szapphó leszboszi születésűek, Hérodotosz halikarnasszoszi, a lírikus Thimotheosz milétoszi,⁷¹ a két historikus közül Apolloniosz aphrodisziaszi,⁷² Balakroszról pedig egyetlen művének címén kívül semmit sem tudunk.⁷³ A felsorolt területek, Leszbosz, Milétosz vagy Kária nem voltak az Attalida birodalom részei, de azzal szoros összefüggésben szemlélhetők. Lorenz véleménye szerint a szobrokat valamikor a könyvtár felépítése (II. Eumenész, 197–159) és az Attalidák bukása (i. e. 133) között állították fel. A gyűjtemény felszámolásáról Plutarkhosztól értesülünk (*Vita Antonii* 58,5), aki elmondja, hogy a könyvtár anyagát Kleopatra kapta meg i. e. 47-ben, kárpótlásul az Alexandriában elégetett könyvekért.

Még mindig Pergamonnál maradvá: 1965-ben az Asklepeion könyvtáráról északkeletre húzódó ún. Hallenstraße környékén folytak az ásások, melyek során 5 szobortöredéket fedeztek fel a kutatók.⁷⁴ Ezek a következő írókat ábrázolják: Euripidészt (ún. „Farnese-stílus”, Mus. Nr. 773), Antiszthenészt (az athéni kynikus filozófust, Mus. Nr. 785), Xenophónt, a történetírót (Mus. Nr. 784) és valószínűleg Szókratészt (Mus. Nr. 772). Az ötödik mellszobornak csak a talapzata került elő, innen tudjuk, hogy a sokat emlegetett Dion Chrysostomosé volt. A szobrok stílusuk alapján egy csoportot alkotnak, valószínűleg a késő-hadrianusi, kora-antoninusi időkben készültek.⁷⁵ A leletanyag egy helyen került elő, a Hallenstraße északi oldalán fekvő kút mellől. Felállítási helyük vagy az út menti porticus, vagy az innen kb. 120 méterre levő könyvtár lehetett.

Végül – még mindig Pergamonnál maradvá – ki kell egészítenünk az Attalosz-könyvtárban előkerült szobortalapzatok sorát egy egészen különleges darabbal. 1881 májusában találták ezt is a szentélyben, együtt a többi költő és író szoborbázisával.⁷⁶ A 0,7 × 0,4 × 0,76 méteres kövön, amelyen egy bronzszobor talpának lenyomata is látszik, egy húszsoros epigramma is olvasható a Homérosz születéséről szóló ha-

⁷⁰ Itt és a következőkben az alábbi munkát követem: LORENZ, Th.: *Galerien von Griechischen Philosophen- und Dichterbildnissen bei den Römern*. Mainz, 1965. 4. skk.

⁷¹ *Perzsák* c. tragédiájának – amit valószínűleg 408/7-ben adtak elő Athénben – egy töredéke papi-ruszon került elő. Legutolsó kiadása T. H. JANSSENTől (Amsterdam, 1984). Az egyik Euripidész-életrajz (*Oxyrynchus Papyri*. 1176. frg. 39. col. 22.) szerint korábban igen népszerűtlen szerző volt.

⁷² *A Kária* (Kária története) c. munka szerzője (I. *Fragmente der Griechischen Historiker*. III C 740. p. 714–717.)

⁷³ *A Makedonika* (Makedónia története) c. műről van szó. (I. uo. III C 773. 767.)

⁷⁴ BOEHRINGER, E.: *Die Ausgrabungsarbeiten zu Pergamon im Jahre 1965: Marmorplastiken des Asklepeions und der Hallenstraße*. (R. HORN – BOEHRINGER, E.), *Archäologischer Anzeiger* 1966, 459–475. – DE LUCA, G.: *Das Asklepeion*. Berlin, 1984. 99. skk. (AvP XI,4)

⁷⁵ BOEHRINGER: i. m. 472.

⁷⁶ FABRICIUS – SCHUCHHARDT: i. m. 119–120. – LORENZ: i. m. 3. skk. – WENDEL – GÖBER: i. m. 86. Anm. 4.

gyománys toposz-témával. A felirat kiadója szerint azt egy gümnaszeionban fogalmazták, s ők adományozták a Homérosz-szobrot is a könyvtárnak. Bár a könyvtárak és az iskolák között kimutatható némi kapcsolat,⁷⁷ hasonló esetről eddig nem volt tudomásunk.

Homérosszal kapcsolatos utolsó adalékunk is. 1869-ben az athéni Pantainosz-könyvtárhoz közel eső bizánci kútban találtak egy töredékes férfiszobrot.⁷⁸ A kisebbik közülük, egy páncélba öltözött figura, az athéni Iaszón műve.⁷⁹ A két alak értelmezéséhez ugyancsak ez a szobor járult hozzá, a páncélon ugyanis tisztán kivehető Szküllá, Aiolosz, a szirének és Polüphémosz ábrázolása, vagyis a férfi az Odüsszeia allegorikus alakja lehetett. A másik szobor jobb oldalán viszont egy kard nyomai láthatók: ez tehát minden valószínűség szerint az Iliász perszifikációja volt. A feltevés fényesen beigazolódtott 1953-ban, mikor az utóbbi szobor talapzata is előkerült. A bázison a következő felirat volt olvasható: Ἰλιάς ἡ νεῦ Ὀμηρον ἐγὼ καὶ πρόσθεν Ὀμήρ[ου] | Πάριστατις ἴδουμαι τῶι μὲ τεκόντι νεῶ[ι]. (Iliász, akit Homérosz elé és Homérosz mögé is állítottak, úgy vagyok ismert, mint ifjú szülőtte).⁸⁰ Az, hogy az Iliász Homérosz ifjúságának szülőtte, szintén ismert toposz az ókori irodalomtörténetben (ld. pl. Pseudo-Longinos, *De sublimitate* 9,13), csakúgy, mint az nézet, hogy egyben ez is a nagyobb mű a kettő közül: ezzel magyarázható a két szobor közötti nagyságbeli eltérés is. A felirat egyben arra is enged következtetni, hogy a két figura még egy Homérosz-alakkal is ki volt egészítve. A Homérosz–Iliász–Odüsszeia szoborcsoport tehát a Pantainosz-könyvtár egyik legfőbb ékessége lehetett.

IV. Egyéb szobrok

Főleg az i. sz. 1. századtól kezdve számos adatunk van arról, hogy vagyonos és előkelő polgárok ajánlanak fel könyvtárakat azok teljes berendezésével együtt városuknak és az uralkodónak. T. Flavius Aemilianus Dyrrachiumban,⁸¹ egy bizonyos Rufus Epidaurosban,⁸² Gaius Stertinius Xenophón Kósz szigetén,⁸³ Iunior [...] Optatus Philippiben,⁸⁴ Q. Flavius Rogatianus Timgadban,⁸⁵ Comumban pedig az ifjabb Plinius.⁸⁶ A város hasznára végzett építkezésekért cserébe a település ma-

⁷⁷ Ezt a Pantainosz-könyvtár oszlopain talált graffitik is világosan jelzik, l. THOMPSON — WHYCHERLEY: *i. m.* 116. — *Hesperia* 29 (1960.) 344–347. — PLINIUS is többször említi a schola Octaviae-t a porticusban, ahol Augustus könyvtára is volt (*Naturalis Historia*. 35,114; 36,22; 36,29).

⁷⁸ THOMPSON — WHYCHERLEY: *i. m.* 115.

⁷⁹ *Inscriptiones Graecae* [IG]. II,4313

⁸⁰ H. A. THOMPSON, *Hesperia* 23 (1954). 62–65.

⁸¹ CIL III,607 (i. sz. 2. század)

⁸² IG IV,456 (i. sz. 2. század)

⁸³ *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 18 (1903). 193 (i. sz. 1. század)

⁸⁴ *Bulletin Correspondance Hellénique* 57 (1933). 316. Nr. 2. (i. sz. század)

⁸⁵ *Inscriptiones Latinae Selectae* (ed. Dessau) 9362 (i. sz. 2/3. század)

⁸⁶ PLINIUS: *Epistolae*. I,8,2 — vö. CIL V,5262

gisztrátusa, vagy az építkező egyik pártfogoltja rendszerint szobrot állított az adományozó tiszteletére.⁸⁷

Az építetők saját könyvtárukban felállított szobraira két régészeti adatunk van. Az egyik egy Athénben talált szobortalapzat, amelyen a gargettosi Ti. Flavius Pantaínos, a róla elnevezett könyvtár alapítójának szobra állt.⁸⁸ A pentelicumi márványból készült hermát valószínűleg egyik kliense adományozhatta.⁸⁹

Másik adatunk az epheszoszi Celsus-könyvtárból származik, melyet az i. sz. 2. század első évtizedeiben kezdett el építeni Tib. Iul. Celsus Polemaianus proconsul,⁹⁰ s amit fia, Tib. Iul. Aquilas fejezett be. Minden bizonnyal ugyanő állíttatta azokat a szobrokat is, amelyek a könyvtár homlokzatán felállítva hirdetik apja erényeit: a szophiát (bölcsséget), az aretét (erényt) és az episztémét (tudomány). A negyedik szobor alatt az ΕΥΝΟΙΑ ΦΙΛΙΠΠΟΥ (Philipposz értelme) felirat található – ez talán az építésznek állít emléket.⁹¹

Rómában a szentélyek körül épített könyvtárak idővel valóságos glypto- és pinakothékákká váltak a bennük felhalmozott műkincs – szobrok és képek – következtében, melyeket főként Görögországból hoztak át az uralkodók. Különösen gazdag volt műkincsekben Asinius Pollio Atrium Libertatisa, ill. annak környéke (Plinius is Pollionis Asini monumentáról beszél).⁹² Itt volt elhelyezve többek között Praxitelész Apolló- és Neptunusz-szobra (*Naturalis Historia* 36,23), Képhiszodótosz Venusa (36,24), Szkopasz Vestáinak másolatai (36,25), s még további 12 értékes és nevezetes műkincs (36,33–34). Nem is csoda, ha maga Pollio is gyakran felkereste e helyet. Plinius többször emlegeti az Apollón-templomot is, mint ahol számos szobor található (36,28; 36,32 stb.). Elhelyezésükről Ovidius ír: „signa peregrinis ubi sunt alterna columnis” (ahol minden második külföldi – márványból készült – oszlop közében van egy-egy szobor) (*Tristia* III,1,61).

Mindezen felsorolt helyek közül azonban a legszebb Vespasianus Templum Pacisa lehetett (*Naturalis Historia* 34,84). Itt kapott helyet pl. Prótogenész Ialysusa (35,102), Nikomakhosz Scyllája (35,109) és számos híres festmény is (36,27; 36,58). A templom előtt állt egy kút Pheidiasz (Lüszipposz?) ökörszobrával, ami egészen a 6. századig fennmaradt, s még akkor is látható volt, amikor maga az épület már romokban hevert (l. Prokopiosz, *Bellum Gothicum* IV,21).

Ezek a könyvtárak és az azokat körülvevő épület-komplexumok tehát többé-kevésbé mint a klasszikus művészet múzeumi funkcionáltak Rómában. Ugyanez volt a helyzet az Augustus által 33-ban nővérének tiszteletére emelt Porticus Octaviaeival

⁸⁷ Diónnak is felajánlottak Prusában egy aranyszobrot, amit ő visszautasított (*Oratio* 44,2 – cf. JONES; i. m. 105.) Vö. BLANCK H.: *Porträt-Gemälde als Ehrendenkmal* = Bonner Jahrbücher 168 (1968) 1–12.

⁸⁸ RAUBITSCHKE, *Hesperia* 35 (1966). 247–248. Nr. 8. Pl. 66.

⁸⁹ A felirat kiegészítése szerint Gaius Iulius Hierophantész, az alapító barátja adományozta a szobrot patrónusának (Raubitschek).

⁹⁰ Az alapításról szóló feliratot l. PLATTHY: i. m. 128–129. – WILBERG, M. – THEUER, M. – EICHLER F. – KEIL, J.: *Forschungen in Ephesos*. Bd. V. Heft 1.: Die Bibliothek. Wien, 1953. 47–57.

⁹¹ WILBERG, W. és mások; i. m. 57. (Inschriften, Nr. 10.)

⁹² BECATTI, G.: *Lecture Pliniane: Le opere d'arte nei Monumenta Asini Pollionis e negli Horti Serviani*. In: Studi in onore A. Calderini e R. Paribeni. Milan, 1956. III. 199–210.

is.⁹³ Suetoniustól tudjuk, hogy a könyvtár szervezését Augustus egy Melissus nevű grammatikusra bízta (*De grammaticis* 21). A könyvtár tisztségviselőinek fennmaradt epítáfiumaiból az is egyértelműen kiderül, hogy ez a bibliothéka is görög–latin részlegekre volt felosztva.⁹⁴ Az i. sz. 80-ban kitört tűzvészben ez az épület is leégett (vö. *Cassius Dio* LXVI,24,2), valószínűleg Domitianus építtette újjá (Suetonius, *Domitianus* 20). Utolsó restaurálása szintén egy tűzvész után, Septimius Severus és Caracalla idején történt (i. sz. 203 körül). A ránk maradt építészeti részletek is ezt az építési periódust tükrözik.

Plinius több helyütt is említi az in Octaviae operibus (az Octavia-féle munkákban) található műalkotásokat (36,24; 36,34 stb.). Ez az elnevezés nyilván összefoglaló neve az itt található épületeknek, beleértve a könyvtárat, az iskolát, valamint a curiát is (l. 36,28: „in curia Octaviae”. Számunkra most a legérdekesebb Plinius azon utalása, amelyben Corneliának, a Gracchusok anyjának itt felállított szobrát említi.⁹⁵ Bár a sorozatos tűzvészek alatt igen sok műkincs elpusztulhatott, ez az egy szobor, ill. talapzata szerencsésen átvészelte az évszázadok pusztítását. Az 1878-as ásatási idény során ugyanis felszínre hozták azt a szoborbázist,⁹⁶ melyen ez olvasható: Cornelia Africana f(ilia) Gracchorum (Africanus leánya Cornelia, a Gracchusok anyja) (CIL VI,31610) (97)⁹⁷

Az ókori könyvtárak, mint az a fentiekből kiderült, afféle „kulturcentrumok” voltak, a hozzájuk kapcsolódó épületekkel: szentéllyel, tanácsteremmel, kényelmes sétalehetőséget nyújtó oszlopcsarnokokkal és iskolákkal együtt. A könyvtárépületek felállításánál mindenkor a reprezentatív jelleg volt az elsődleges szempont. Minden császár vagy magánszemély igyekezett a tőle telhető legnagyobb és legdíszesebb épületet kivitelezni, és azt az ott elhelyezett műkincsekkel nemcsak az irodalom, hanem a képzőművészetek tárházává tenni.

⁹³ CASSIUS DIO. XLIX, 43,8 – PLUTARCHOS: *Vita Marcelli*. 30,6 – Az építőmesterek legendás történetét l. PLINIUS: *Nat. Hist.* 36,42. – Modern régészeti feldolgozása: OLINDER, B.: *Porticus Octaviae in Circo Flaminio*. Lund, 1974. 99. skk.

⁹⁴ CIL VI,2347, 2348, 4433, 4435.

⁹⁵ PLINIUS: *Nat. Hist.* 34,31. – Cato censorsága alatt nem tudta elérni, hogy nőknek ne állítsanak szobrokat, s ekkor emelték a Cornelia-émlékművet is.

⁹⁶ OLINDER: *i. m.* 101. Note 81.

⁹⁷ Ugyancsak a talapzaton olvasható az opus Tisicratis (Tisicrates műve) felirat, ami nyilvánvalóan későbbi, és másodlagos felhasználásra utal. Ennek dátuma a 3.–4. századra tehető. L. OLINDER: *i. m.* 101. Note 81.

GRÜLL, TIBOR

Statues in Greek and Roman Public Libraries

The first libraries of the Hellenistic and Roman Age were special institutions including art collections, schools, promenades and halls as well. In modern terms they could be called scientific and art centers. According to ancient literary and archeological records the library buildings were luxuriously decorated, mostly with statues. Since the earliest libraries were situated in temples, statues of gods and goddesses could obviously be found there. The second most important group was that of the emperors, for the majority of libraries were dedicated to them. The emperors were usually proud of getting a place among the portraits of writers, poets and orators who were represented mostly by shield-portraits (*imagines clipeatae*) on the columns and walls of the libraries. This might be the reason why classical authors were depicted in such medal-shaped pictures in the illustrated medieval manuscripts. The tradition of collecting art treasures in the public libraries was renewed during the Renaissance.

KÖZLEMÉNYEK

Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában (1679–1680). A nagyenyedi református kollégium könyvtára 1679–1680 körül keletkezett jegyzékének kiadásakor bemutatottuk a könyvtár felépítését. Ezen belül két olyan személyiség nevét említettük, akiknek a könyvei közül a bibliotéka többet örökölt¹. Csernátoni Pál könyveit a „Theca Clarissimi Csernátoni Series” fejlécű részben fel is sorolják², míg Isaac Basiriusét csak számokkal jelzik a „Thecae Basirij Libri Peregrinae lingvae” fejléc után.³ Mit jelentenek ezek a számok, s hogy kerültek Basirius könyvei Nagyenyedre?

Kezdjük a kérdés második felével!

Basiriusról sok adatunk van. A francia származású angol egyházi főesperes mint I. Károly udvari papja 1647-ben menekülésre kényszerült, majd Konstantinápolyban tűnt fel, a galatai reformátusok lelkeseként. 1654-ben Barcsay Ákos fejedelmi követ éppen a szokásos évi adót fizette a Portának, amikor tudomást szerzett Basirius ottlétéről. Még abban az évben meghívta Gyulafehérvárra II. Rákóczi György. 1655. március 1-én kelt konvenciója szerint Basirius fizetését 1800 aranyforintban állapította meg, szálláshelye pedig az időközben elhunyt Bisterfeld háza lett.⁴ II. Rákóczi György halálával nem volt miért Erdélyben maradnia, s mivel II. Károly egy levelében visszahívta, kérelmet írt a fejedelemasszonynak, hogy járandóságait fizessék ki, őt pedig engedték útjára. 1661-ben visszatért Angliába, ahol újra megkapta régi méltóságait. Több tanulmány, s az ezekben közölt dokumentumok bizonyítják, hogy személyes holmijai egy részét Erdélyben hagyta, melyeket később megpróbált visszaszerezni. Könyvtárát már sokan keresték, s eddig két töredékes katalógust közöltek is. Az egyik 13,⁵ a másik 17 tételt sorol fel.⁶

Hogyan kerülhetett könyvtárának egy része az enyedi kollégiumba? Basirius tanúja volt az 1658-ban történt eseményeknek. A tatár-török támadás nem érte váratlanul Gyulafehérvár lakosságát, hetekkel előtte megjöttek a hírek a betörésről. Basirius 1658. augusztus 12-én küldött egy levelet a fejedelemnek, melyben azt jelentette, hogy átvitték a nyomda betű- és raktárkészletét a palotába, a fejedelmi könyvtárat befalazták, s éppen a kollégium könyvtárának a biztonságba helyezésével foglalatoskodnak.⁷ Sőt a saját könyveit és holmiját is idejében Szebenbe vitette, míg ő Váradra menekült. Mivel Basirius volt a felelős a kollégium könyvtáráért, levelei alapján feltételezhetjük, hogy valóban tett is lépéseket a megmentésére. Táraczközi Ferencnek, aki 1658-ban a pusztításkor a központi adminisztráció egyik alkalmazottja volt, a dúlás után Apafihoz és másokhoz írt levelei bizonyítják, hogy ő is szállítottatott el könyveket Fehérvárról, illetve panaszkodik amiatt, hogy Apafi nem próbálja megkeresni a szertehordott leveleket

¹ Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagygyed, Székelyudvarhely, Szászváros. Sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991. 117–191. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Szerk. KESERÜ Bálint. 16/2. kötet.) (a továbbiakban: *Adattár*. 16/2)

² *Adattár*. 16/2 177–180.

³ *Adattár*. 16/2 190.

⁴ KROPF Lajos: *Basirius Izsák életrajzához* = Történelmi Tár 1889. 491–502.

⁵ NAGY Gyula: *Adalék Basirius Izsák XVII. századbeli gyulafehérvári tanár könyvtárához* = MKsz 1883. 258–266. (a továbbiakban: Nagy 883)

⁶ GÖMÖRI György: *Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről* = MKsz 1979. 62–65.

KROPF Lajos: *Basirius Izsák kéziratatainak történetéhez* = MKsz 1886. 70–71.

és könyveket.⁸ Az, hogy a Basirius-téka egy része feltűnik az enyedi könyvtárban, talán feljogosít arra a feltételezésre, hogy több száz könyv kerülhetett a gyulafehérvári bibliotékából az enyedi kollégiumba az 1658-as pusztítás után. Arra nézve nem ismerünk forrásokat, hogy mikor s miképpen jutottak Enyedre. Talán Bethlen Miklós egy levele adhat egy kis segítséget: 1665. szeptember 28-i keltezésű, Taraczközihez írt levelében arra kéri amazt, hogy küldje el neki Basirius nála levő könyveit annak a regestrumnak az alapján, amit maga Basirius írt össze.⁹ Taraczközi ezt valószínűleg nem tette meg, mert egyrészt Basirius nem ír arról, hogy valaha is megkapta volna őket, másrészt Bethlennek van egy datálatlan levele Basiriushoz,¹⁰ mely nem sokkal az előbbi után keletkezhetett, s ez áll benne:

„Időközben majd felszólítom őt, sőt már írtam is neki, hogy engedje meg Hutter György úrnak, iskolatanítónak, Szebenben, hol Taraczközi Uram lakik, hogy Professzor Uram kéziratairól egy lajstromot készítsen, hogy azt önnek elküldhessük. De ő, úgy látszik Diogenest akarva majmolni, kérésemet durván visszautasította.”

Azt tartom elképzelhetőnek, hogy Taraczközi halála után (1667) a nála összegyűjtött könyvtárat Enyedre juttatták el.

Az enyedi kollégiumot Apafi fejedelem 1662-ben alapította, s mint a gyulafehérvári skóla örököse megkaphatta a könyvtár megmaradt részét.¹¹

Rátérve most már a bevezetőben feltett első kérdésünk megválaszolására (mit jelentenek a számok?), rögtön jeleznünk kell, hogy a jegyzékek összeállítói nem következtetek a Basirius-téka nagyságának megadásában. Nem maradt fenn az a katalógusrész, ahol külön fel is sorolják a könyveket, csupán egy számsor:

„Thecae Basirij Libri Peregrinae Lingvae 1. 2. 3. 5. 8. 9. 10. 11. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 131. 45. 46. 47. 28. 35. 71. 81. 89. 173. 174. 149. 193. 205. 211. 220. 171. 181. 198. 242. 228. 234. 271. 237. 175. 244. 274. 284. 188.”

Ezután rögtön azt mondja a számok felsorolója, hogy „In Universum Libri exoticae Lingvae in hac Theca Basirii 70.” Ha a fenti számokat megszámloljuk, akkor 66 tételt találunk, s nem hetvenet.

Az 1688-ban leírt katalógus: „Libri peregrinae lingvae in Basirij Thecae existentes 43. quorum [...] Calepinus Bilingvis [áthúzza]”

Mennyire kell komolyan venni a „libri exoticae lingvae” kifejezést? A „libri peregrinae lingvae” szinonimájaként érve elfogadható bármilyen nyelvi összetétel, s nem kell feltétlenül arra gondolni, hogy Basirius Konstantinápolyban mondjuk egy keleti kéziratgyűjteményt vásárolt össze. Az 1688-as katalógus, amely a „libri peregrinae lingvae” között első helyen egy Calepinust említ, talán feljogosít arra, hogy ez utóbbi feltevést elvessük.

Milyen könyveket rejtenek a számok? Olyan téka, amely Calepinusszal kezdődik (igaz, 11 nyelvűvel s nem áthúzott bilingvissel), az 1679–1680-ban „Theca recens orientalis secunda seu minor” nevet viselte. Az alábbiakban e téka sorszámain azonosítottuk, mint Isaac Basire könyveit, már most jelezve, hogy a 171. tétel (nálunk az 54.) az egyedüli, amely nem lehetett az angol lelkész birtokában.

⁸ JAKÓ Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. In: Ugyanó. Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976. 199–208.

⁹ NAGY: *i. m.* 264.

¹⁰ KROPF: *i. m.* 73.

¹¹ P. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagy-Enyed, 1868. 65.; VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 46.; NAGY Géza: *A Bethlen-kollégium tudományos gyűjteményeinek a története*. Kolozsvár, 1947. 6–7.; JAKÓ: *i. m.*

Thecae Basirij libri peregrinae lingvae(1.) 1. *Calepinus undecim lingvarum*

CALEPINUS, AMBROSIVS

Ambrosii Calepini Dictinarium undecim lingvarum, iam postremo accurata emendatione . . . studiosorum usibus accommodatius non prodierit. Respondent autem Latinis vocabulis, Hebraica, Belgica, Graeca, Hispanica, Gallica, Polonica, Italica, Ungarica, Germanica, Anglica. . . Basileae, 1590, Sebastianus Henricpetrus. in fol. — Labarre 152.

További kiadásai: Basel, officina Henricpetriana: 1598, 1605, 1616, 1627 (Labarre 162, 168, 178, 186.)

(2.) 2. *Petri Martiris Loci communes*

VERMIGLI, PETRUS MARTYR

Petri Martyri Vermigli Loci communes. Ex variis ipsius auctoris libris in unum volumen collecti, et in quatuor classes distributi. Londini, ex typographia I. Kyngstoni, 1576. in fol. — NUC, BLC

Megjelent még Cum praefatione Rudolphi Gualteri. Tiguri, 1580, Exud. C. Froschoverus; ugyanez Londini, 1583, Thomas Vantrollerius; Basileae, 1580. és 1582.; Heidelbergae, 1613. és 1622.; Genevae, 1624. és 1626. — NUC

(3.) *Lexicon Graeco-Latinum*

Nem lehet feloldani.

(4.) 5. *Biblia Haebrea*

Nem lehet feloldani.

(5.) 8. *Augustini Volumen Secundus. Tom. 3. et 4. continens*

Lásd a 8. tétel után.

(6.) 9. *Augustini Volumen tertius Tom. 5. et 6. continens*

Lásd a 8. tétel után.

(7.) 10. *Augustini Volumen 4tus Tom. 7. et 9. continens*

Lásd a 8. tétel után.

(8.) 11. *Augustini Volumen 5tus Tom. 7(!) continens*

AUGUSTINUS, AURELIUS

Omnium operum Divi Aurelii Augustini . . . Tom. I–X. Lugduni, 1560–1563, Servius Honoratus, in fol. NUC

A fentin kívül az Augustus Dodonus-féle 11 kötetes editio (Basileae, 1505–1517) volt népszerű. A Tom. I–X. összesen egyébként 12 kötet, mert a 7. és a 10. két-két külön kötetben jelent meg. — GPB

(9.) 13. *Biblia Latina cum interpretaetione*

Nem lehet feloldani.

(10.) 14. *Theophylactus in 4 Evangelistas*

THEOPHYLACTUS

Hermeneia eis ta tessara evangelia. Romae, 1562, A. Bladi in fol.

Kétnyelvű: Theophylactus eis ta tessara evangelia. Theophylacti in Commentarii in Quatuor Evangelia. Opus nunc primum Graece et Latinae editum . . . Idipsum praelectione facta notulis et variis lectionibus illustravit qui editioni praefuit I. P. (Joannes Picus) Lutetiae Parisiorum, 1631, Carolus Morellus in fol. Ugyanitt még: 1635 — NUC

(11.) 15. *Janselius*

Ha Jansenius, Cornelius (1510–1576), akkor számos munkája szóba jöhet, de lehet a másik Jansenius, Cornelius (1585–1638) is.

(12.) 16. *Basilij Magni Opera Omnia*

BASILIUS MAGNUS

Opera Omnia. — a legelterjedtebb a Janus Cornarius kommentálta kiadás: Basileae, 1540, Johannes Frobenius; ugyanott 1551, 1552, 1566, 1568; illetve a Wolfgangus Musculus-féle editio: Basileae, 1565, off. Oporiniana. De megjelent még sok helyen, például: Romae, 1548; Lipsiae, 1566; Parisiis, 1566, 1603, 1618, 1637–1638; Antverpiae, 1568, 1569, 1615, 1616. — NUC, BLC

- (13.) 17. *Aquinatis Tom. 10.*
Feloldását lásd alább.

- (14.) 18. *Aquinatis Tom. 12.*

THOMAS AQUINATIS

Thomas Aquinatis Opera Omnia. Romae, 1570–1571, A. Bladi in fol.

Lehet a római, 1593–1594, Domenico Nicolini fol. 17 kötetes; vagy a 16 kötetes antverpeni 1612-es kiadás.

- (15.) 19. *Aquinatis Secunda Secundae*

THOMAS AQUINATIS

Az 1466-os strassburgi (J. Mentelin) kiadás után több ősnymtatvány editio is (Basel, 1470; Esslingen, 1472; Mantova, 1474; Strasbourg, 1475; Venezia, 1479, 1488, 1496, 1509. — NUC, BLC. Feltehetőbb azonban: Secunda Secundae Summae Theologiae . . . S. Thomas Aquinatis cum commentariis Thomae De Vio Caietani. Venetiae, 1593, Dominico Nicolini. — NUC

- (16.) 20. *Chamierus contractus*

CHAMIERUS, DANIEL

Chamierus contractus: sive Panstratiae catholicae Danielis Chammeri theologi summi epitome in qua corpus controversiarum super religione adversus pontifidos . . . distribuntur. Genevae, 1642, I. Chouet; ugyanott: 1643 — NUC

- (17.) 21. *Hilarius Pictavus*

HILARIUS PICTAVIENSIS

A mű nem azonosítható. Ha az Opera Omnia, első kiadása: Parisiis, 1511, majd Basileae, 1523, 1535, 1570; Parisiis, 1544, 1605, 1631, 1652; Coloniae, 1612 — NUC, BLC

- (18.) 22. *Nazianzeni opera omnia*

GEORGIUS NAZIANZENUS

Opera Omnia. Basileae, 1550, Hervagius, in fol.

A legtöbbször Jacobus Billius Prunaeus kommentárjaival adták ki: Parisiis, 1569, Joannes Berenatus; Parisiis, 1583, Nicolas Chesneau; Coloniae, 1570, Joannes Birckman; Federicus Morelli interpretációjában: Parisiis, 1609–1611, Claudius Morellus, ugyanott, 1630. — NUC, BSB

- (19.) 23. *Galatinus*

GALATINUS, PIETRUS

De Arcanis Catholicae Veritatis. Hoc est in omnia difficilia loca Veteris Testamenti ex Talmud. Basileae, 1550, Johannes Hervagius, ugyanott, 1561

Más címszerkezettel: Ortona, 1518, Moses Socino; Francofurti, 1602 Cludius Marnius és Johannes Aubrius, ugyanott, 1603, 1612. — NUC, BLC

- (20.) 24. *Clemens Alexandrinus*

CLEMENS ALEXANDRINUS, TITUS FLAVIUS

Opera Omnia, Heidelberg, 1592, Hieronymus Commelius. — NUC

Lugdunum Batavorum, 1616, Joannes Patius; Lutetiae, 1629, Carolus Morellus; Parisiis, 1641, Typis Regis. E két utóbbi David Heinsius és Fridericus Syburgius munkája. — NUC. Mindezek görög–latin bilingvis kiadások, de rengeteg csak latin editio is létezik.

- (21.) 25. *In Evangelium Secundum Matthaeum Marcum Lucam Glossae*

Feloldását nem tartjuk lehetségesnek.

- (22.) 26. *Becani operum Tom. Prior.*

Feloldását lásd alább.

(23.) 27. *Becani operum Tom. Posterior*

BECANUS, MARTINUS

Sok műve van, azonban pars prior–posterior szétválasztással a következő jöhet szóba: *Opuscula theologica, aliquot tractatibus posthumis aucta et doubus tomis comprehens.* Parisiis, 1633, Joannes Petit-Bas. — NUC

(24.) 29. *Loci communes Musculi*

MUSCULUS, WOLFGANGUS

Loci communes in usus sacra theologiae candidatorum parati. Basileae, 1560, Hervagius in 4.

Ugyanott még 1561, 1563, 1564, 1567; Basileae, 1599, Sebastian Henricpetri — NUC

(25.) 30. *Bezae Vazelij[!] Volumen*

BÈZE, THEODOR DE (BEZA VEZELIUS)

A művet nem lehet azonosítani.

(26.) 31. *Tertullianus, Septimus Florens*

Nem lehet feloldani.

(27.) 32. *Thargum Fagi*

FAGIUS, PAULUS

Thargum hoc est Paraphrasis Onkeli Chaldaica in Sacra Scriptura ex Chaldaeo versa authore Paulo Fagio. Argentorati, 1546, Georg Messerschmidt in fol. — EBL, Müller, III. p. 442.

(28.) 33. *Lamberti Danei opuscula Theologica*

DANAEUS, LAMBERTUS (DANEAU)

Opuscula omnia theologica ab ipso authore recognita et in tres classes divisa. Genevae, 1583, Eusthatius Vignon in fol. — NUC

(29.) 34. *Joannis Calvini Epistolae et responsa*

CALVINUS, JOHANNES

Johannes Calvini Epistolae et responsa Quibus interiectae sunt insignium in ecclesia Dei virorum aliquot etiam epistolae. Eiusdem J. Calvini vita a Theodoro Beza . . . descripta . . ., Genevae. 1575, Petrus Santandreaus, ugyanott, 1576.

Megjelent még: Hanoviae, 1597; Genevae, 1617. — NUC

(30.) 36. *Coccejus is Psalmos*

COCCEJUS, JOHANNES

Psalmi Davidis CL Hebraeus textus ex optimorum codicum fide editus est cum versione Johannes Cocceji. Franekerae, 1646, Albertus et Arcarius, in 8. — HAB

(31.) 37. *Coccejus in Jeremiam et Ezechielem*

COCCEJUS, JOHANNES

Commentaria in Jeremiam et Ezechielem.

EBL említi egy 1669-es Elzevir kiadást, de ezt az Elzevir-katalógusok nem ismerik. Önállóan tehát nem találtuk. Lehet azonban: *Prophetiae duodecim minores versione a Johanne Coccejo.* Lugdunum Batavorum, 1652, Elzevir fol. — NUC, HAB, BLC, BSB.

(32.) 38. *Claudij Ptolemei opera Geographica*

PTOLEMAEUS, CLAUDIUS

Rengeteg kiadás

(33.) 39. *Aristotelis Stagiritae opera*

ARISTOTELES

Rengeteg kiadás. Felsorolásukat Lásd Cranz/Schmitt p. 163.

(34.) 40. *Francisci Suarez Metaphisicarum Disp(utationum) Tom. 2*

SUAREZ, FRANCISCUS

Metaphisicarum disputationum in quibus et universa naturalis theologia ordinatae traditur, et questiones

ad omnes duodecim Aristotelis libros pertinentes, accurate disputantur. Moguntiae, 1600, H. Moresius; ugyanott 1614; 1630.

Megjelent még: Parisiis, 1605, 1619; Genevae, 1614, 1636. — NUC, BLC; más címszerkezettel: *Metaphysicarum disputationum, tomus prior (posterior)*. Moguntiae, 1630, H. Moresius

(35.) 41. *Perspectiva Horaria Authore Emanuele*

MAIGNAU, EMMANUEL

Perspectiva horaria sive De horographia guomonica tum theoretica, tum practica libri quatuor. Romae, 1648, Philippus Rueeus, in fol. — NUC

(36.) 42. *Plinij Historia Mundi*

PLINIUS SECUNDUS

Rengeteg kiadás, főleg Beatus Rhenanus, Sigismundus Gelenius, Jacobus Milichius, Jacobus Dalecampius gondozásában.

(37.) 43. *Claudij Mydorgij*

MYDORGIUS, CLAUDIUS

Latinul csak egy munkáját találtunk: *Prodromi catoptrorum et dioptrorum: sive Conicorum operis ab abdita radii reflexi et refracti mysteria praeuui et facem praeferentis*. Parisiis, 1631, I. Dedin; ugyanott, 1639; 1641; 1660; A többi francia nyelvű matematika. — BN, NUC

(38.) 131. *Celij Lactantij Libbri 7tem*

LACTANTIUS, LUCIUS CAELIUS FIRMIANUS

Divinarum institutionum libri VII. Florentiae, 1513, Philippo de Giunta

Ezután sok 16. századi kiadás. — NUC, BLC

(39.) 45. *Euclidis Elementorum libri 15.*

EUCLIDES

Rengeteg kiadás: Bartholomeus Lambertus, Claudius Harel kommentárjaival (a 17. században ez utóbbi volt népszerűbb. Sokat említett két nyelvű kiadása: Paris, 1615, Melchior Monddière).

(40.) 46. *Nicephori Hystoria Ecclesiastica*

NICEPHORUS, CALLIXTUS XANTHOPULUS

Ecclesiastica historiae liber XIII(–XVIII.) ... opera ... Joannis Langi ... a Graeco in Latinum sermonem translata. Parisiis, 1562 Sebastianus Nivella

És sok más kiadás, például: Basileae, 1560, Parisiis, 1566, 1630; Francofurti, 1618. — NUC

(41.) 47. *Apollonii Pergaei Coniorum libri*

APOLLONIUS PERGAEUS

Apolloni Pergaei Conicorum libri quattuor. Una cum mappi Antinsensis philosophi libri duo. Nunc primum in lucem editi. Quae omnia nuper Federicus Commandinus Urbinas mendis quam plurimus expurgata e Greco convertit et commentariis illustravit. Bononiae, 1566, Alexander Benatius, in 4. — HAB

(42.) 28. *Zanchius de tribus Elohim*

ZANCHIUS, HIERONIMUS

De tribus Elohim, aeterno Patre, Filio et Spiritu Sancto uno eodemque Jehova libri XIII ... Francofurti ad Moenum, 1572. in fol.

Neustadii Palatinorum, 1597–1598, officina Harnisiana. — NUC

(43.) 35. *Opera Tvisij*

TVISSIUS (TWISSE), GUILIELMUS

Opera tribus tomis distincta. Quorum primus tractat de vindiciis gratiae potentiae ac providentiae Dei ... Secundus de scientia media dissertatio ... Tertijs ad Collationem J. Arminii ... animadversiones. Amsterodami, 1649–1652, Jansonius, in fol. — NUC

(44.) 71. *Tychonis Brache liber 2dus*

BRACHE, TYCHO

Talán a kétkötetes *Opera omnia astrologica* (Francofurti, 1648, in 4. — EBL) második kötete.

A téka 70. tétele a *liber primus*, de ezt a számot nem jelzi Basiriusénak. Az eltérés azonban a 66 tényleges és a 70 említett könyv között adódhat ilyen esetekből is.

(45.) 81. *Cursus Mathematici Tom. 5. P. Herigoni*

HERIGONUS, PETRUS (PSEUD.): CLEMENT CYRIAQUE DE MANGIN

Cursus mathematicus nova et clara methodo demonstratus per notas reales et universales, citra usum, brevi uniuscunque idiomatis intellectu faciles. Cours mathématique demonstre d'une nouvelle, briefve et claire methode . . . par Pierre Herigone. Parisiis, 1634–1637, Henry Le Gras, in 8.

Megjelent még: Parisiis, 1644, Simeon Piget. — NUC, BSB, HAB

(46.) 89. *Gulielmi Gilberti Philosophia[!] nova*

GILBERT, WILLIAM

Physiologia nova de magnetes magneticisque corporibus. Londini, 1600, Wolfgang Lochmann, in 8.

Megjelent még: Sedini, 1628, 1633. — NUC

(47.) 173. *Sinopsis mensurarum Mich(aelis) Neandri*

NEANDER, MICHAEL

Szünopszisz mensurarum et ponderum, ponderationisque mensurabilium secundum Romanos, Atheniensis, Geórgousz kai Hippiojatrousz ex praestantissimus autoritas huius generis contracta opera Michaelis Neandri . . . Accesserunt etiam, quae apud Galenum hactenus extabant de ponderum et mensurarum ratione vehementer depravata nunc Graece et Latine multo correctiora eiusdem Michaelis Neandri opera. Basileae, 1555, Joannes Oporinus, in 4. — NUC

(48.) 174. *Henrici Volphij de Antichristo*

WOLF, HENRICH

Antichristus, hoc est Disputatio lenis et perspectiva de Antichristo . . . Henricus Wolphius libri authore conscio, curavit, imprimi. Tiguri, 1592, Johann Wolf. — NUC, HAB

(49.) 149. *Nathanis Kythraei Psalmorum Paraphrasis Poetica*

CHYTRAEUS, NATHAN

Psalmorum Davidis Paraphrasis poetica Georgii Buchanani Scoti. Herbornae, 1542, Christophorus Corvinus. — NUC

Csak NUC említ még 24 kiadást 1650-ig.

(50.) 193. *Zepperi Politia Ecclesiastica*

ZEPPER, WILHELM (1550–1607)

Politia ecclesiastica, sive forma ac ratio administrandi et gubernandi regni Christi, quo est ecclesia in his terris. Ed. 2. Accesserunt insuper in calce Synodi Middelburgensis in Selandia articuli de gubernatione ecclesiastica, ad Nassovicas ecclesias attemperati . . . Authore Wilhelm Zeppero. Herbonae, 1607, Christophorus Corvinus. — NUC

Első kiadása ugyanott, de a middelburgi zsinat nincs benne.

(51.) 205. *Petri Rami Arithmetices lib. 2.*

RAMUS, PETRUS

Arithmeticae libri duo. Geometriae septem et viginti. Basileae, 1569, Episcopus. Ugyanott: 1569; 1580.

Rengeteg kiadás, de más címszerkezettel: *Petri Rami . . . Arithmeticae libri duo* A. Johanne Stadio recogniti, illustrati. Parisiis, 1577, Dionysius Vallensem; ugyanott: 1581; Lazar Schöner kiadása: Hanoviae, 1601; Guilielmus Antonius kiadása: Francofurti, 1599, 1627; Wilebord Snellius kiadása: Leyden, 1613, Raphaelengius. — NUC

(52.) 211. *Natalis Comitit Mithologia*

CONTI, NATALES

Mythologiae sive Explicationum libri decem. In quibus omnia prope naturalis et moralis philosophiae dogmata sub antiquorum fabulis contenta fuisse demonstratur. Venetiae, 1568, 1581.

Rengeteg kiadása van: Francofurti, 1581, 1587, 1588, 1596; Parisiis, 1582, 1583; Genevae, 1596. — NUC

(53.) 220. *Acta Celebrata A. D. 1645 Conventus Thoruniensis*

Acta conventus Thoruniensis celebrati anno 1645 pro ineunda ratione componendorum dissidiorum in religione per Regem Poloniae . . . Varsoviae, 1646. — BSB

[(54.) 171. *P(auli) Lisznyai Professionum Scholasticarum pars 1. LISZNYAI PÁL*

Professionum scholasticarum . . . Pars Prima. Debrecini, 1683. — RMK II. 1519.

Minden bizonnyal elírás a szám, hiszen ez a könyv nem lehetett Basisirus tulajdona. Az egyetlen ilyen az említett tételek között.]

(55.) 181. *Csepregi Iscola*

BALÁSFÍ TAMÁS

Csepregi iskola, kiben az lutheranus es calvinista praedikatoroknak tanusagokra . . . az csepregi szitok szaporító morgó praedikátort az igaz hűt ellen és Pázmány Péterre való hazugságiértis az igazságnak ióra tanító ostorával iskollázza Balasfi Tamas bosznai püspök. Posonban, 1616. — RMNy 1116.

(56.) 198. *Pererius de rerum naaturalis principiis*

PERERIUS, BENEDICTUS (PEREIRA)

De communibus omnium rerum naturalium principiis et affectionibus libri quindecim, Qui plurimum conferunt ad eos octo libros Aristotelis, qui de physico auditu inscribantur, intelligendos. Romae, 1576, F. Zanettus. — HAB, NUC

Ugyancsak: Venetiae, 1586, 1609; Lugduni, 1588; Coloniae, 1596, 1603, 1618

(57.) 242. *Clavis Mathematicae denuo liniata*

TALÁN: ARZET, ANDRÉ

Clavis mathematica, qua ad recondita totius matheseos penetralis primus aperitur aditus per usitatiores demonstrationes quas ex Euclidis 6 prioribus elementorum libris selegit et faciliores ad captum accomodavit Andreas Arzet. Oeniponte, 1634, Agricoa. — HAB, BSB

(58.) 228. *Regii disputationes Logicae*

TALÁN: REGIUS, JOHANNES

Commentariorum ac disputationum logicarum libri 5. In quibus et theoremata logica accurate explicantur . . . Autore . . . Johanne Regio. Witebergae, 1604. — HAB

Ed. 3.: Gera et Elystrum, 1609. — BSB

(59.) 234. *Philosophia Praecognitorum Joh(anni) Hen(rici) Alstedii*

ALSTED, JOHANN HEINRICH

Philosophia digne restituta libros 4 praecognitorum philosophicorum complectens quorum 1. Archeologia de principiis disciplinarum 2. Hexilogia, de habitibus intellectualibus 3. Technologia, de natura et differentiis disciplinarum 4. Canonica, de modo discendi. Cursui philosophico lampadis instar praemissa et emissa a Johanne Henrici Alstedius. Herbonnae, 1612. — HAB

(60.) 271. *Marcus Cato de re rustica*

CATO, MARCUS PORTIUS

De re rustica liber

Rengeteg kiadás: Francesco Beroaldo, Petrus Victorius kommentálta editiót a legnépszerűbbek. Az 1620-as franekerki kiadás (J. Lamrich) „De re rustica liber Fragmenta quae supersunt. Ausonius Popma iterum recensuit et notas addidit. Accesserunt Joannis Merusi ad librum De re rustica notae, Ausonii Popmae de instruendo fundi liber. — NUC

(61.) 237. *Justi Lipsij Politicorum doctrinae lib.*

LIPSIUS, JUSTUS

Rengeteg kiadás: Politicorum sive civilis doctrinae libri sex, qui ad principatum maxime spectant. Lugdunum Batavorum, 1589, F. Raphalengius. — NUC

(62.) 175. *Tuba Belli Sacri*

(WILLEM STEPHANI)

Tuba belli sacri apocalypseos Beati Johannis adversus magnum illum antichristum pontificem romanum. s. l. 1622. — BSB

(63.) 244. *Pomponius de orbis situ lib. 3tius*

MELA, POMPONIUS

Rengeteg kiadás: De situ orbis libri tres, legtöbb a Joachimus Vadianus-féle. — NUC

(64.) 274. *Priscianus*

Nem eldönthető, hogy melyik: Priscianus Caesariensis; Priscianus, Franciscus; Priscianus, Theodorus.

Ha priscianus Caesariensis, akkor lehet a Grammaticája, vagy (mert földrajzi művet követ): Dionysios Periegetes: Dionysii Afri De situ orbis opus . . . hactenum Prisciano adscriptum. Ferrariae, 1512, Johannes Maciodus Bordenus — NUC

(65.) 284. *Davidis Gorlei Philosophia*

GORLAEUS, DAVID

Davidis Gorlaei Exercitationes philosophicae quibus universa fere discutitur philosophia theoretica et plurima ac praecipua peripateticorum dogmata evertuntur. Post mortem auctoris ed. cum gemino indici S. I. 1610, Comelius. — HAB

(66.) 188. *Thomus 4tus ejusdem doctrinae Jesuitarum*

Nem tudjuk kire utal az „ejusdem”, hiszen a katalógus 185. tétele is anonimként említi a címet: „Doctrinae Jesuitarum praecipua capita”

* * *

A feloldásokban rövidítve idézett művek jegyzéke:

BLC — British Museum. General catalogue of printed books. Photolithographic ed. to 1955. 1–263. London, 1965–1966.

BN — Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs. 1–231. Paris, 1897–1981.

BSB — Bayerische Staatsbibliothek. Alphabetischer Katalog 1501–1840. Bde. I–LX. München–London–New York–Paris, 1987–1990.

Cranz/Schmitt — CRANZ, F. Edward — SCHMITT, Charles B.: A Bibliography of Aristotle Editions 1501–1600. Baden-Baden 1984. (= Bibliotheca Bibliographica Aureliana 38.)

EBL — GEORGI, Theodor: Europäisches Bücherlexikon. Leipzig, 1742.

GPB — Gesamtkatalog der Preußischen Bibliotheken 1–14. [A — Beethordnung]. Berlin, 1931–1939.

HAB — Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel

Labarre — LABARRE, Albert: Bibliographie du dictionarium d'Ambrogio Calepino (1502–1779). Baden-Baden, 1975. (= Bibliotheca Bibliographica Aureliana 26.)

Müller — MÜLLER, Jean: Bibliographie Strasbourgeoise. II–III. Baden-Baden, 1985–1986. (= Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième siècle 148. — Bibliotheca Bibliographica Aureliana 90, 105.)

NUC — the National Union Catalog. Pre-1956 imprints. A cumulative author list representing Library of Congress printed cards and titles reported by other American libraries. Vol. 1 —. London, 1968 —.

MONOK ISTVÁN — NÉMETH NOÉMI

Selyemre készült hazai nyomtatványok. A nyomtatás már a kezdetektől szinte kizárólag mindig is papírra készült és készül. A fokozott tartósságnak vagy a reprezentatív kiállításnak igénye azonban — különösen a tipográfia első évtizedeiben — az állati bőrből készített pergamen (hártya) felhasználására is indítást adott, legalábbis egyes kiadványok kevés számú példányánál. Még ennél is jóval ritkábban nyomtattak textíle, jöllehet ennek — legalábbis technikailag — semmi akadálya sincs, hiszen a ruházati ipar egy része ma is mintákkal nyomott anyaggal dolgozik. Pedig a selyemszátén vagy selyemtaft mutató és ünnepélyes alapanyagául szolgálhat a tipográfiának is. A gondot ezzel kapcsolatban az okozza, hogy a lágy, szövött textíliának nincs kellő tartása, így lapozásra — szemben a papírral és a hártyával — nemigen alkalmas. Ennek tudható be, hogy amúgy is ritka számú igénybevételére csaknem kizárólag a lapozást

nem igénylő, egyleveles nyomtatványok előállításánál került sor, mégpedig — a barokk pompaszeretetéből eredőleg — különösen a 17. és 18. században.

A falra ragasztható vagy oda kiakasztható ilyen plakát alakú nyomtatványok tartalma mindig is igen széles körű, a hirdeteményektől a naptárig. A 18. század végéig különös előszeretettel vették igénybe ezt a megjelentetési formát a felsőfokú oktatási intézmények, nem csupán a tanrend meghirdetésére, de a vizsgátelek közzétételére is. Ha némi időbeli lemaradással is, de ugyanígy volt ez hazánkban is.

A tudományos fokozatot adó intézményekben a vizsgátelek nyomtatásban történő előzetes közreadása a mai napig is világszerte igen elterjedt. Jóllehet ezek többsége inkább könyvalakban látott napvilágot, azért a plakátforma sem ismeretlen már a korai időktől kezdve.¹ Miután az oktatás korábban szinte kizárólag egyházi irányítás alatt állt, így a vizsgátelek is ilyen intézmények keretében készültek. Nálunk az evangélikusok és a reformátusok mellett a katolikus egyháznak volt a legtöbb magasabb képzést nyújtó tanintézete. A nagyobb létszámú szerzetesrendek (pl. a ferencesek) saját teológiai főiskoláikon tanították tagjaikat. A jezsuiták három hazai akadémiján (Nagyszombat, Kassa és Kolozsvár) pedig a baccalaureusi, magisteri és doktori fokozatok odaítélése révén teljes egyetemi képzést nyújtottak, nem kizárólag csak egyházi, de világi személyek számára is.

Az ezekhez szükséges vizgák előkészítésére nyomtatott vizsgátelek szabályozását látta időszerűnek 1703. március 24-én kelt utasításában a jezsuiták egyetemes rendfőnöke Rómában, amelyben úgy ítélte, hogy „a nagyon drága, költséges téziskiadványok (emblémák, képek, könyvek) divatjának” gátat kell vetni.² Bár kifejezetten erről ez a megszorító intézkedés ugyan nem tett említést, de alighanem ennek hatálya alá estek a selyemre nyomtatott vizsgátelek is, amik a kifogásolt luxusnak kétségtelenül jellegzetes megnyilvánulásai voltak.

Herepei János tudósított több ilyen plakát alakú kiadványról, amelyeket a 17. század utolsó éveiben újraélesztett kolozsvári jezsuita akadémia³ céljaira állítottak elő 1700 táján.⁴ Kettőt közülük a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban tanulmányozott.⁵ Az egyik az 1700. esztendőben vitára tűzött logikai kérdések Szegedi István praesestől (vizsgáztatótól) Mihálcz Mihály vizsgázó számára, amelynek ajánlása Mikes Mihálynak szólt. A vizsgátelek Tóthfalusi Kis Miklós műhelyében készültek. „Alapanyaga 55,5 cm széles és 57,5 cm hosszú darabra kivágott és beszegett, világos barna színű, sima szövésű selyemkendő.”⁶ A másik 1701 májusában megtartott filozófiai tárgyú tézisek ugyancsak Szegedi Istvántól Borsai Márton vizsgázó részére, ahol is az ajánlás címzettje Boér Sámuel volt. Nyomdásza az unitárius Lengyel András özvegye. „Alapanyaga 49,5 cm széles és 67,5 cm hosszú darabra kivágott világosbarna színű, finom habosselyem.”⁷

Ugyancsak Herepei talált rá szintén a Székely Nemzeti Múzeumban, a Kálnoki-család levéltárában arra a hagyatéki leltárra, amely 1719/1720 fordulóján készült. Ebben négy olyan kolozsvári vizsgáteletről is olvasható leírás, amelyet ugyancsak textilre nyomtattak.⁸ „egy sarga atlazt nyomtatott Theologica Thésések. . . Thésések tetszín matéria; Sárga atlaczra. . . dedicált Thésések, más egy ezüst színre nyomtatot. . . Logikai thésések.”

A leírásból hiányzó évszám pótlására Herepei megkísérelte időhatárok közé szorítani e nyomtatványokat azoknak a személyeknek életrajzi adatai alapján, akiknek a nevét az említett vagyonösszeírás megörököltette és akiknek a vizsgátelek ajánlása szólt, az elsőt 1697 és 1706, a másodikat 1699. április 11. előttre, a harmadikat 1698 és 1721, a negyediket pedig az 1719. év elé datálta. Miután a kolozsvári jezsuiták oktató tevékenysége 1704-ben átmenetileg megszűnt, a fenti nyomtatványokat még szűkebb

¹ Elég itt Luther 1517. október 31-én kifüggesztett nevezetes téziseire gondolni. — Vö. *Gutenberg Jahrbuch* 1968. 139–150. — A legrégibb hazai, plakát alakban nyomtatott vizsgátelel 1592-ből ismeretes az erdélyi Szeben városából (RMNy 708.).

² MKsz. 1983. 289. — HOLL Béla.

³ Vö. RMK. II. 1922.

⁴ *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III.* Budapest–Szeged, 1971. 244–248.

⁵ Erdélyi Múzeum 1939. 285–287. — E gyűjtemény anyaga 1945-ben elpusztult.

⁶ *Adattár. . . I. a 4. sz. jegyzet.* 246. — HAIMAN György: *Tóthfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus.* (Bp.) 1972. 312. = A SOLTÉS Zoltánné által összeállított bibliográfia 82. tétele.

⁷ *Adattár. . . I. a 4. sz. jegyzet.* 246. — MKsz. 1940. 67–68.

⁸ Erdélyi Múzeum 1943. 480–481.

időhatár (1698–1704) közé sikerült szorítania.⁹ A fentebb ismertetett 1703. évi római rendelkezés nyilván még egy évvel rövidebbre szabja a jezsuita akadémia számára a selyemre történt nyomtatás lehetőségét.

A fentiekből kiviláglik, hogy bizonyosan készültek a kolozsvári jezsuita akadémia számára a 17–18. század fordulóján selyemre nyomtatott plakát alakú vizsgatételek, de ezekből példány immár fél évszázada már nem ismeretes. Különösen értékes volt tehát Csapodi Csaba közlése, aki volt szíves felhívni a figyelmet három ilyen alapanyagra készült kiadvány lelőhelyére, amiért neki itt is őszinte köszönet jár. Így vált tehát ismertté Esterházy Pál levéltárából¹⁰ az alábbiakban bemutatásra kerülő három, selyemre nyomott, 17. századi, hazai vizsgatétel.

Időrendben közülük az első 1654-ben – hónap és nap megjelölése nélkül – a nagyszombati egyetemen filozófiai vizsgatételek megjelentetése céljából készült.¹¹ A vizsgáztató jezsuita Franciscus Kopeckí¹² a három hasámba szedett, ötven számozott tételt a vizsgázó Szegedi Mihály számára állította össze. Ez utóbbi a kiadványt Pálffy Tamás csanádi püspöknek ajánlotta, mint patrónusának.¹³ Az egyleveles nyomtatvány alapanyaga szegetlen, világos bordó színű selyem, amelynek mérete 758–764 × 537 mm. A 718 × 468 mm szedéstükrű vizsgatétel a második legkorábbi a nagyszombati akadémiairól, amely ma ismeretes plakát formában. Az ottani Egyetemi Nyomdában készült, amelynek faktora ekkor Matthias Willmann volt.

A második ugyanilyen jellegű és kiállítású nyomtatvány¹⁴ Paulus Antonius Draskovich 1686. február 9-én a nagyszombati egyetemen tartott vizsgájául szolgáló, hat pontból álló, kéthasábos „Quaestiones prooemiales de natura et objecto logicae”, amelynek összeállítója, ill. vizsgáztatója Joannes Zanger jezsuita volt.¹⁵ A főúri vizsgázó nem szorult rá, hogy mások költségén végezze tanulmányait, így az ilyen nyomtatványokon szinte kötelező ajánlása egyenesen „Augustissimae Dei Matri Patrona Hungariae” szól. A nyomtatvány alapanyaga itt márványozott szövésű, szegetlen selyem, amelynek színe ez alkalommal sötétbordó, mérete 760–770 × 512 mm, az egyetemi tipográfia által erre a felületre előállított nyomtatása pedig 480 × 339 mm. A selyemkendő viszonylag széles, üresen maradt szegélyére körben virágokból álló, látványos és dús virágfonatot festettek, nyilván Esterházy Pál nádor részére, hiszen e példány az ő iratai között maradt fenn. Középen fent a Draskovich-család sokszínű festett címere látható a [comes] P[aulus Antonius de] D[raskovich de Trakostyán] betűk alatt.

A fenti két selyemre készült hazai nyomtatvány mellett őriznek ugyanott még egy harmadikat is,¹⁶ amely a Kismartonban 1656. február 13-án tartott vizsgára készült. A „Theoremata theologalia” című 18 tétel szövegét a vizsgáztató Silvester a Mori, a ferencesek magyarországi, mariánus tartományának tagja állította össze Henricus Mikulich rendtársa mint vizsgázó számára. A szokásos ajánlás, amely itt is a plakát legtetején olvasható, „Paulo Esterházy de Galanta” címzésű a mariánus ferencesek aláírásával. A későbbi nádor 1652-ben nyerte el a soproni főispáni és a királyi tanácsosi címet, amely a plakáton neve után olvasható.¹⁷ A tézisek alapanyaga citromsárga, szegetlen, márványozott szövésű és 857–860 × 530 mm méretű selyem. A nyomtatás felülete ezen belül 677 × 468 mm, amely azonban nem hazai, hanem a bécsi Matthaeus Rictius műhelyében készült.

A 17. század második feléből a fentiekben ismertetett, vizsgatételeket tartalmazó plakátok viszonylag szerény kiállításúak: legfeljebb öntött elemekből összerakott keretet és néhány ugyancsak sokszorosított kezdőbetűt hordoznak díszként. A pompás alapanyaggal, a selyemmel sokkal jobban harmonizálnak azok

⁹ *Adattár*. . . I. a 4. sz. jegyzet. 246–247.

¹⁰ Budapest, Magyar Országos Levéltár (MOL) P 125 Pál nádor iratai 11959, 11960. és 11961.

¹¹ MOL I. a 9. sz. jegyzet. 11959.

¹² 1614–1673. – Ő 1652–1655 között volt a filozófia professzora Nagyszombatban. – LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. P. II. Romae*, 1982. 647.

¹³ Az 1679-ben elhunyt Pálffy 1650-ben lett csanádi püspök. – *Magyar Életrajzi Lexikon*. II. (Bp. 1969.) 344.

¹⁴ MOL I. a 9. sz. jegyzet. 11961.

¹⁵ 1650–1708. – Ő 1686–1688 között volt Nagyszombatban a filozófia professzora. – LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*. III. Romae 1988. 1884.

¹⁶ MOL I. a 9. sz. jegyzet. 11960.

¹⁷ 1635–1713. – *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. Bp. 1967. 450.

a tézislapok, amelyeket nagyalakú rézmetszet segítségével állítottak elő rendkívül díszes formában 1610-től kezdve Franciaországból kiindulva Európa-szerte. A 17. század második felében azután szinte külön iparág alakult ki ilyen és ehhez hasonló más, ünnepi alkalomra (pl. koronázás, esküvő) szóló, többségében nagyalakú rézmetszetek előállítására, amelynek központja Augsburg volt. Különösen a Kilian-család jeleskedett itt ilyen jellegű rézlapok metszésében.¹⁸ Az ilyen egyetlen alkalomra szóló metszet, ahol is a teljes szöveget – ajánlással, címmel, tézisszöveggel stb. együtt – rézbe karcolták, igencsak drága mulatság volt. Mégis ismeretes ennek az Augsburgban papírra készült luxuskiadásnak legalábbis egy esetben hazai részről történt igénybevétele, éspedig a kassai jezsuitáknál 1672-ben lefolyt egyik vizsga esetében.¹⁹ A két rézlapból összeállított, igen nagy méretű (593 × 883 mm) metszet szedett szöveget nem tartalmaz: minden betűjét az ábrával együtt belevésték. Ezekből kiolvasható, hogy a „Conclusiones ex univrs[!] logica” című és tíz pontba összefoglalt vizsgatétel praesese Ladislaus Permay jezsuita volt.²⁰ A vizsgázó, Sigismundus Xaverius Hollo de Krompach²¹ a tézislapot Mihály lengyel királynak²² ajánlotta.

Amennyiben a rézlapba nem metsztették bele a szöveget, a rendkívül reprezentatív képes ábrázolások dús barokk kereteiben hagytak – vagy csak találtak – helyet az ajánlás, a vizsga körülményeinek (cím, hely, idő, vizsgáztató, vizsgázó stb.) és a vizsgatételek szövegének nyomdai szedés útján történő bele-nyomtatására. Ezáltal a drága metszet tehát többször és akár egymástól eltérő céllal is felhasználhatóvá vált igen ünnepélyes, nagyméretű és plakát formájú kiadványok előállításához. Ilyen rézlapok azután a 18. században hazánkban is felhasználásra kerültek. Tekintettel arra, hogy ez a cikk nem a nyomtatott vizsgatételek egészének megvizsgálását tűzte ki célul, hanem kizárólag csak a selyem alapanyagra nyomtatottakat, így mindössze még két ilyen hazai kiadvány egy-egy ilyen példányának ismertetése van hátra. Mindkettőt az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatvány Tára őrzi.

Közülük az első, mintegy folytatásaként a Herepei által a kolozsvári jezsuita akadémián a 17–18. század fordulójáról ismertetetteknek, ugyanez intézmény számára készült 1740-ben. A sárga selyemkendő mérete kb. 95 × 95 cm.²³ A rézlemezről készült levonat legnagyobb mérete 87 × 92 cm. Feltételezhető, hogy egy nagy, bibliai sorozatnak egyik tagjáról van szó, mert legfelül a „XLVII.” sorszám látható. A nagyméretű kép Jézusnak János által történt megkeresztelését ábrázolja, a bibliai szöveg (Mk.1.9–11.) hű követésével. Alul az „Albane pinxit Johann Daniel Herz excudit Jacob Wangner sculps.” metszett szöveg olvasható. Herz mint augsburgi grafikus, rézmetsző és könyvkiadó ismeretes.²⁴ Tanítványa volt neki Wangner, aki ugyanebben a délnémet városban rézmetszőként tevékenykedett.²⁵

A nagyméretű rézmetszet mintegy 13 × 78 cm méretű alsó részében, a kép lezárását alkotó kisebb keretekbe besorolva található a vizsgára vonatkozó valamennyi, nyomtatás útján előállított szöveg. Bal oldalon az ajánlás Joannes Haller Erdély legmagasabb rangú közigazgatási méltóságának, gubernátorának szól, amely alatt a vizsgázó neve áll. Középen olvasható a „Theses prooemiales de natura et objecto

¹⁸ APPUHN-RADTKE, Sibylle: *Das Thesenblatt im Hochbarock*. Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians. Weissenhorn, 1988.

¹⁹ APPUHN-RADTKE. . . I. a 18. sz. jegyzetet. 124–126.

²⁰ 1641–1698. – Ó 1671–1673 között volt a filozófia professzora Kassán. – LUKÁCS: *Catalogus* I. a 15. sz. jegyzetet. II. 1189.

²¹ Holló Zsigmond – apjával Jánossal és ugyancsak Zsigmond nevű nagybátyjával együtt – 1659-ben nyert nemességet. Az idősebb Zsigmond (†1685) pénzügyi tisztviselő volt Felsőmagyarországon, majd 1676-ban lengyel indigenátust szerzett. Feltételezhető, hogy e költséges, rézmetszetű vizsgatételt is ő fizette unokaöccse nevében, hogy kapcsolatait a lengyel udvarral elmélyítse. – NAGY Iván: *Magyarország családai*. V Pest, 1859. 133–134. – KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok*. V Bp. 1913. 77.

²² Michael Korybut Wiśniowiecki (1640–1673) 1669–1673 között volt lengyel király.

²³ Miután a példányt bekeretezett állapotban őrzik, egészen pontosan nem volt megmérhető.

²⁴ *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. XVI. Leipzig, 1923. 597.

²⁵ *Lexikon*. . . I. a 24. sz. jegyzetet. XXXV. Leipzig, 1942. 150.

logicae" cím, a praeses Franciscus Pataki jezsuita,²⁶ valamint a vizsgázó neve: Stephanus Petki.²⁷ A rézmetszet jobb alsó sarkában található, viszonylag kisméretű keretbe szinte belegyömészölve olvasható a feltűnően rövid, mindössze hat vizsgatételre összefogott szöveg.

A fentiekből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a jezsuita rend generálisának a már említett 1703. évi és a fényűzést kerülendő intézkedése vagy nem volt már 1740-ben érvényben, vagy a két főúri személy (mind az ajánlás címzettje, mind a vizsgázó gróf volt) miatt ez esetben kivételt tettek. A nagyméretű rézmetszet pompáját még a selyemre nyomtatás luxussával is fokozták.

A nemzeti könyvtár költségűjteményében őrzött másik ilyen nyomtatvány jelenleg rendkívül megviselt állapotban van, a hajtogatások mentén több helyén is szétvált a natúr színű selyem, amelynek mérete 118 × 82 cm-re becsülhető. Erre került rá kékes színű festékkel a mezzotinto (borzolás) technikájával előállított 1110 × 745 mm-es, tehát igen nagy méretű rézmetszet. Ez a mélynyomó eljárás lehetővé tette, hogy vonalas rajz helyett feketéből fehérbe átmenő finom tónusokkal adja vissza mondanivalóját, ez esetben a bibliai hegyibeszéd (Mt 5.1–10.) jelenetét. Jézus itt tanítványainak a nyolc boldogságról szólt, amelyeknek szimbolikus megjelenítése két oldalon négy-négy kis keretben látható. Alul a „Georg Christoph Kilian sc. et excud. A. V.” szöveg olvasható. Georg Christoph volt a nevezetes augsburgi rézmetsző Kilian-familia utolsó működő tagja, aki emellett megírta legnevezetesebb elődjének, Bartholomäus Kiliannak az életrajzát is.²⁸ Jónévű művelője volt éppen az ezen a képen is alkalmazott mezzotinto technikának.

Itt is a kép alsó, kb. 15 × 71 cm méretű mezőjében olvashatók a győri műhelyben szedett betűkkel²⁹ nyomott szövegek: a cím „Conclusiones ex universa logica”, az ajánlás címzettje „Andreae Sziksty” az óvári harmincados hivatal vezetőjének neve és a vizsgázónak, aki az ő fia volt, hozzá intézett ajánlása. Megtudható továbbá, hogy a győri katedrálisban 1743. szeptember 2-án tartott vizsgát „Franciscus Josephus Sziksty” tette le „P. Severinus a S. Angelo Custode” piarista előtt,³⁰ aki az ötven pontból álló vizsgatételeket is összeállíthatta.

A fentiekben csupa vizsgatételről volt szó, amelyekből a 17. és 18. században hazánkban néhány példányt selyemre is nyomtattak. Valószínű, hogy más egyleveles kiadványból (pl. gyászjelentés, szentkép) is készíthettek néhány darabot textil alapanyagra. Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a pompaszerekből selyemre történt nyomtatás divatja hazánkat sem kerülte el. Legalábbis a katolikus tanintézetek számára szóló vizsgatételek közül bizonyosan több helyen is előállítottak néhány ilyen a 17. és a 18. század közepe között. Nyilván ilyen megkülönböztetetten díszes alapanyagra azt a példányt nyomtatták, amelyet azután hálája jeleként a tanulmányait támogató és plakátalakú tézisek élén olvasható pártfogójának nyújthatott át a vizsgázó. Ilyen volt nyilván a fentiekben ismertetett kismartoni ferences vizsgatételeket hordozó selyemkendő, amelyet ma is a helyi rendházat mindig bőkezűen támogató Esterházy Pál iratai között őriznek. De a mecénás családtagjainak is juthatott ilyen példány, amire pl. az elpusztult erdélyi vagy lappangó példányokból lehet következtetni. Más csoportba tartoznak a Draskovich-féle tézisek, hiszen ezt az egyik legfrissebb család tagja egy másik, akkor még azonos rangú Esterházy-familia seniorának küldhette, aki ezekben az években egyben az ország nádora is volt. Ezt a magas szintű ajándékot jól hangsúlyozza – a selyem alapanyagon túlmenően – annak festett díszítése. Az ilyen módon megnyilvánuló luxusingént azután – leginkább a 18. század első felében hazánkban igénybe vett – nagyméretű rézmetszetekkel még fokozták is.

A barokk hivalkodó pompakezelését háttérbe szorította a klasszicizmusnak a letisztult formákra való törekvése, így a selyemre történt nyomtatások száma alaposan lecsökkent, de nem szűnt meg. A 19. és 20. században is előfordul, hogy egy-egy kiadványból egy vagy legfeljebb néhány további példányt selyem-

²⁶ 1704–1740. — Ő 1738-tól 1740. VIII. 31-én bekövetkezett haláláig volt professzor a kolozsvári akadémián. Így a hónap és nap megjelölése nélküli vizsgatétel feltehetően ezt megelőzően készült. Bár éppen a közelebbi időmegjelölés hiánya utalhat a praeses halálával bekövetkezett bizonytalanságra is. — LUKÁCS: *Catalogus*. I. a 15. sz. jegyzet. II. 1152.

²⁷ Apja, Dávid 1690-ben nyerte el a grófi címet, anyja Zichy Sára volt, míg a vizsgázó István fiával, Józseffel 1817-ben kihalt ez a Petky-család. — NAGY Iván I. a 21. sz. jegyzet. IX. Pest, 1862. 273.

²⁸ 1709–1784. — APPUHN-RADTKE. . . I. a 18. sz. jegyzet. 37. — *Lexikon*. . . I. a 24. sz. jegyzet. XX. Leipzig, 1927. 293–294.

²⁹ Jaurini, Typis Gregorii Joannis Streibig.

³⁰ Családi neve Nozdrowiczky Szeverin volt. — *Régi magyarországi szerzők*. Bp. 1989. 347.

re nyomtak, pl. egy újság első számából,³¹ vagy egy ünnepelt személynek szóló köszöntő szövegéből. Ezt a megoldást különösen a színjátszás terén vették igénybe, ahol is az ünnepi előadások színlapját viszonylag a legsűrűbben nyomták selyemre, vagy más, ehhez hasonló textíliára.³² Ilyen alkalom volt mindenek előtt egy-egy színész (nő) jutalomjátéka, jubileuma, búcsúelőadása stb., de lehetett ez valamilyen színház megnyitása, egy-egy város vagy országrész színészetének jubileuma is. De nem ritkán más eseményekhez kötődött a néhány példányban selyemre vagy ahhoz hasonló anyagra nyomtatott színlapok divatja: a király koronázásától kezdve a főszolgabíró működésének évfordulójáig. A textília és a nyomtatás színének tekintetében is nagy választék állt rendelkezésre: a legpompázatosabbnak – talán éppen a régi kódexek hagyományainak visszatükrözéseként – nyilván a bíborselyemre aranyfestékekkel készületeket szánták.

BORSA GEDEON

Egy komáromi nyomdász 1740-ből: Schmid János Miklós. A komáromi nyomdászat 18. század eleji története nem egyetlen műhelyhez kapcsolódik, hanem több, független, időrendben egymást követő rövidebb életű vállalkozás sorozata. A 18. századi nyomtatványok sorát egy 1703-ban nyomtatott kalendárium nyitotta meg,¹ utolsó komáromi kiadású darabja pedig Szathmári Pap: *Menyország útja* című kiadványa 1743-ból.² Ezt követően egészen 1789-ig, Weber Simon Péter megjelenéséig szünetelt a komáromi könyvkiadás és nyomtatás.

Az említett időközben, 1703 és 1743 között négy nyomdász, ill. könyvkiadó munkássága kötődött Komáromhoz. A komáromi nyomdászatnak éppen ezek az évtizedei számos tisztázatlan kérdést vetnek fel. Csak részben ismeretes az első komáromi mester (Komáromban a 18. századot megelőzően nem működött nyomda), Töltési István tevékenysége. Töltési még azok közé a Németalföldön tanult mesterek közé tartozott, akik idegen országban sajátították el a könyvnyomtatást, sőt Töltési még a betűmetszés művészetét is. A debreceni nyomdában saját metszésű betűt használt a működése három éve alatt (1683–1685 között dolgozott Debrecenben), innen azonban távoznia kellett, jöllehet mesterségbeli tudása ellen nem lehetett kifogás. Életútja 1685 után, egészen Komáromba való megérkezéséig, 1703-ig, ismeretlen. Valószínűleg kalendáriumokon kívül mást is kiadott, 1703 és 1710 között egyéb nyomtatványa mégsem ismeretes. 1721-ig működött a városban, majd ekkor egy komáromi kiadványon Turótzai Mihály neve jelent meg. Személyéről szinte semmit sem tudunk, de 1721-es és 1737-es két,³ nevével ellátott komáromi kiadványa miatt feltételezhető volt, hogy munkássága e két időpont között folyamatos lehetett. A neki tulajdonított egyéb nyomtatványok nagy részéről azonban az utóbbi időben sorra bebizonyosodott, hogy azok nem Komáromban készültek, hanem a győri Streibig-műhelyben, a nyomda megnevezése nélkül.⁴ Tekintve, hogy Turótzai komáromi nyomdáját 1737. évi kiadványai alapján tartották 1737-ig folyamatosan működőnek, ezeknek azonban egyike sem jelöli meg Komáromot; 1721-ből származó kiadványa pedig minden bizonnyal külföldön készült, és Turótzai maga is mint „compactor” írta alá előszavát, sokkal valószínűbb, hogy kiadóként és könyvkötőként kell őt számontartanunk, nem pedig nyomdászként. Vajon volt-e egyáltalán nyomdája Turótzai Mihálynak? És mi lett a sorsa Töltési István kitűnő állapotban lévő betűkészletének? Mindezek a kérdések még tisztázásra várnak.

³¹ MKsz 1970. 401–402.

³² Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztálya több tucat ilyen selyemre nyomott színlapot is őriz, amelyek közül a legrégebb magyar nyelvűt 1810-ben piros festékekkel nyomták Kolozsvárott, Kemény Sámuel gróf nevenapján tartott előadásra. De a két világháború közötti időben is állítottak elő ilyen példányokat textil alapanyagra.

¹ NEUBARTH J.: *Új kalendárium...* 1704. esztendőre = PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája. VII. köt. Pótlások* Bp. 1989. 356. (továbbiakban: PETRIK)

² PETRIK VII. 388

³ *Ujj imádságos könyv...* 1721. = PETRIK II. 482. és *Istenben buzgó lelkeknek...* 1737. = PETRIK V. 222. ARANYOS MEDGYESI S.: *Igazságnak áldozatja...* 1737. = PETRIK V. 36

⁴ CSUZI CSEH J.: *Isten eleiben...* 1736. = PETRIK VII. 111; *A'isalárd Cupidonak...* = PETRIK VI. 211.

Ugyanilyen ismeretlen Sátor Péter személye is, aki három 1736 és 1743 között megjelent nyomtatvány kiadójaként jelölte meg magát. Ezek egyike sem komáromi nyomtatvány egyébként, hanem kettő a győri Streibig nyomdában,⁵ egy budai Landerernél⁶ jelent meg, nyomda megjelölése nélkül.

Mindezek előrebocsátása után látható, hogy igen kétséges, hogy Töltési István elköltözése vagy halála után működött-e egyáltalán nyomda Komáromban. Szinte biztosra vehetjük, hogy amikor 1740-ben új könyvnyomtató telepedett meg a városban, akkor már egy ideje nyomda nélkül volt a város.

Az új könyvnyomtató Schmid János Miklós volt, aki Sopronból költözött át Komáromba. Sopronban 1733 és 1738 között dolgozott, majd felszerelését eladta az őt követő Rennauer Fülöpnek, aki még abban az évben folytatta is mesterségét.

A soproni nyomdászattal foglalkozva Csatai Endre összegyűjtötte mindazt, ami Schmid személyével kapcsolatban és soproni működése révén az iratokban fennmaradt.⁷ Schmid bécsi könyvkötő fia volt, akinek neve 1733. március 8-án fordult elő első ízben Sopronban, ekkor vette fel a város polgárai sorába. Már 1733-ban megbízást kapott a várostól, a csőszök számára 500 példányban szabályrendelet kinyomtatását – valószínűleg ezt tarthatjuk számon, mint Schmid első soproni nyomtatványát. Ugyancsak a tanácsjegyzőkönyvből tudjuk, hogy 1737-ben már nős volt, mert feleségével, Mária Annával és segédjével, a 27 éves Fritsch János Kristóffal lakott együtt a jezsuiták kertjének szomszédságában.

1738-ban Schmid tanúsítványt kért a várostól, hogy viselkedése ellen nem volt kifogás, ugyanis el akart költözni a városból. Műhelyét ekkor eladta Rennauer Fülöpnek. Éppen ezzel az adásvétellel kapcsolatban tudunk meg bővebbet Schmid műhelyéről, kiadványairól és személyéről is. Utólag ugyanis Rennauer beperelte Schmidet a méltánytalanul magas vételárért. Ennek kapcsán a tanúkihallgatásokból derült fény arra, hogy Schmid annak idején 400 forintot vette a nyomdát, amelyet most 1700 forintért adott el. Arra lehet következtetni, hogy Schmid úgy adta el a nyomdát Rennauernek, mintha az egész felszerelését adná, holott később kiderült, hogy pl. a réznyomó gépet nem adta a műhellyel, minthogy nem is a sajátja volt, hanem Rublinger Ignác nevű segédjéé. A tanúkihallgatás során az is kitűnt, hogy német és latin betűnek is csak felét adta, másik felét magának megtartotta. Hogy pontosan mennyi betűje volt Schmidnek, arra a kérdésre a tanú nem tudott válaszolni, de szerinte a nyomda elhasznált holmi volt az adásvétel idején, és a Rennauer által kifizetett 1700 forintot új korában sem érte meg.

Az is napvilágra került, hogy Schmid nemcsak hogy felszerelésének körülbelül felét megtartotta magának, hanem ezen felül az öntött betűket más módon is értékesítette, ezek végül öntöntökhöz, ill. ötvöshöz kerültek. Ezt a tényt végül Schmid maga is elismerte, így Rennauer ezt az összeget levonhatta a vételárból.⁸

Bár példány alapján, egy kivételével,⁹ nem ismertek, mégis bizonyítékunk van arra, hogy a Schmid által Sopronban kiadott nyomtatványok között évente kalendáriumok is voltak. Egyetlen, jelenleg ismert kalendárium a német nyelvű, negyedréti alakú és az 1734. évre szól. Schmid távozása után ugyanis Rennauer kalendáriumot jelentetett meg az 1741. évre, de árusítását betiltották, és elkobzással fenyegették. Ekkor Rennauer azzal védekezett, hogy előde, Schmid, akadálytalanul adott ki kalendáriumokat a löcsei mintára, ezért joggal hihette azt, hogy ő is megteheti. Folyamodványban fordult a hatóságokhoz, hogy engedélyezzék 4° és 16° alakban német és magyar nyelvű naptár kiadását számára. E tényből visszakövetkeztetve valószínűnek látszik, hogy a példány alapján is ismert negyedréti alakú német nyelvű naptára mellett Schmid tizenhatodréti, löcsei mintára készült magyar nyelvű naptárt is adott ki, bár ilyen nem maradt fenn. Végül Rennauer engedélyt nyert a továbbiakban kalendáriumok kinyomtatására, és a már elkészült kalendáriumokat sem kobozták el.

Mindezekből az adatokból és utalásokból úgy látszik, hogy Schmid élelmes ember volt. Lehet, hogy kedvezőbb ajánlatot kapott Komáromból, ezért költözött oda. Még 1736-ban kiadta Neuhold Jakab János *Fundamentomos oktatását* a himlőről,¹⁰ amely arra enged következtetni, hogy Schmidnek voltak komáromi kapcsolatai, személyes ismeretségei, tehát nem idegen helyre költözött. E kötetet – amely

⁵ Győrben nyomtatták CSUZI CSEH J.: *Isten eleiben...* 1737. = PETRIK VII. 111 és SZATHMÁRI PAP S.: *Mennyország' utya...* 1743. = PETRIK VII. 388

⁶ Budán nyomtatták BESNYEI Gy. *Kis biblia* c. művét = PETRIK VI. 529.

⁷ CSATAI Endre: *A soproni nyomdászati 18. század első felében* = Soproni Szemle 1961. 38–54.

⁸ uo. 48.1.

⁹ *Neu-Crackauer Schreib-Calender...* auf das Jahr 1734 = PETRIK V. 345.

¹⁰ PETRIK II. 872.

egyben az első soproni magyar nyelvű nyomtatvány — „nemes Komárom vármegyének és ott való hadi rendeknek ordinarius physicussa . . . a' császári Leopoldino-Carolina Akadémiának naturae curiosorum adjunctusa” írta és Komárom vármegye urainak ajánlotta. Az előbb elmondottak ismeretében érthető, hogy miért soproni nyomdászt bíztak meg kinyomtatásával: feltételezésünk szerint az 1730-as években Komáromban nem működött nyomda.

Schmid Komáromba érkezését legkorábban 1738. második felére tehetjük, hiszen 1738. folyamán utódjának még lehetősége volt Sopronban több nyomtatvány kibocsájtására. Tehát már 1739-ben is Komáromban tartózkodott, ennek ellenére nem ismerjük más nyomtatványát Komáromból, mint az 1740-ben kiadott testes, negyedréti alakú *Florilegiumot*¹¹ Paxy Lajos pálos szerzetestől.

Schmid komáromi nyomdafelszerelését a *Florilegium* tipográfiai anyagából lehet rekonstruálni (l. az 1–2. sz. táblákat). Anélkül, hogy teljes részletességgel felsorolnánk a Rennauernak átadott, és magának megtartott nyomdai felszerelést, néhány jellegzetességre fel kell hívni a figyelmet.

Német betűs (fraktur) készletének nagyobbik része maradt Rennauernél, kisebbik részét tartotta meg magának.¹² Ezeket a fraktur betűket Komáromban nem használta, de Schmid további életútjának ismeretében e nála maradt készlet rekonstruálható. Antikva és kurzív betűkből nagyjából a fele maradt Rennauernél, fele Schmidnél.¹³ Schmid soproni díszei közül kettőt használt később Rennauer,¹⁴ Schmid viszont egyet sem Komáromban, illetve amit használt, az nem ismerős Sopronból. Az öntött körzeteket Rennauer használta tovább.¹⁵ Bár Schmid és Rennauer soproni nyomtatványain sok könyvdísz látható, a fennmaradt nyomtatványok kis száma miatt ezeknek szinte mindegyikét csak egy-egy nyomtatványon találni meg.

Bár Schmid Komáromban az alábbi négy könyvdísszel

I. 22 × 76 mm-es keret nélküli fejléc: levéldíszek között ülő, szappanbuborékot fúvó alak

II. 28 × 115 mm-es keretezett, vízszintesen vonalazott háttér előtt egymásbafonódó vonalak, amelyek levélben végződnek

III. 41 × 125 mm-es kétszer keretezett fejléc, középen öblös vázában dús levelű virágok

IV. 42 × 82 mm-es, kétoldalt egy-egy tölcser alakból kiágazó levelek, amelyeket középen baldachinos dísz fog össze¹⁶

és egy körzettel¹⁷ díszítette ott megjelent egyetlen nyomtatványát, ezek a díszek sem Sopronból, sem a korábbi komáromi elődtől. Töltési felszereléséből nem ismertek (1–2. tábla). Meglehető természetesen, hogy mégis Sopronból hozta ezeket, csak nem maradt fenn olyan korábbi kiadványa, amelyben alkalmazta őket. Betűanyaga azonban teljes mértékben a soproni felszerelésből való, ezáltal igazolva a Schmid ellen tett tanúvallomásokat, vagyis hogy a magas eladási ár ellenére is megtartotta felszerelése felét. Schmid komáromi *Florilegium*ából látni, hogy bizonyos típusokat kettéosztott, felét eladta Rennauernek, másik felét megtartotta.¹⁸ Más betűket viszont teljes egészében átadott Rennauernek, megint másokat csak

¹¹ PETRIK III. 59.

¹² Schmid Sopronban használt tízféle fraktur betűjéből a legnagyobb címbetű (28 mm-es) kivételével mindből adott át Rennauernek. Valószínűleg csak felét adta át három másik betűtípusnak.

¹³ Schmid 13 féle latin (antikva és kurzív) betűvel rendelkezett Sopronban; ezek közül mindössze a 86 mm-es típusokat tartotta meg magának teljes egészükben, míg Rennauerhez került a 140, 120 és 100 mm-es antikva és kurzív szövegtípus teljességében. A többi típusból szemlátomást jutott mindkettőjüknek.

¹⁴ Koporsót és kétoldalt egy-egy kaszás halált ábrázoló, 45 × 165 mm-es, keret nélküli fejléc (l. KNOGLER, D.: *Threnodia*. . . Sopron, 1736 = PETRIK II. 420.) Vázában elhelyezett dús virágcsokrot ábrázoló könyvdísz, 50 × 55 mm méretű (l.: FURLANI, J. A.: *Collocutiones*. . . Sopron, 1738. = PETRIK I. 841.)

¹⁵ L. Rennauer 1738 és 1747 közötti nyomtatványainak bármelyikét.

¹⁶ I. dísz előfordulása: PAXY, L.: *Florilegium*. Komárom, 1740. = Petrik III. 59,)(2b

II. dísz uo., M4b

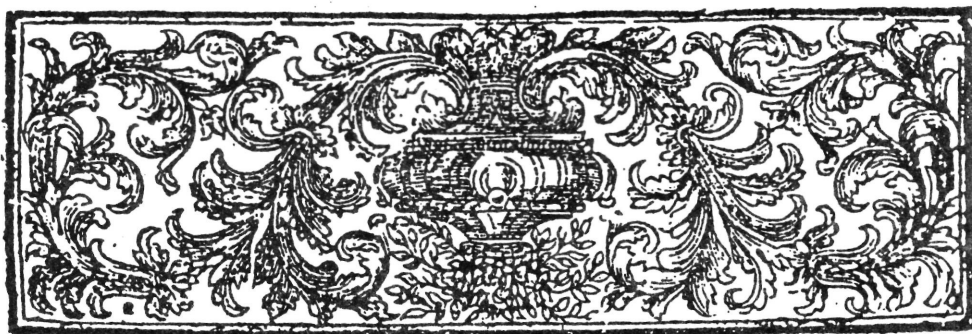
III. dísz uo., Ala

IV. dísz uo., 506. l.

¹⁷ L. PAXY L.: i. m.)(2a

¹⁸ Pl. a 151 mm-es antikva, kurzív és fraktur típust

III

II

I

1. tábla

IV

ACILNO
ACKSY
AEFGILMNO
PRSTU

2. tábla

magának tartott meg.¹⁹ Maga a soproni sajtó minden bizonnyal benne volt a vételárban, tehát azt kell feltételeznünk, hogy Komáromban új sajtót szerzett magának, amelyet talán következő állomáshelyére is tovább vitt.

Schmid nem sokáig maradt Komáromban. Úgy látszik, hogy már 1740 tavaszán – talán a *Florilegium* nyomtatása idején – felmerült az a lehetőség, hogy Csáky Miklós nagyváradai püspök hívására az ott alapítandó szemináriumi nyomda vezetését elvállalja. E könyv kiadását egyébként éppen Csáky Miklós támogatta, ami a címlapon szereplő ajánlásón kívül a korabeli iratokból is kiténik.²⁰ Paxy Lajosnak, a *Florilegium* szerzőjének közbenjárására hívta meg Csáky Schmidet püspöki székhelyére nyomdásnak.

A Komáromi és nagyváradai nyomdáknak ez az összefüggése mostanáig nem volt ismert: levéltári adatok és korabeli feljegyzések, utalások nyomán Szelestei N. László tárta fel.²¹ Kutatásai nyomán bebizonyosodott, hogy Schmid elfogadta Csáky püspök meghívását, és készletével útra kelt Nagyvárad felé. E költözködés 1740 nyarán zajlott, Schmid azonban útközben, még mielőtt Nagyváradot elérte volna, meghalt. Csáky Miklós levelezése azt bizonyítja, hogy augusztus 19-én már elérte őt a nyomdász halálhíre. A püspök minden eszközzel azon volt, hogy a nyomdász özvegyét a tipográfiával együtt maradásra bírja. Többfelé is próbálkozott a meghalt mester helyett újat szerződtetni. Mégis, a nyomda tervének megszületésétől öt évnek kellett eltelnie, amíg a Szemináriumi nyomda valóban dolgozni kezdhett, méghozzá a Schmidtől ismert komáromi (korábban soproni) készlettel. Kállai Gergely, az első nyomdász 1745-ben, Becskereki Mihály pedig 1746-tól 1755-ig ezzel a szinte változatlanul hagyott felszereléssel dolgozott. A Komáromból ismert négy könyvdísz és az ott használt egyetlen öntött körzet Nagyváradon számos nyomtatványon előfordul az említett tíz év alatt.

A nagyváradai nyomdának van néhány olyan könyvdísz és egy címbetűje, amelynek eredete ismeretlen: legalábbis Schmid készletéből sem Sopronból sem Komáromból nem ismert.²² Egyébként a váradai mesterek teljes egészében Schmid komáromi készletével dolgoztak. Különösen bizonyítja, hogy egy és ugyanazon nyomdáról van szó, hogy bizonyos felszerelés-részek Sopronból ismertek, majd újra felbukkantak Nagyváradon, de közben nem szerepeltek Komáromban, bár minden bizonnyal akkor is Schmid birtokában voltak. Ez elsősorban a fraktur betűkészletre vonatkozik, amelyet Becskereki egyetlen német nyelvű kiadványán lehet látni.²³ De ugyanez vonatkozik a nagy fokozatú kurzív szövegtípusra is, amely Komáromban nem volt használatban, de Sopronban és Nagyváradon igen.

Ily módon a komáromi készletet rekonstruálva előttünk áll a nagyváradai Szemináriumi nyomda induló készlete, ezáltal bizonyítva tipográfiai módszerrel is, hogy valóban Schmid nyomdájára került Nagyváradra. Az azonosság legszembevetőbb bizonyítéka a négy Komáromból ismert dísz nagyváradai felbukkanása

¹⁹ Rennauerhez került pl. a 140, 120 és 100 mm-es szövegtípus, míg teljes egészében Schmidnél maradt a 84 mm-es.

²⁰ A *Florilegium* két címlap-változatban ismeretes. Egyiken Csáky Miklós püspök neve a címlapon szerepel (pl. OSzK: M 288.884:2. jelzetű példánya), a másikon a címlap verzőjén (pl. OSzK: 312.624. jelzetű példánya).

²¹ *Adatok a nagyváradai Szemináriumi nyomda történetéhez* c. dolgozatát I. a MKSz e számában, 273–281. l.

²² – rombusz alakú arabeszkos záródísz (I. FRANCHINI, J.: *Antiquioritatis*. . . Nagyvárad, 1747. = PETRIK I. 820, 4.1.)

– kisméretű, leveles, székfűs záródísz (I. *Hortus Gethsemani*. . . Nagyvárad, 1754 = PETRIK II. 165, C2a.)

– három körzet elem (I. BARCLAY, J.: *Paraenesis*. . . Nagyvárad, 1755. = PETRIK V. 48. címlapján)

– egy, a komáromi II. dísz párjának tekinthető fejléc, amely azonban Komáromban nem fordult elő (I. *Hortus Gethsemani*. . . Nagyvárad, 1754. = PETRIK II. 165, Ala.)

– 11 mm-es kurzív címbetű (I. FRANCHINI, J.: *Antiquioritatis*. . . Nagyvárad, 1747. = PETRIK I. 820. több helyen)

²³ WÜTT, P.: *Dreyfache*. . . Nagyvárad, 1752. = PETRIK V. 554. Becskereki a 28 és 16 mm-es fraktur címbetűt és a 151 és 96 mm-es fraktur szövegbetűt használta. E két utóbbi betűfokozatot együtt használva – minthogy közbeeső méretek nem álltak rendelkezésére – a nyomtatott sorok képe egyenletlenné, ugrálósá vált.

(1–2. tábla).²⁴ Bár írásbeli nyoma van annak, hogy Nagyváradon használatba vétel előtt igyekeztek azt a rozsdától megtisztítani²⁵ — hiszen a költözés után öt évig használatlanul állt a készlet —, a már 1738-ban „elhasznált holmi”-ként jellemzett és már Komáromban eléggé kopott betűanyag tovább romlott. A kopott, elmosódott betűkkel nyomtatott kiadványok igen jellegzetes képet mutatnak, éppen ezért a nyomda első tíz évének termékei jól felismerhetőek.

Ezekről határozottan elűt két mostanáig nagyváradinak tartott nyomtatvány. Az egyik az *Emlékezetes nap* című alkalmi nyomtatvány,²⁶ amelyet az új váradi székesegyház alapkövetéle alkalmából adtak ki. A címlapján szereplő „Váradon Pünköszt Havának első napján 1752” megjelölés alapján feltételezhető volt, hogy Nagyváradon jelent meg. Bebizonyosodott azonban, hogy nyomdai felszerelése alapján nem a nagyváradi, hanem a debreceni nyomda terméke,²⁷ bár ekkor még működött a Becskereki által vezetett nagyváradi műhely. Valószínűleg nem találták megfelelőnek egy ilyen díszesebb alkalmi nyomtatvány kibocsátására. A másik, tévesen nagyváradinak tartott kiadvány Muhoray Ferenc *Soli Deo Christo* című könyvecskéje,²⁸ amely hely és nyomda megjelölése nélkül jelent meg. Bár a tézist előadó diák a nagyváradi szeminárium tanulója, a könyvet mégsem itt, hanem tipográfiai jellemzői alapján Nagyszombatban nyomtatták, 1753-ban.

Érdekes, hogy még 1761 után is, amikor a Wolf József által beszerzett betűket és a 18. század második felére jellemző könyvdíszeket használta a nagyváradi nyomda, bizonyos Schmid-féle tipográfiai elemek továbbra is nyomon követhetők. A kiemelő betűk egy részét 1779-ig,²⁹ mások még az 1790-es években is,³⁰ a szappanbuborékos dísz 1762-ig.³¹ A díszek közül legtöbbször használták a dűsvirágú, vázával díszített széles fejléct, amely még az 1780-as évek nagyváradi nyomtatványain is előfordul.³²

V. ECSÉDY JUDIT

Adatok a nagyváradi szemináriumi nyomda történetéhez (1740–1804.) Nagyváradon a 16., majd a 17. században is működött egy-egy nyomda.¹ Újabb nyolcvan éves szünet után 1740-ben Csáky Miklós püspök hívott nyomdászt a városba, püspöki székhelyére. Naményi Lajos szerint Csáky 1741-ben látta el az általa alapított papnevelő intézetet nyomdával. Naményi alapos tanulmánya kilenc évtizeddel ezelőtt íródott.² Az elmúlt évtizedekben a bibliográfiai feltárás³ a 18. századi nagyváradi nyomtatványokból is egyre többnek az adatait és lelőhelyét rögzítette, a nyomdáról azonban semmilyen újabb közlemény, vagy újabb adatot feltáró ismertetés nem jelent meg.

²⁴ Nagyváradi előfordulásuk:

I. dísz: SANDINI, A.: *Historia*. . . 1752 = PETRIK V. 442. ala.

II. dísz: SZENES: *Porta triumphalis*. . . 1748 = PETRIK III. 519, §2b.

III. dísz: FOGARASI, *Regula justitiae*. . . 1745 = PETRIK V. 156, A2b.

IV. dísz: BENEDEK, XIV.: *Indictio*. . . 1749 = PETRIK VII. 65, címlap.

²⁵ SZELESTEI N. László: *i. m.* . .

²⁶ PETRIK, I. 889

²⁷ vö. az alábbi debreceni nyomtatványokkal: *Carmen gratulatorium*. . . 1759. = PETRIK VII. 95; POSALAKI, J.: *Declaratio*. . . 1755. = PETRIK VII. 414.

²⁸ PETRIK V. 330.

²⁹ A 14 mm-es címbetűt pl. a *Béhivatal a' nyilvánvaló*. . . 1779 c. műben = PETRIK VII. 62.

³⁰ A 8 mm-es és 151 mm-es betűket I. KALATAI C.: *Ode*. . . 1792. = PETRIK II. 309; és MILLER J. F.: *Specimen*. . . 1797. = PETRIK I. 741.

³¹ I. FEBEL, F. A.: *Institutionum*. . . 1762. = PETRIK I. 805.

³² I. *Plausus vario canonium*. . . 1782. = PETRIK III. 107.

¹ A 16. században a Hofhalter-nyomda az 1560-as, majd az 1580-as években is Váradon működött; a nagyhírű Szenci Kertész Ábrahám pedig 1640–1660 között nyomtatott a városban.

² NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története, III. A papnevelő-intézet nyomdája* = MKsz 1901. 354–386.

³ A nyomda termékeinek összegező felsorolása: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az . . . 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz*. Szerk. MARKOS Béla. Bp. 1972. 322–328. és VIII. Függelék. Szerk. V. ECSÉDY Judit. Bp. 1991. 426–428.

Miller Jakab Ferdinánd 1776-tól két évtizeden át Nagyváradon tanárkodott. Sokirányú tudományos tevékenysége során nyomdászattörténeti cikkeket is írt. E témájú, nyomtatásban megjelent és kéziratos cikkeivel egy korábbi tanulmányunkban már foglalkoztunk.⁴ Most a 18. századi nagyváradai nyomdáról írt rövid összefoglalóját vesszük szemügyre. (Szövegét I. III. számú függelékünkben.)

Miller összefoglalása megoldhatónak tűnő kérdéseket vetett fel, ezért újabb források után kutattunk. Egy 1788-as évszámot feltüntető kéziratos folyóiratszám (*Litteraria Hungarica*) ugyancsak Miller kézírásában maradt fenn. A rövid bevezetés szerzője: M. K. ***⁵ A folyóirat egyik, aláírás nélküli cikke a *De nova Typographia Varadiensi* címet viseli. (Szövegét I. II. számú függelékünkben.) E cikk adatainak nagy része is Millertől származhat, a szerző maga említi, hogy Miller Nagyváradon a királyi akadémia könyvtárában megmutatta neki az általa gyűjtött nyomtatványokat. A két tudósítás azonos és eltérő adatait figyelembe véve, a cikk szerzője csak részben végzett önálló munkát.

Bunyitay Vince Csáky Miklósról missilisekre hivatkozva tudósít arról, hogy „1740 táján a váradi nyomdász meghalt. Csáky megütődik, hogy nyomda nélkül talál maradni a város. Sürgősen felhívja provokáriusát, Fábryt; vegye rá az özvegyet, hogy fogadjon mestert, vagy pedig adja el neki a műhelyt, melyhez 'egyszer nehezen juthatunk'. A szegény özvegynek bort, búzát s 24 forintot utalványoz, végre a nyomdát megszerezte, de a papnövelde alaptökéjéből.”⁶

Bunyitay hivatkozásain elindulva újabb forrásokat sikerült fellelnünk. I. számú függelékünkben a Csáky család levéltárában található, Csáky Miklós levélfoglalmányait és kiadásait tartalmazó protokollumokból közöljük a nyomdára vonatkozó adatokat.

A nagyváradai szemináriumi nyomda kiadványainak impresszumadataiból a nyomda vezetőinek névsorát is közli 18. századi hazai nyomtatványaink nyomdamutatóival ellátott, retrospektív bibliográfiája.⁷ Nyomdavezetők a nagyváradai szemináriumi nyomdában:

1745	Kállai Gergely
1746–1755	Becskerek Mihály
1761–1766	Wolff József
1768–1769	Heller János Konrád Henrik
1771–1786	Bálint Ignác János

Bérlők ugyanott:

1786–1797	Eitzenberger Ferenc
1798–1803	Guttman János Pál

Mindezek előrebocsátása után összegezzük a szakirodalomban szereplő és új adatainkat. Megpróbáljuk a fellelhető ellentmondásokat feloldani, a homályos időszakokat megvilágítani, de több helyen is kénytelenek leszünk további kutatások szükségességére felhívni a figyelmet.

Az általunk feloldani nem tudott M. K. *** monogramú folyóirat szerzője és Miller Jakab Ferdinánd nem nevezik meg a pestis idején Nagyváradra jött nyomdászt. Miller szerint Erdélybe akart menni. A másik cikk azt említi, hogy Csáky igyekezett a nyomdászt rávenni a Váradon maradásra. Abban megegyeznek, hogy a nyomdász sajtóval és betűkészlettel is rendelkezett, a püspök birtokán halt meg s elárvult nyomdáját a püspök az általa alapított papnevelő intézetben állíttatta fel. A Naményi szerint feltételezett időpont: 1741. február 17. és július eleje között. A Bunyitay nyomán előkerült adatok a következők:

Csáky Miklós püspök támogatta Paxy Lajos pálos szerzetes *Florilegium* című művének megjelentetését. A művet Csákynek ajánlva, 1740-es impresszummal Komáromban tette közzé Schmid János Miklós komáromi polgár és nyomdász. Csáky az alapítandó szeminárium tanárai közé hívta Paxyt is. A *Florilegium* kinyomtatásának pénzügyi fedezetéről és Paxy kikéréséről levelezett a pálos tartományfőnökkel, Fejér Pállal.

⁴ SZELESTEI N. László: *A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei* = MKsz 1982. 32–34.

⁵ A monogramot nem sikerült feloldanunk. Gondoltunk Millerre és Kovachich Márton Györgyre, de ellenérveink oly erősek, hogy csak további adatok birtokában volna mód gyanúnk érdemleges megfontolására.

⁶ BUNYITAY Vince: *A váradi püspökök a száműzetés s az újr alapítás korában 1566–1780*. MÁLNÁSI Ödön jegyzeteivel. Debrecen, 1935. 234.

⁷ L. a 3. sz. jegyzetben említett nyomdamutatókat. 322–323. 426.

Az első levél, amely arra utal, hogy Csáky nyomdászt szeretne hívni Nagyváradra, 1740. január 13-án kelt (I/1. sz.). Paxyra a pálos rendnek szüksége volt, helyette a tartományfőnök más személyt ajánlott. Paxy Csákynek dedikálva nyomtatta ki Komáromban *Florilegiumát*, a nyomdászt pedig rávette a Nagyváradra való költözésre. Már 1740. március 25-én azzal számolhatott Csáky, hogy a kinyomtatott köteteket majd a nyomdász viszi magával Váradra. Néhány kérdést is feltett Paxynak: „mi módon és honnét, miképp és micsoda privilégiummal ment” a nyomdász Komáromba, milyen fizetést kell majd neki biztosítania. Szeretné, ha Budáig vagy Szolnokig kellene csak érte küldenie (I/4. sz.). Paxy május 5-én válaszolt Márianosztráról. E levél tartalmára csak következtetni tudunk. Május 21-én Csáky megköszönte Paxynak a nyomdász átköltözése ügyében írt tájékoztatást és ígérte, hogy a nyomdásznak „kívánságaiban rövidege nem lesz”. Kérte annak Szolnokig való leküldését (I/5. sz.). Július 10-én már arról írt a püspök, hogy a nyomdász megérkezett Nagyváradra, Paxy művéből azonban csak 99 példányt hozott magával, holott legalább 200-ra volna szüksége (I/6. sz.). Csáky augusztus 19-én válaszolt provikáriusának a nyomdász halálát hírül adó levelére. Meghagyta, hogy tartóztassák ott az özvegyet, s próbálják rávenni arra, hogy fogadjon legényeket, s ők is próbáljanak Kolozsvárra vagy másutt nyomtatáshoz értő személyt szerezni (I/7. sz.). Csáky püspök és Luby kanonok ugyanezt teszik az ország más vidékein, az október 11-én kelt levél szerint eddig az időpontig eredménytelenül. E levélben a betűk rozsdásodásáról is szó van⁸ (I/8. sz.), Csáky az özvegynek 1740. december 9-én búzát, bort és pénzt, 1741. március 10-én pedig lisztet és bort utaltatott ki (I/9–10. sz.). Csáky levelei szerint a nyomda még 1742–1743 fordulóján sem működött (I/11–12. sz.).

Az adatok alapján már gyanítani lehet, hogy a levélfogalmazványokban és a rövid tudósításokban ismeretlen nevű nyomdász Schmid János Miklós, aki 1733–1738 között Sopronban tevékenykedett, onnan 1738-ban Komáromba távozott. Sopronban nyomdáját eladta Rennauer Fülöpnek, illetve, miként a távozása utáni perből kiderült, csak részben adta el.⁹ Mindenesetre a Komáromban kinyomtatott Paxy-mű (*Florilegium*) vaskos kiadvány, s 1740 első felében annak nyomtatását ő végezte. A Paxynak írt Csáky-levelek egyértelműen arra utalnak, hogy ő a Nagyváradra költöző nyomdász.

A nagyváradai nyomda 1740-es években készült kiadványainak záródíszai és betűi között előfordulnak Schmid Komáromban is használt záródíszai és betűi.¹⁰

Amint láttuk, Csáky a nyomdász halála után még 1743 elején is Kassára küldött nyomtatásra kéziratot (I/11–12. sz.).¹¹ Az első ismert nyomtatvány 1745-ből való, s Kállai Gergely szerepel rajta nyomdászként. Az M. K. *** monogramú folyóirat cikke szerint a nyomda rendbetételét már korábban elvégezte a Kolozsvárról hívott Becskereki Mihály.¹² Miller cikke ezt nem említi. Abban már mindketten egyetértenek, hogy Kállai után Becskereki vezette a nyomdát. A fennmaradt nyomtatványok az 1746–1755 közötti időszakban viselik Becskereki nevét. A II. sz. függelékben említett imakönyvekből (*Ars nova; Imakönyv Szent Annáról*, 8r; *Lelki kincs*, 24r) eddig nem került elő példány. 1757-ben egy Csákvári nevű nyomdászt hívtak Debrecenből, aki csak néhány verset nyomtatott (II. sz.).¹³ A betűk kopottsága miatt a következő nyomdász, Wolff József felújította a betűkészletet. 1761–1766 közöttől ismerünk általa előállított nyomdatermékeket. Wolffot Patachich Ádám püspök a kassai jezsuitáktól hívta Nagyváradra. Az új magyar és

⁸ Esetleg az I/6. sz. levél nem egészen világos utalása a *Florilegium* példányairól („talán az vízben hullatta”) összefügg e rozsdásodással, s az a vízben való szállítás következménye.

⁹ CSATKAI Endre: *A soproni nyomdászat a 18. század első felében* = Soproni Szemle 1961. 46–50. Schmid már Sopronban nős volt.

¹⁰ Az azonos nyomdászokról és betűkészlet I. V. ECSEDY Judit tanulmányát ugyanezen folyóirat-számban.

¹¹ Az I/11–12. sz. melléklet szerint PAXY *Florilegiuma* és az azzal egyidőben Kassán megjelent, szintén Csákynek ajánlott Antonio ADRIA-mű latin fordítása, a *Tuba catechetica* állt raktáron Váradon, s ezeket tézisek kíséretében terjesztették.

¹² Ezt sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudjuk.

¹³ A debreceni nyomda monográfiáiban nem találtuk meg Csákvári nevét. Nagyváradon készített nyomdaterméket sem ismerünk tőle.

latin betűkészletet Bécsből hozatta (III. sz.).¹⁴ 1767-ben Nagybányára távozott, ott akarván új nyomdát felállítani. 1774-ben hunyt el (III. sz.).¹⁵ Heller Henrik Jánostól 1768–1769-ből maradtak ránk nyomtatványok. Mesterségét a jezsuitáknál tanulta (III. sz.). Keveset nyomtatott, 1769-ben meghalt (II. sz.).

A nagyváradai szeminárium nyomda fénykorát Bálent Ignác János nyomdászokozása idejére helyezhetjük, aki 1771–1786 között vezetette a nyomdát. Egerből jött. A nyomdászatot a kassai jezsuitáknál tanulta. Nyelveken (latin, német, magyar, szlovák, román) tudó, szorgalmas, becsületes nyomdász volt. Megérkezésekor a betűket ömlesztve találta zsákokban a padlón (II. sz.). Feleségével, fiával és lányával egy hét alatt annyit nyomtatott, amennyit más három hónapig sem tudott. A szerzőknek sokat segített azzal, hogy a nyomdai korrektúrákat mindig maga végezte, nem hagyott hibákat a szövegben. Gánóczi kanonok, műveinek kinyomtatásához új latin és görög betűket hozatott Bécsből, azokat aztán a szeminárium nyomdájának adományozta (II–III. sz.). A sajtó használata fejében az egyházmegye direktóriumát ingyen nyomtatta ki Bálent (II. sz.). Gánóczi Antal, Simonchicz Ince, Miller Jakab Ferdinánd és mások műveinek kinyomtatása bőven adott munkát Bálentnek. 1785-ben azonban már nem kapott új megrendelést, 1786-ban elhagyta Váradot: a pesti Trattner-nyomdában vállalt korrektorságot (II. sz.).¹⁶

Bálent távozásának oka valószínűleg az lehetett, hogy sokat ivott (II–III. sz.), s emiatt megfosztották nyomdai javadalmaitól (III. sz.). Naményi ismerteti Bálent 14 évi nagyváradai működése után írt kérvényét. Eszerint ő maga akart eltávozni tanulmányi célú belföldi útra. A váradai püspöktől kapott ajánlás szerint mesterségét kitűnően érti, példás erkölcsű, vallásos, s jól vezette a nyomdát.¹⁷

1786 tavaszán a pesti Eitzenberger Ferenc, aki addig a nagykarolyi nyomda vezetője volt, vette bérbe a nyomdát, évi 80 forintért. 1797-ig ismerünk nevével jelzett kiadványokat.¹⁸ 1798-tól 1803-ig Guttman János Pál a bérlő. Naményi cikkéből ismerjük az 1798-ban és 1803-ban kezelt leltárakat, bérleti szerződéseket, a pályázókat. Az utolsó bérlő 1803-ban Gottlieb Antal, aki 1804-ben megvásárolta a nyomdát 1000 forintért.

Végezetül még egy említésre méltó adat: Miller cikke végén megjegyezte, hogy az agyonhasznált egyik sajtó egykor a lőcsei Brewer-nyomdáé volt, miként azt a rávésett régi név tanúsítja. Az 1788-as kelezésű cikk Bálent működésénél említi ugyanezt. Nincs okunk kétségbe vonni az adatot. Arról, hogy mikor kerülhetett a sajtó Nagyváradra, semmit sem sikerült megtudnunk. Az azonban bizonyos, hogy ez a sajtó nem azonos az 1668-as évszámot viselt lőcsei sajtóval, amelyet 1844-ig használtak a nagykarolyi nyomdában.¹⁹

¹⁴ Naményi a nyomtatványokon észrevette a betűkészlet változását. Ugyanezen évben, 1761. január 27-én rendelte el a helytartótanács, hogy a magyarországi nyomdáknak a betűkészletet a bécsi Trattner-nél kell beszerezniük. Vö. Magyar Országos Levéltár, C 42, Helytartótanácsi levéltár, Acta miscellanea, Fasc. 95. nr. 29.

¹⁵ Miller cikke szerint 1767-ben.

¹⁶ III. sz. mellékletünk szerrint a budai egyetemi nyomda hívta meg, s ott halt meg 1791-ben.

¹⁷ NAMÉNYI: i. m. 375. A nyomda további történetére szintén Naményi tanulmánya a forrásunk.

¹⁸ 1797-ben Rábai István nevét tüntette fel egy nagyváradai nyomtatvány, mely a Diószegről ide költözött Medgyesi-féle nyomdában készült (GRADICZKY F.: *Oratio*). Miller Jakab Ferdinánd kéziratos művei között erről a nyomdáról is olvashatunk. (OSZK, Quart. Lat. 62/2. f. 30.) Az 1791-ben elhunyt Medgyesi Pál 1790-ben megjelentette a *Collectio ordinationum* című gyűjtemény első kötetét. A második kötet 1792-ben kelt előfizetési felhívását és tartalomjegyzékét közlő nyomdai jelentést lemásolta Miller. A felhívással már Medgyesi veje, Rábai Sámuel [!] próbálkozott, hiába.

¹⁹ BALLAGI Aladár a *Magyar Musára* hivatkozva azt állítja, hogy Csáky püspök Lőcséről szerezte a nyomdát. (*A magyarországi nyomdászat történelmi fejlődése, 1472–1877*. Bp. 1878. 138.) PAVERCsik Ilona a lőcsei nyomda Lőcsén el nem pusztult felszerelése után kutatva beszámolt a Nagykárolyba került sajtóról és betűkről. A szakirodalomban itt-ott felmerülő azon állítást, hogy Nagyváradra és Nagyszebenbe is került volna a lőcsei nyomda betűkészletéből, nem tartja valószínűnek. (*A lőcsei Brewer-nyomda a 17–18. században I.* – OSZK Évk 1979. 406–407.) – A lőcsei sajtót már Schmid megszerezte, de lehetséges, hogy csak az 1760-as évek második felében került Nagyváradra.

Függelék

I. Csáky Miklós püspök levelei és utasításai, 1740–1743.

Leőhely: Magyar Országos Levéltár, P 71, 77. csomó, 234. fasc.

Nr. 11.: ff. 208, 209v.

Nr. 13.: ff. 279v, 281v, 289, 309, 321v.

Nr. 14.: f. 335v.

Nr. 12.: ff. 225v, 234.

Nr. 14.: f. 363.

Nr. 17.: ff. 514, 531v.

1. Csáky Miklós Paxy Lajosnak, 1740. jan. 13.

Si Typographum quendam, qui se huc resolvendi haberet animum, ... [?] mihi referret. Ego de competendi vivendi ipsius modo, ubi officio suo uti posset, providerem, ...

2. Csáky Miklós Fejér Pálnak, 1740. jan. 13.

...

Caeterum oblato sub auspicio meo per Reverendum Patrem Paxi in Typographia Comaromiensi edito libello cum ob iniuriam temporum, Passuumque impeditonem in translocandis sumptibus minime adessee valeam; gratum mihi foret, si Reverendissima Paternitas Vestra pro celeriori editione eorundem succurrere vellet, et sumptus pro iisdem administraret, vel modalitatem transponendi mihi suppedicaret, siquidem librorum eorundem usus mihi sit summe necessarius unde confido favorem in praespecificatorum librorum transpositione me nacturum; Caeterum magnum benevolentiae opus mihi eveniret, si cum libris authorem quoque libri Reverendum quippe Patrem Paxi pro Canonum, et Controversiae interprete ad erudiendos alumnos meos hic existentes commodare vellet Reverendissima Paternitas Vestra, cum mihi subjectum ad hoc vacans desit, victum, et intertentionem ipsius in me assumo his dum sanam, et incolumem ad vota propria vivere exoptarem persevero.

3. Csáky Miklós Fejér Pálnak, 1740. febr. 20.

Tisztelendő Pater Paxy Atyám hivatalyában való, lett helyheztesésén, és promotioján a' minthogy örvendem, úgy helyében rendelt érdemes subjectumnak másképpen is, nálam régen esmeretes személynek Alumnusim oktatására kész fel ajánlását nagy köszönettel veszem, örömetis fogadom. Kérem azon kegyelmedet, hogy seminariumomnak rendben veteléig, a' meddig illendő subsistentiájáru, és tiszteséges accomodatíójáru tudva levő Pater Redol Atyámnak jobban rendelhetek, ne légyen terhére kegyelmednek mostani functiojában addig meg marasztása, mert hogy ott is hivatalyát végezhesse úgy kívánom rendelnem Seminariumomnak fel állítását és Alumnusim inductiojukat, hogy ad initium vacationis in Septembri ejthessem meg Isten segedelmével. Emellet pedig Pater Paxi opussa, a' mint magais informált késszen lévén, abban tett segedelmét kegyelmednek, nagy kedvessen vettem, hogy pedig Pater Paxi Atyám által a' Plebanustul felvett summa pénzt, úgy a' több hátra maradott részis complánáltassék, minthogy a' Passusok miat, annak transpositiojában semmi modot nem látok, a' Pater Jesuiták is nem bisztatnak, így gondolkosztam, hogy Méltóságos Groff iffiabbik Forgách Pál Batyam Uramnal eő kegyelménél (kinek magamis a' véget irok) ne terheltenék meg jelenni kegyelmed, hogy méltosztatnék eő kegyelme azon residuitást az könyvek áraban, a' Typographiában letenni, vagy Pater Paxy Atyámnak a' mennyire szüksége leszen resignálni, hogy mindeneket plene et absque defectu omni contentálhassék, kit is refundálnom eő kegyelmenek parancsolatya a' hol fogja kívánni el nem mulatom, Casu vero quo, abbanis fogyatkozás, (a' kit nem remellek) történnek, ne terheltessek kegyelmed maga contentálni mindeneket, Isten ide hozván kegyelmedet, cum plena gratiarum actione refundálni interessével kívánom, vagy ha úgy kívánni fogja kegyelmed akar itt levő szerzeteseinek letenni kész lészek, ...

4. Csáky Miklós Paxy Lajosnak, 1740. márc. 25.

Bizodalmas nagy jó akaró Atyám

Az könyvek elkészítése, úgy a' Typographus ide jövetelének készsége és resolutioja iránt kegyelmed két rendbéli levelét vettem nagy kedvessen, a' mi az könyveket illeti, hogy már némely résziben össze kötöttetek nem bánom, máskepi lévén reá szükségem, melyeket ha valami moddal előre bocsátana kegyelmed venném annal kedvesebben, a' többi (a' menyit Diaecesisemre, ugy más Diaecesiseknekis részesítésére ellegendőnek és elégségesnek lenni itél kegyelmed) anyi had maragyon Compactura nélkül, hogy lehozatatván, itt Váradon bé kötettessem azon exemplaroknak pedig lehozatatások az Typographus lejövele alkalmatosságával meg eshetik, és akkorra haladhat, mivel annak lejövele iránt kívánok tellyes dispositiot tennem. Emellet mivel azon Typographus felől még olyan kérdésis attá magat elő, mintha Privilegiumis kívantatnék hozzája, kedvesen fogom azért vennem, ha bizonyossá teszen kegyelmed ebben, mi modon és honnet, mikép, és micsoda Privilegiummal ment eő Komáromban, kitis elvárók, minek előtte pedig lejövele meg essék, ne terheltessek kegyelmed végire járni tőle, és ki tanulni, mi légyen kívánsága, és fizetéseben valo praetensioja, mit és mennyit in naturalibus, mennyit in parato aere fog praetendálni, ezeket ki tanulván és papyrosra tévén, hogy egymást meg érthessük, ha informáltathatom ezekről köszönettel fogom vennem, hogy pedig lehozatásának könnyebb modalitását meg nyerhetnének addig is meddig érte küldeni érkeszhetném ha valami moddal Budaig a'vagy Szolnokig le küldené kegyelmed kedves dolog volna előttem, hogy tudhatnék bizonyosra érte küldenem. Az könyvek árának Comlanatioja iránt Pater Jesuitáktúl nem affidáltatván eképpen gondolkosztam, hogy T. Pater Provincialis Atyam ne terheltetnek meg jelenni Méltóságos Groff illiabbik Forgách Pal Uram Batyámnál eő kegyelménél, kinekis különösen irok a' véget hogy méltosztatnék azon residuitást, a'több szükséges, és Complantiora valo summával együt eő kegyelme a' Typographiában letétetni Én akar itt akar másút, vagy a'hol parancsolni fogja eő kegyelme, cum plena gratiarum actione simul cum interesse refundálom, hahogy pedig azon jó méltóságos ur maga különös dolgai miat abban nem szolgálhatna Casu in eo irtam T. P. Provincialis Atyamnak eő kegyelmének, hogy legyen olly joakarattal, hogy mind a' Plebanust mind az el marat részt is fizetné le, és mindenekrül Contentallya kegyelmedet, Isten ide hozván, eő kegyelmét mindenekrül Contentomat teszek eő kegyelmének vagy ha ugy kívánni fogja, itt levő szerzetesinek azon pénzt le tenni kész lészek, e'mellet pedig örvendem hivatalyában érdemlet Consolaltatásán, kívánván hozza sok ezer aldást, meg annyi szerencsét, kik között is kérem rolam se felejtkezzék kegyelmed, mert vagyok kegyelmednek

5. Csáky Miklós Paxy Lajosnak, 1740. máj. 21.

Bizodalmas Jó akaró Atyám

Sub dato 5ta Majj Nostrarul irott kegyelmed becsületes levelet az tudva lévő Typographus iránt való egész informatioival kedvessen vészem Kegyelmed jó akaratyát, adandó alkalmatosságokban kívánom meg szolgálni: azon Typographus kívánságiban rövidsége nem léssen, továbbis kérem kegyelmed Szolnokig való le küldése felől azon Typographusnak igyekezni ne légyen terhére kegyelmednek, En ugyan Szent László napjára Isten eő Szent Felsége egészségemet adván, Váradra igyekezem, az honnetis csak hamar ujabbán fel szándékozom, az alatis peng iránta, ugy alkalmatosságnak elküldéséről Szolnokig tellyes dispositioikat tétetek, mely alkalmatossággal kegyelmed kívánsága szerint mindeneket el fogok küldeni kegyelmednek, csak kegyelmedis bizonyos Emberét leküldendő alkalmatossággal expadialya, a'kiis kezéhez vehesse, en pedig tovább is vagyok és maradok

6. Csáky Miklós Paxy Lajosnak, 1740. júl. 10.

Bizodalmas jo akaró kedves Atyám Uram!

Kegyelmed Levelét az Typographusnak leküldése iránt, az annectált recognitioval együt vettem kedvessen, ki is szerencsésen az el múlt napokban ide le érkezett és általa küldött 99 exempláréket 18 compacturában és 81 in simplici exemplari kezemhez resignálván, mivel pedig ugyan maga 600rúl az recognitiojában emlekezik, örömmel vártam Diaecesisem iránt valo reflexioját kegyelmed számot tartván leg alább, hat száz közzül 200ra, kiket reméllettem vala, hogy az Typographussal azokat is el küldötte légyen kegyelmed, honnetis kerdezősködvén az Typographustúl, hova tette légyen a többit, felelte, neki több

nem resignáltatott, a' fent nevezett számu könyveknél, azért a' többit, talán az vízben hullatta, minthogy pedig Istennek kegyelméből, Diaecesisemben Papjaimis naponként számosodnak, úgy hogy Plebanusimis harmincnél fellyebb tanálatnak, ne terheltelessék kegyelmed azokbul vagy 200 exemplarét leg alább által szolgáltatni, hogy ne légyen utolsó azoknak részesülésében az én szegény Diaecesisemis, kinek kedvéért majd leg inkább ki nyomtatattam, hiszen ottan Gazdag Urak vannak, közelebb érik a Typographiát, mintsem mi, most azért F. Pater Provincialis Atyamnak 100 aranyat resignálok. A felül említett aranyokból, kegyelmed hozzám meg küldött specificatioja szerint, azon könyvekre ki adott kölcsége, gondolom ki telhetik; Sőtty úgy hiszem hogy azon felülis fog maradni, aki pedig felül marad kegyelmednek ajánlottam, kireis amidőn F. P. Provincialis Atyamnak resignaltam volna, arra eő kegyelmétül engedelmet nyertem, igervén jó akarattját fogja resignálni, és én köszönnvén ebben tett faracsagát kegyelmednek, kívánom még hüvebben meg szolgálnom, nem kételkedvén benne, hogy azon 200 exemplaréknak által küldésében meggyat fel fogja találni kegyelmed.

7. Csáky Miklós Fábry Jakabnak, 1740. aug. 19.

Méltóságos Püspök jó Uram

Az Typographus meghalálózása iránt tudosito Levelét vettem szokot kedvességgel, szivesen bánom a' jó embernek történt halálát, kit az ur Isten nyugosztoljon meg az örök életben imádkozzunk lelkéért, az Aszszonyt pedig tartosztassa kegyelmed, hogy az Typographia, mellyhez eczer nehezen juthattunk, meg maradhasson, sőtty ha lehet arra kel disponálni az Eözvegyet, hogy fogagyon magának Legényeket, a' kik nem kalodhassanak, ha pedig nem resolválya magát, kívánván csak el tavozni onnét, a' betöknék, és már helyben lévő egész Typographiához való Eszközöknek meg tartását igenis hogy kívánom, meg is veszem, kérvén azalatis méltóságos Püspöket, ne terheltelessék Kolosvárra a' vagy masüvéis irni, a' hol tanálkoznék valami jó a' hoz értő legény, a' ki resolválná magát ki jövetelre, hogy az el kezdet munkát folytathatná, rövidsége nem lenne subsistentiajában, ...

8. Csáky Miklós Fábry Jakabnak, 1740. okt. 11.

Méltóságos Püspök Jo Uram!

Váradrúl 19. Septembris irtt tudosító levelét Kegyelmednek vettem kedvessen, örvendeném szivessen, ha már eddig, az meg hott Typographus helyet mást kaptunk volna, en ugyan Lubi Urammal serénkedem, ha itt Kassán, vagy most fel mentiben Kis Pap Imre Öcsémmel (ki is Méltóságos Püspököt kötelessen köszönti) Komáromban, Győrött, Posonban, vagy a' [...] kan fog kaphatni, tudom hogy le hozza, de addig is bár csak olytat kaphatnánk a ki a bötük rozsdajátul meg mentene. ...

9. Ad Instantiam viduae Typographi, 1740. dec. 9.

Die 9^a Xbris Committaltott Püspöki Kasznar Hubaj Jánosnak, hogy nem régenten meghólt Typographus Eözvegyének keze alatt levő Buzábul mérjen ki 3 köblött. Valamint nem különben committaltott az Udvari Kólcárnak meg nevezett Eözvegy számára három csöbör obornak kimérése. Azon alkalmatossággal Committaltott az Perceptoratusnak, hogy elébb említett Typographus Eözvegyének olvasson ki 24 Rhénes forintokat.

10. Liszt és bor kiutaltatása a nyomdásznénak, 1741. márc. 10.

Die 10. Martii Committaltott Hoffmesternek, hogy az Typographusné Eözvegynek adasson 1 köből Lisztet és egy akó bortt.

11. Csáky Miklós Vajay Jeromosnak, 1742. dec. 26.

Praefationem Typis mandandam transmitti Cassoviam non gravetur. Proinde Admodum Reverenda Paternitas Vestra Titulum et Theses transponere, ut eosdem etiam hic Typis mandari curare possim resolvi enim ad praefatam Defensionem necessaria centum Exemplaria. Huic placeat Admodum Reverendae Paternitati Vestrae in Residentia mea existentem Aulae Praefectum meum adire et prae manibus

ipsius ex depositis Libris R. P. Paxiani Operis, vel Tubam Catheticam sibi in usum praefatum deligere totidem Exemplaria, qvott nempe iudicaverit fore necessaria ad praedictam Defensionem, Cum primum Dedicatio cum Thesibus mihi submissa fuerit, intendam quantocius in Typum redigi curare, utque Libris praemissis accommodari possint, cum paratae fuerint, Admodum Reverendae Paternitati Vestrae admanuare.

...

12. Csáky Miklós Vajay Jeromosnak, 1743. jan. 19.

...

Caeterum quod vero Libris ad manum habitis pro adornando actu scholastico contentum expleverim gratulor, praefationem jam Typis mandari Cassoviae curo, dum modo et Theses cum Titulo mihi submittere placeant, ut et illas excudi curem occasione illa.

...

II. Kéziratos folyóiratcikk a nagyváradi nyomdáról 1788-ból

Lelőhely: OSZK, Quart. Lat. 63/3. ff. 218v–22lv.

Litteraria Hungarica

Nova haec *Litteraria* sine certo ordine quidem chronologico, et materiarum in hoc Volumen ad proprios vsus congesta sunt, attamen talia sunt, quae frustra alibi quaesiveris. Vel enim ex epistolis excerpta, vel ab Amicis certis de causis, et ad certos fines connotata. En vltro continuare non licuit, cum, mutata mea extra Hungariam sede, coeptum laborem interrompere oportuerit, donicum post intervallum aliquot annorum, ad quos me in itinere per Europam suscepto transigendos obligavi, Deo volente rursum in Patriam rediuro. Posonii die 28. Februarii 1788.

M. K. ***

I. De nova Typographia Varadiensi

Post excidium Arcis, et Ciuitatis Magno-Varadiensis anno 1660. Typographia vsque initium saeculi XVIII defuit. Tempore pestis eorum venit ignoti nominis Typographus cum suo prelo, quem Episcopus Csáky persuadere conatus est, vt erga annum stipendium ibidem permaneret. Interea lue pestifera correptus in alodio episcopali mortuus est. Quum vero nullus se insinuaret post obitum haeres, episcopus iure caducitatis typos, et prelum adprehendit, illudque Seminario Cleri Junioris donavit.

Tum vero euocatus est *Michael Betskereki* Claudiopoli, cui seu Episcopus, seu Seminarium annum salarium, et deputatum in frumento, lignisque cum gratuito hospitio dedit, lucrum, quod e typographia prouenit, Seminario quotannis erga ratiocinium cessit.

Anno 1745. eandem Typographiam *Georgius Kállai* administravit. Sed praeter nonnulla folia leuidentia nihil excudit.

Anno 1747. rursum comparet in Libellis nomen Typographi *Michaelis Betskereki*, inter quos est: Antiquitatis Franciscanae Conuentualibus adiudicatae Apologema P. Joan. Franchini a Mutina olim Ordinis eiusdem Procuratoris Generalis. Varadini typis Seminarii Csakiani per Michaellem Becskereki 8. anno 1747.

Anno 1749. impressit Libellum precatorium, cui titulus: „*Ars noua*.” Hoc et sequentibus annis eiusdem opera prodierunt Libelli precatorii hungarici de Sancta Anna in 8. item *Lelki kints* in 24.

Anno 1753. Florilegium Forgachianum in 12.

1757. Hunc excepit Hel. Conf. addictus *Csákvári*, evocatus e Typographia Debrecinensi Reformatorum. Ab hoc praeter aliquot versiculos vix videris aliud. Quanto tempore iste artem suam Varadini exercuerit, ignotum est. Probabile tamen est typorum attritorum longiori tempore nullum fuisse vsum factum. Nam

Anno 1761. ab Episcopo Adamo L. B. Patatich inuitatus fuit Agria *Josephus Volff*, antea in Ordine Jesuitarum Socius, et Typographiae Cassouiensis Curator. Iste propriis impensis typos hungaricos, et latinos nouos Vienna adferri curauit, typographiamque reparauit, ab illo impressae sunt *Phoebei Institutiones*

Juris Canonici. 8. et *Eiusdem Regulae Juris Canonici*. 8. — Mox anno 1767 Nagy-Bányam se transtulit, erecturus nouum prelum. Sed, re infecta, anno 1774. in Augusto vitam ibi posuit.

Anno 1768. *Henricus Heller* MVaradiensem Typographiam curare coepit; verum paucis plagulis excussis, post biennium mortuus est.

Anno 1771. die 24. Julii erga Inuitatorias Episcopi Patatich ex typographaeo episcopali Agriensi adpulit *Ignatius Joan. Bapt. Balént* hungaricae, germanicae, slauicae, valachicae, et latinae Linguae gnarus, ac artis, quam in Typographia Cassouiensi S. J. condidit, peritissimus, sed potui vehementer deditus erat.

— Iste vitra annum nihil imprimere potuit. Suo enim cum aduentu typos diuersi idiomatis in saccis commixtos, et supra pauimentum Seminarii proiectos reperit, eosdem summo cum fatigio reparare coactus fuit. In mercedem laboris a prelo, quod olim Leutschouiensis Breweri fuit, nullum censum soluit, sed solum *Directoria Dioecessana* gratis excudere obligatus erat. Huius industria multa Tentamina academica, Carmina, Conciones, Scripta, et Tabellae Comitatus prodierunt. Idem quoque impressit:

Ant. Zsolnai az örök életre valóágról négy Beszéd. 8. N. Váradon 1781.

Miller Jac. Ferd. Oratio Panegyrica de M. Theresia. 4. Magno M. Varadini 1779.

— Sztzipionak Alma. 8. ibidem 1780.

— gestreftes Buchslesen. 8. ibidem 1780.

— Positiones criticae ex Hist. Pragmatica Ecclesiastica, Litteraria. 4. ibidem. 1780.

— Disquisitio historico-critica Belli fraterni inter Andream I. et Belam. 4. ibidem 1782.

— Tentamen ex historia Hung. cum Nota de Supremis Comitibus Prouinciae Krassouiensis. 8. ibidem 1783.

Simonchitz Innoc. Diss. de ortu, et progressu Literarum in Hung. 8. 1784.

Ganoczy Ant. Libellus castigatus. 8. 1779.

Eiusdem Tractatus de Sacramentis. 4. 1780.

— Tr. de Symbolo apostolico. 4. 1780.

— Disunctio Diatribae Prayanae. 4. 1784. Mitto minora Opuscula omnia, quae idem excudebat, quaeue mihi in Bibliotheca Academiae Regiae MVaradiensis ostendit D. Bibliothecarius Academicus, Librorum Reuisor, et Professor Statisticae Jacobus de Miller, diligens collector eorum, quae ad veterem Typographiam Varadiensem pertinent.

Anno 1782. RR. Canonicus, Lector et Praepositus Gánóczy suis sumtibus nouos typos Latinos, et Graecos Vindobona adferri curauit, atque Seminario Cleri iunioris donauit. Quum vero Typographus integro anno 1785. nullum laborem haberet, vitae media sibi quaesiturus, sub initium anni 1786. Pestinum discessit, vbi nunc in Typographaeo Trattneriano personam Correctoris agit.

Hunc mox an. 1786. sub initium veris excepit *Franciscus Eitzenberger* Pestiensis, antea M; Karolinensis Typographiae Curator. Is contractum iniiit cum *Bartholomaeo Jakab*, Presbitero, et Bonorum Seminarii Administratore, et erga annum censum 50 flor. vtitur typis. Sunt ab illo impressi Sermones duo hungarici funebres cum Carminibus super obitu Superintendentis Trans-Tibiscani Ecclesiarum H. C. Samuelis Szilagy 4. 1786. item Petri Klobusiczky Sermonem lugubrem super morte Consiliarii Iosephi Szentiványi, praeterea Norman extinguendi incendii german. et. hung. 8. 1786. et Carmina, ac Tentamina Professorum Academicorum.

II... VIII...

III. *Miller Jakab Ferdinánd* a 18. századi nagyváradi nyomdáról

(Lelőhely: OSZK, Quart, Lat. 63/15. ff. 156–157.)

Spica de Typographia M. Varadiensi saeculi XVIII.

Vt Magno-Varadinum Typographia, quae ab anno 1660. inde explabat, rursus reueheretur, occasionem dederat lues pestifera, qua vniversum fere regnum sub annum 1737. atque sequentem dire diuexitum fuit. Namque episcopatus sedem tenente *Nicolas* e Comitibus *Csáky de Keresztsegh*, ignoti nominis typotheta, prelo, et typis instructus, volens in Transyluaniam proficisci, morbo contagioso correptus hic adhaesit, mortemque ab intestato in alodio episcopali oppetiit. Itaque hacrede nullo semet insinuant, omnia ad artis suae exercitium pertinentia impedimenta Episcopus occupauit titulo caducitatis, qui mox fructibus Typographiae in Seminarium Cleri iunioris transcriptis, accersiuit Typographum *Gregorium Kállai*. Hoc fatis functo, successit *Michael Betskereki* Claudiopoli euocatus, quem deinde adductus e typographia Debrecinensi *Csákvári* excepit. Typos vero iam vsu attritos propriis sumtibus reparauit

Josephus Wolff, quem Nagy-Bánya an. 1767. mortuum secutus est *Henricus Heller*, antea in ordine Societatis Jesu artem hanc exercens, cui cum miseriis obeunti suffectus est *Ignatius Joannes Baptista Bálent*, artis suae peritissimus, linguarum latinae, hungaricae germanicae, et slauicae optime gnarus, cum vxore, filiolo, et filiola tantum intra vnam hebdomadam excudit, quantum alius intra tres septimanas imprimere non potuit. Auctoribus magno erat per id auxilio, quod correcturas typorum ipse semper absoluerit, et quidem sine omni mendo. Huius cura R. R. D. Canonicus *Gánoczy* typos procurauit ad propria opera vulganda. Dolendum, quod vino nimio opere deditus, cum miseriis, quoad vixit, colluctaretur, et propter nomina, quae fecit, vltra facultates suas, per Seminarii Administratorem *Jakab* preli beneficio priuatus fuerit, Budamque ad Vniuersitatis Typographiam euocatus, anno 1791. ibidem mortuus sit. Successit huic quidam Pestiensis *Eizenberger*, qui aliquamdiu Typographaeum Magno-Karolinense tenuit. Verum phthisi obnoxius post aliquot annos perinde vitam cum morte commutauit. Assumpsit postea Typographiae curam Posoniensis Aug. Conf. Bibliopegus *Guttman*, quam tamen an. 1802. deposuit. Memorabile est, quod prelum, vetustate iam attritum, olim ad *Brewerianos* pertinuerit, vti insculptum nomen perhibet.

SZELESTEI N. LÁSZLO

FIGYELŐ

18. századi művelődésünk egy kézikönyv¹ fejezeteiben. A magyar történelemtudomány és mindekenélőtt a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének nagy vállalkozása, a tíz kötetes Magyarország története c. sorozat legutoljára megjelent, 4. kötete Buda visszafoglalásától II. József haláláig dolgozta fel a magyar történelmet. Vagyis — ha némileg szokatlan időhatárokkal is — az elején másfél évtizeddel megtoldva, a végén egy évtizeddel megrövidítve —, de gyakorlatilag mégis a magyar 18. század bemutatására vállalkozik. A szerzők és a szerkesztők Magyarország 1686 és 1790 közti történetét egy korszaknak tekintik, amelynek során jöttek létre azok a keretek, amelyek között lehetségessé vált a 19. század polgári nemzeti fejlődése a magyarság és a hazai nemzetiségek számára.

A magyar 18. század történetének utolsó, koncepciózus feldolgozására a két háború közötti időszak legszínvonalasabb és legidőtállóbbnak bizonyult Hóman–Szekfű-féle történeti szintézis keretében került sor. A magyar szellemtörténet e kiemelkedő alkotásának értékét jól bizonyítja, hogy a több évtizedes „tiltás”, illetve „tűrés” ellenére, a közelmúltban megjelent újabb kiadása milyen kedvező fogadtatásban részesült.

Az új történettudományi szintézis 18. századdal foglalkozó köteteinek és a Hóman–Szekfű új kiadása kiváló lehetőséget nyújt a szakembereknek és a történelem iránt érdeklődő olvasóknak az összehasonlításra. E kritika nem vállalkozik sem erre az összehasonlításra, sem arra, hogy mind a két kötet teljes anyagáról számot adjon. Mindössze azokról a fejezetekről szeretnék szólni, amelyek a 4. kötet két tagjában a magyar művelődés korabeli állapotát dolgozták fel.

A két kötetben — a sorozat többi köteteihez képest is, de főleg azokhoz az arányokhoz viszonyítva, amelyekben az utóbbi négy évtized történeti összefoglalásaiban a kultúra története — többnyire akkor is csak illusztratív módon és vulgárisan, a politika- és gazdaságtörténet, de főleg az „osztályharc” szolgálólányaként — szerepelt, örvendentes nagy teret kapott a művelődéstörténet. (A sorozat 1980-ban megjelent és a következő korszakot (1790–1848) tárgyaló kötetében pl. e témára kevesebb mint a fele terjedelmet áldozták a kézikönyv szerkesztői.) De e — joggal — megnövelt terjedelemmel is fontosabb, hogy e fejezetek szerzői a korszak és a téma legkiválóbb ismerői és szakemberei, Kosáry Domokos és R. Várkonyi Ágnes.

Kosáry Domokosnak, az elmúlt fél évszázad talán egyik legkiválóbb történeti monográfiája (*Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980.) már több mint egy évtizede megjelent, és osztatlan elismerést aratott. E nevezetes mű születésének egyik indítékát — miként erről maga a szerző számol be a Bevezetésben — éppen e történeti kézikönyv fejezeteinek írása közben, a jelentkező problémák megoldása közben kapta. A művelődéstörténet időszerű kérdései egyébként is „benne vannak a levegőben” az utóbbi évtizedekben: ezt bizonyítja az az 1969-es hazai vita is, amelynek során különböző vélemények hangzottak el a művelődéstörténetről általában, annak fogalmáról, tartalmi elemeiről és a történettudományban kijelölt helyéről. Ennek során világosan kitűnt, hogy világszerte sokan hangoztatják a művelődéstörténet fogalmának és módszertanának teljes bizonytalanságát, de a fontosságát mégis aláhúzzák, mégpedig éppen a történettudomány egésze szempontjából.

Kosáry a történelem totalitását hangsúlyozza, azt, hogy a naponta bővülő objektív valóság teljességéből egykor csak bizonyos elemeket tudott a műltszemléletével megragadni. A fejlődő polgárság a múlt-

¹ *Magyarország története 1686–1790. 1–2. kötet.* Főszerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv. Bp. 1989. Akadémiai Kiadó, 1569 p.

ban önmagát keresi: uralkodók, csaták helyett a falvak, városok, kézművesek életét, a tudás emlékeit. Szontagh Gusztáv szerint is „az emberiség művelődési históriája a történetírás legérdekesebb része, sőt veleje.” Századunkban a francia történetírásban az *Annales* c. folyóirat iskolája indított harcot a száraz politikai eseménykrónika ellen. Az 1940-es évek elején kiadott *Magyar művelődéstörténet* kötetei nem vettek még tudomást erről: a tanulmányokat minden belső egység nélkül adták közre.

Kosáry maga is részben a francia *Annales* iskola történetkutatói módszereit és eredményeit használta fel. Modellje a társadalmi-politikai, művelődési fejlődést az európai szintén helyezi el. A történelmi helyszínt tekintve, véleménye szerint, a fejlett észak-nyugat-európai fennsíkot körülvevő periférián helyezkedik el Kelet-Közép-Európa és benne Magyarország. A korszakban a magyar társadalomnak három szintjét különbözteti meg: a felsőt (arisztokrácia, főnemesség, városi polgárság), a középsőt (széles nemesi és mezővárosi polgárság) és az alsót (parasztság). A művelődési jelenségek e szintek szerint különböznek. Dinamikussá azáltal válik e modell, hogy e szintekről különböző csoportok válnak le, az új művelődési jelenségeket hordozva. 1740-től a rokokót képviselő csoport, majd 1765-től a felvilágosodás megteremtői. Ezt követően a felvilágosodás változatai, „szintjei” lépnek elő: a felvilágosult abszolutizmus, 1770-től a felvilágosult rendiség, a következő évtizedben pedig a nem nemesi felvilágosodás (jozefinisták, jakobinusok) irányzata válik ki.

E modell alapján kimutatja a szerző, hogy a felvilágosodás nálunk sem volt előzmények nélküli. A művelődési jelenségeket nem tekinthetjük importálás eredményeinek, hanem hazai talajból nőttek ki. De nincsenek külső hatástól független, teljesen szeparált törekvések sem. A modell a szerzőnek számos lehetőséget nyújt új, vagy a korábbiaknál világosabb meghatározásokra, jellemzésekre, végső fokon: az egykorú objektív valóság rekonstruálására. Kosáry Domokos jól tudja, hogy rendszere alkalmazása — főleg a kvantitatív felmérések hiánya miatt — ma még nem alkalmas arra, hogy minden feltehető kérdésre választ kapjunk. Mégis többnek tekinthetjük egyszerű modellteremtésnél vagy módszertani kísérletnél: ezt a kézikönyvben, a politikai történet fejezetei között elhelyezkedve, talán még bizonyosabbnak érezzük.

Egy korszerű modell és koncepció alkalmazása mellett a korrall kapcsolatos hatalmas anyagismeret, a kutatás eredményeinek kritikai és ugyanakkor objektív felhasználása és az európai szakirodalomban való tájékozottság gondoskodik a kézikönyv e fejezeteinek magas színvonaláról.

Ez a gyakran egyéni kutatásokon alapuló, nagy tárgyismeret és „tájékozottság” jellemzi az 1686–1711 közötti korszak fejezeteinek szerzőjét, R. Várkonyi Ágneszt is. Az 1686–1711 közötti időszak művelődéstörténetét a 17. század végi Európában lezajló erkölcsi, politikai és tudományos szférákat átfogó mozgalomhoz, a felvilágosodás csíráihoz igyekszik kapcsolni, noha rámutat a török uralom alól felszabadult részekkel kiteljesedő ország viszonyainak az európaival való eltérésére is. Előtérbe helyezi az előremutató, korszerű kezdeményezéseket, és a kötet koncepciója értelmében mutató jelenségeket hangsúlyozza.

A fejezet során olvashatunk az iskolák, nyomdák és könyvtárak életéről, a könyvkiadás és a könyv-olvasás ismert és felkutatott adatairól. Igazat kell adnom Várkonyi Ágnesnek, amikor e fejezet végén ezt állapítja meg: „A harcoló Magyarország történetét már sokszor megírták, az olvasó Magyarország felfedezésére vár.” A nagy történelmi szintézisek készítői az alapvető forrásmunkák és feldolgozások hiányai miatt nálunk gyakran kerülnek hasonló, nehéz helyzetbe. Ezeknek a fehér foltoknak a kimutatása is egyik jelentős eredménye az ilyen összegezéseknek.

Szép és kerek fejezet foglalkozik a korabeli erdélyi művelődési viszonyokkal és a külföldi egyetemekről származó eszmékkel, a kartezianizmussal és a pietizmussal. Rákóczi államának művelődéspolitikája is méltó összegezést kapott. A további fejezetekben a tudományok fejlődéséről, a korszak pedagógiai törekvéseiről kapunk értékes összefoglalást, majd a történetírás, az irodalom, a művészetek és a népi kultúra korabeli történetével zárul e korszak művelődéstörténete.

A negyedik kötet II. részében a művelődéstörténettel foglalkozó fejezetnek Kosáry Domokos „A művelődés késő barokk változatai” címet adta. E rész az 1711–1765 közötti időszakot foglalja magában.

Kosáry Domokos — ugyancsak a korábbi kutatás 18. századdal kapcsolatos hanyatlás-elméletével szemben — a század második felében fellépő felvilágosodás előzményeit, a jövő felé vezető lépcsőfokokat emeli ki ebből az időszakból. Koncepcióját a következők során, a szóban forgó fél évszázad szellemi életének színes bemutatásával támasztja alá. A jelzett, önálló monográfiájához képest szükségszerűen tömörített, de így is alapos elemzést és színes képet nyújt a magyarországi művelődés jelenségeiről. A bevezetőben jelzett szinteket sorba véve, a további kutatás számára különösen elgondolkodtató az, amit az eddig elmellőzött harmadik szintnek, a paraszti művelődésnek a számbavételéről ír. Véleménye az, hogy

tárgyalni kellene a folklórt is, de mivel az irodalomtörténetírás eddig a folklórt figyelmen kívül hagyta és mert egyelőre hiányzik a módszertani kapcsolat a történettudomány, az irodalomtörténet és a folklórkutatás között, a történetészetetetlen a jelenleg még osztatlan folklór-tömbökkel. Pedig mindaddig hiányos marad művelődéstörténetünk, hangsúlyozza a szerző, amíg a társadalom legszélesebb sávja, a paraszti világ, a nép műveltsége hiányzik összegezéseinkből.

E fejezet a továbbiakban bemutatja a különböző egyházakon belüli frontvonalakat, kiemelve a feudális ortodoxia és a reformtörekvések közti harcokat. Ezután az oktatásügy, a könyvkultúra, a tudományos élet, a szépirodalom és a művészet számbavétele következik.

Az 5. fejezet tárgyalja a felvilágosodás változatait, és ennek során sokoldalúan mutatja be a 18. század végi magyar felvilágosodás eszméit, intézményeit, tudományosságát, irodalmát és művészetét: mindazt, amit Kosáry Domokos önálló monográfiájában már részletesen megismerhettünk. Azáltal azonban, hogy itt mindezt — mégha rövidítve és tömörítve is — de egy történeti összefoglaló mű keretében olvashatjuk, talán még inkább megvalósulhatott a szerző egyik célkitűzése: a művelődés jelenségeinek a történelmi keretek közötti tárgyalásának fontossága.

Joggal utalt Várkonyi Ágnes az egyik fejezetben arra, hogy nem megfelelő méretű a hazai olvasási kultúra történetével kapcsolatos kutatás. Ez alig vitatható, noha ez kivételesen nemcsak hazai, hanem általános mulasztása a művelődéstörténeti kutatásoknak. Ugyanekkor hiányolható, hogy — legalábbis a század első felében — nem mindig használta fel a szerző azt a kevés összefoglaló munkát sem, amely pedig az újabb kutatások eredményeit tartalmazta. Például nem ártott volna az egyébként rendkívül szép és gazdag Rákóczi-fejezetben a fejedelemnek a korabeli sajtóhoz fűződő kapcsolatát behatóbban elemezni, mert ez Rákóczi politikai műveltsége szempontjából is fontos jelenség volt. Comenius, Francke és a hallei egyetem magyarországi hatásainak említése során kimaradt az iskolai újságolvasásnak az a gyakorlata, amelyet Bél Mátyás nyomán a pozsonyi líceumban valósítottak meg, abban az iskolában, ahonnan nemcsak Tessedik és Hajnóczy, hanem a 18. század végi hazai sajtó legtöbb úttörője és munkatársa is kikerült.

A *Magyarország története* című történeti kézikönyvsorozat 4. részének művelődéstörténeti fejezetei, ha egyes részletei vitákra, megjegyzésekre is késztetnek, egészében véve koncepciózus, korszerű és színvonalas feldolgozása a magyarországi 18. századi művelődés történetének.

KÓKAY GYÖRGY

Magyar őstörténeti könyvtár.¹ A József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja könyvsorozatot indított *Magyar Őstörténeti Könyvtár* címmel. Mind a kutatócsoport megszületése, mind e sorozat útra bocsátása öröndetes eseménye tudományos életünknek. A magyar őstörténet — forrásadottságainál fogva — sajátos diszciplína, több önállósult és szuverén módon, öntörvényei szerint működő tudományág határmezsgyéjén fekszik. Régen elmúltak azok az idők, amikor a magyar őstörténetben a korábbi indulásból szerzett előnyt kihasználva egy szakma (a nyelvészet, azon belül is elsősorban a turkológia) magára vállalhatta a magyar őstörténet teljes terhet. Németh Gyula még Török Filológiai És Magyar Őstörténeti Tanszékét vezett a Pázmány Péter Tudományegyetemen, a szegediek — évtizedek múltával — nagyon helyesen önálló Magyar Őstörténeti Kutatócsoportot szerveztek. A komplexitásra való törekvés, a különböző tudományterületeken elért eredmények egymással való szembeállítás nem idegen a szegedi kutatóktól. A *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba* című egyetemi jegyzet öt és a *Studia Uralo-Altaica* harmincegy kötete egyszerre előzménye, fedezete és biztató ígérete a kutatócsoport munkásságának, záloga a most indult könyvsorozat sikerének. A series első kötetéhez írt Előszóban Róna-Ias András akadémikus világosan kifejezésre juttatta: mindarra, a feladatra, amelyet a kutatócsoport maga elé tűzött, a szegedi Altajisztikai Tanszék körül kialakult műhely egyedül nem vállalkozhat, igényli az őstörténet művelésében érdekelt valamennyi tudomány közreműködését.

Ennek az igénynek a megtestesülése a sorozat első kötete. A benne foglalt tizenegy tanulmány túlnyomó többsége nem a magyar őstörténethez (vagyis a magyarság 895 vagy éppenséggel 1000 előtti történetéhez) nyújt adatokat, hanem különböző tudományterületek képviselői azt teszik mérlegre: hol tartott a magyar őstörténet kutatása a két világháború között, milyen hatást gyakorolt a kor társadalmi

¹ *Őstörténet és nemzettudat 1919–1931. Magyar Őstörténeti Könyvtár 1.* Szerk. KINCSES NAGY ÉVA. Szeged, 1991. 93 p.

tudata, eszmerendszere az őstörténet művelésére, illetve az őstörténet kutatása mennyiben hatott vissza arra a szellemi (és azon túl: politikai) közegre, amelyben fogant. A kötet egyszerre szolgál adatokkal a magyar őstörténet sui generis tudományfejlődéséhez, illetve a diszciplína társadalmi-politikai kötődéséhez. Öröndetes, s éppen ez az új szegedi vállalkozás hagyományokra visszatekintő nagy erőssége, hogy minderről az érintett tudományszakok művelői (a 20. századi történelem kutatója mellett az irodalomtörténész, a középkorász, a finnugrista, az orientalista, a néprajzos, az embertanos) mondják el véleményüket. Természetesen nincs arról szó, hogy a dolgozatok kimerítették a témát, de az alábbi rövid tematikai áttekintés a bizonyosság arra, hogy a fő vonalakat a kötet megragadta, bemutatta (legfeljebb azon töprenghetünk el, hogy a tizenegyből két tanulmány címében szereplő 1919–1931 közti időhatár miért vált az egész kötet alcímévé, amikor a dolgozatok többsége – egyébként magától értetődő módon – a két világháború közötti időszakra terjesztette ki vizsgálódása tárgyát, s nem egy közülük még korábbiól indította mondandóját).

A kötet élén – az Előszót követően – Serfőző Lajos tanulmánya áll, amely a korszak általános jellemzését adja. A többi írás szerzőjének ábécé-rendjében követi egymást. Aszalós Károly Szabó Dezső eszmerendszerének nemzeti-faji vonatkozásait tárgyalta 1919–1923 között. Berta Árpád a magyar őstörténet kiemelkedő művelője, Németh Gyula őstörténeti nézeteinek fejlődését tekintette át 1908–1930 között, bemutatva, milyen utat járt be a tudós *A honfoglaló magyarság kialakulása* című korszakos mű megszületéséig. Farkas Gyula a fajkutatás 1919–1931 közötti magyarországi helyzetéről, a fajbiológia térhódításáról és kritikájáról írt. Fried István annak szentelte tanulmányát, hogy a szlávok – főleg az utóbb szlovákok lakta térség szlávjai – és a honfoglaló magyarok milyen megítélésben részesültek az 1919–1931 közötti magyar tudományos irodalomban. A kötetet szerkesztő Kincses Nagy Éva a turáni gondolat hazai útját vázolta fel az 1910–1920-as években. Kordé Zoltán a székely eredetkérdésben alkotott főbb nézeteket gyűjtötte csokorba Hunfalvy Páltól (1876) Hasan Erenig (1943). Kósa László arról értekezett, hogy a magyar néprajztudomány – mint sok tekintetben par excellence őstörténeti stúdium – mennyiben járult hozzá az őstörténeti kérdések megválaszolásához; ehhez a vizsgálathoz főleg *A magyarság néprajza* kötetét vette igénybe. Bizonyos szempontból eltér az eddig tárgyalt tudománytörténeti dolgozatoktól Róna-Tás András írása. Mert bár Gombocz Zoltán 1920 körüli munkái kapcsán a magyarok hun eredettudatát vizsgálta, de nem állt meg a hisztóriográfiai összegzésnél, hanem e sokat tárgyalt kérdéskörben kifejtette saját álláspontját is, amely szerint a korai Árpád-korban a magyaroknál létezett a keleti eredetű hun leszármazási tudat, amely azonban történeti valóságot nélkülöző hamis (fiktív) tudat volt. Szij Enikő a heimoaate – a finnugor néprokonsági eszme – finnsországi történetét dolgozta fel, különös tekintettel az 1920–1940 közötti évekre. A kötet záródolgozata a sorozatot szerkesztő Zimonyi István tolábol való, aki Kmoskó Mihály szíróológiai és arabisztikai, valamint magyar őstörténeti munkásságát vette számba.

Az itt röviden vázolt tematikai gazdagság csak aláhúzza azt, hogy az őstörténet és nemzettudat két világháború közötti kapcsolatainak rangos szerzők által történt bemutatása, vagyis e tárgykörben 1988 áprilisában Szegeden tartott tudományos ülésszak anyagának közreadása egyaránt értékes nyeresége a magyar őstörténeti kutatóknak (főleg az őstörténeti vizsgálódások története vonatkozásában) és az 1920–1930-as évekbeli magyarországi szellemi irányzatok, mozgalmak kutatásának.

KRISTÓ GYULA

A Bolognai Rovásemleék.¹ A székely rovásírás első, nem csak részletes, de részleteiben is szakszerű monográfiáját adja kezünkbe ezzel a könyvvel Sándor Klára. E rovásírás emlékeit mindig is egyfajta bizalmatlanság övezte írástörténészek, nyelvészek részéről, ami a gyakori hamisítványok és a szapora dilettáns munkák miatt tökéletesen érthető is. E bizalmatlanság eloszlátásán – úgy látszik – nem segített Németh Gyula 1934-es vázlatos munkája sem (talán éppen vázlatossága miatt): a székely rovásírás adatai továbbra sem kerültek be a nyelvtörténeti, illetőleg kultúratörténeti munkákba. „A Bolognai Rovásemleék” megjelenése jelentős lépés ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozzon, hiszen a szerző forrásának kultúratörténeti és nyelvtörténeti adatait is hasznosítja.

¹ Sándor Klára: *A Bolognai Rovásemleék. A székely rovásírás 1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 1 (recte: 2).* A József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának kiadványai. Szeged, 1991. 204 p.

A Marsigli által 1690-ben lejegyzett rovásbot kéziratát a szerző személyesen tanulmányozta, így biztonsággal különítheti el a kéziratban az olasz hadmérnök és egy másik személy bejegyzéseit, ezt a másolatokról dolgozó eddigi közlések nem tették meg. A részletes leírás a forrás tüzetes tanulmányozásáról tanúskodik, s ezt az itt olvasható kutatástörténettel összevetve még a korábban tájékozatlan olvasó is tisztába jöhet azzal, hogy e munka mennyi többletet tartalmaz. Vizsgálatai szerint a Marsigli-féle kézirat értékét növeli, hogy – némely kihagyásoktól eltekintve – hűen tükrözi forrását, a naptári ünnepeket leíró rovásbotot. Igen fontos – és új! – a rovásbot lelőhelyének megállapítása, a gyergyói, illetve Gyergyószentmiklós környéki eredet további vizsgálatok alapjául szolgálhat. Azt eddig is tudtuk, hogy a Marsigli által lejegyzett rovásbot 15. századi, Sándor Klára jó okkal valószínűsít egy 13. századi eredetit, ezt más, általa nem említett adatokkal is támogatni lehet. Részletesen foglalkozik a naptár más (latin betűs) naptárakhoz való viszonyával, körültekintően vizsgálja a betűalakokat. A részletes elemzés gazdag kultúratörténeti tárház is, ebben a részben a szerző facsimilében adja az egyes szavakat, ezzel az olvasónak közvetlen ellenőrzési lehetőséget biztosít. Szerények ugyan, de értékesek a nyelvtörténeti megállapítások.

A 681. lap hátoldalán bizonynyal „Passi, i Muniti”, tehát „megerősített szorosok” olvasandó, ezek az itt leírt *Pelizka*, „Piricske szoros” és *Bekas*, „Békés szoros”.

Marsigli, illetve a rovásbot ábécéje ugyanaz némi eltéréssel, mint Kájoni János 1673-ban, Szárhegyen lejegyzett ábécéje. Kájoni 1687-ben éppen Szárhegyen halt meg, aligha lehet késéges, hogy a rovásbot éppen az ő hagyatékából került Marsiglihez. Ennek az ábécének a sora azonos a Magyarországon már az Árpád-korban használt latin ábécével, amelyre első adatunk 1184-ben van a székesfehérvári káptalan oklevelében. Egy elvégzendő részletes vizsgálat bizonyára lehetővé teszi majd a rovásnaptár eredeti változatának pontosabb keltezését.

Fenti két megjegyzésünk is mutathatja, hogy Sándor Klára szakszerű feldolgozása nemcsak ismeretünket gyarapítja, hanem további kutatásoknak is teret nyit, s az elmondottak mellett ez sem elhanyagolható érdeme.

VÉKONY GÁBOR

„... Játéka mindenféle szélnek”. Plakát és történelem, 1944–1990. Kiállítás a Legújabbkori Történeti Múzeumban, Budapest, 1991 november – 1992 február.

Az elmúlt idők légkörét talán egyetlen más dokumentumfajta sem érzékelteti úgy, mint a falragasz. Különösen érvényes ez a megállapítás az eseményteljes, feszült hangulatú, úgynevezett „történelmi idők”-re. Szemléletes bizonyítéka ennek az állításnak az a kitűnő kiállítás, melyet gazdag plakát-gyűjteményéből az utolsó ötven év történetéről a Legújabbkori Történeti Múzeum rendezett.

A Sztójay kormány és a Szálasi korszak termékei nyitják a sort, éles kontrasztot képeznek ezekkel Ék Sándor 1945-ös antifasiszta grafikái. 1945–1948 a heves és sorsdöntő politikai csatározások kora volt, ezeknek a harcoknak jelentős részét a házfalakon és a hirdetőoszlopokon vívták. Egymással szemben álló pártok, mozgalmak, szervezetek igyekeztek maguk mellé állítani az utca emberét. Ennek a viharos korszaknak az 1945. és az 1947. évi választások képezték a csúcspontját. Kiélezett szituációk gyakran készítenek maximális teljesítményekre az alkalmazott grafika művelőit, s valóban, az ekkor keletkezett alkotások a magyar képes plakát történetének egyik legjelentősebb korszakát képezik. De nagyon tanulságosak és a kor éles politikai harcairól sokat elárulnak a mai nézőknek a szöveges plakátok is.

1947/48. a „fordulat éve”. 1948 végére a politikai küzdelmek eldőlték, s 1949-ben kezdetét vette az egypárti diktatúra korszaka. Plakátművészetünkben ez a sematizmus egyeduralmával jár együtt. A kiállításnak azok a látogatói, akiknek nincs személyes emléke ezekről az évekről, sok mindent megérezhettek a képes és szöveges falragaszok láttán a kor nyomasztó és félelmetes hangulatából.

A hamu alatt izzó parázs 1956-ban azután óriásit lobbant. A forradalom néhány hete nem volt alkalmas arra, hogy grafikai alkotások szülessenek, annál izgalmasabb azonban a szöveges plakát termés. A kormány statáriumi hirdetményei váltakoznak a felkelt nép hangjával. Október 29. és november 3. között a győzelmet köszöntő eufórikus lelkesedés sugárzik a házfalokról. Ekkor jelenik meg e korszak talán egyetlen képes plakátja: az ország semlegességének kimondását követeli, s a Kossuth címer ékesíti.

November 4-én a szolnoki kormány 16 pontja jelzi a helyzet újabb változását. Különösen izgalmas napok következtek. Ugyanazon a napon, amikor Pécsen a szovjet katonai parancsnok átveszi a teljhatalmat

a város felett, Dunapentele (az egykori Sztálinváros, a mai Dunaújváros) Nemzeti Bizottsága végsőként való ellenállásra buzdít „Halál a szovjet megszállókra” feliratú plakátjával. A helyzet még hetekig nem egyértelmű. A Váci Összüzemi Munkástanács például november 14-én falragaszon követeli többek között Nagy Imre visszatérését a kormány élére és a szabad választások megtartását.

Az új hatalom, mely az év végére a tömegkommunikáció terén is egyeduralkodó lesz, egyidejűleg két taktikát követ. Egyrészt statáriumot hirdet, fenyegetőzik, másrészt nyugalmat, jólétet ígér az ország népének, ha az hajlandó a kormányt elismerni. A hatvanas években kezdődő konszolidáció idején a politikai plakát némileg háttérbe szorul, szerepe körülbelül annyira korlátozódik, hogy a három állami ünnep alkalmával minden évben menetrendszerűen megjelennek a megfelelő ideológiai töltésű falragaszok. Ezenkívül leginkább különböző kongresszusok (Párt, KISz, stb.) és az úgynevezett nemzetközi szolidaritás (leginkább Vietnam) adnak témát és munkát a grafikusoknak. Bővebb és igen magas színvonalú viszont a termék a kulturális plakátok terén, s 1968 után az „új gazdasági mechanizmus” kezdetével lassan az áruplakátok is felzárkóznak melléjük.

A nyolcvanas években a fokozódó gazdasági nehézségekkel párhuzamosan erjedés kezdődik a társadalomban. Ebből valami már észlelhető a városok házfalain is. Feltűnnek a féllegális, viszonylag kisméretű falragaszok, melyek leginkább marginális kulturális eseményeket (legtöbbször under-ground pop-együttesek felléptét) hirdetik. Ezeket rendszerint az úgy ifjú rajongói ragasztották ki a sötétség leple alatt. Kissé amatőr, némileg primitív kivitelük ellenére is valami újat képviselnek a műfajban.

Az 1988 májusi pártértekezlet után megváltozott a légkör. A politikai ellenzék nyíltan megjelent a porondon. Az első nyílt ellenzéki falragaszok az erdélyi magyarság helyzetére hívták fel a figyelmet, vagy a Dunai Vízlépcső építése ellen tiltakoztak. Még 1988 őszén színre lép az első nyíltan ellenzéki szervezet, az MDF, s követi 1989 elején az SzDSz. Ezek a plakátok előállításukban és megjelenésükben is többnyire a már előbb ismertetett féllegális kulturális plakátokra emlékeztetnek.

1989. a magyar történelem talán legmozgalmasabb éve. Nem egész 12 hónap alatt megtörtént a rendszerváltás. Az ellenzék már teljesen legális politikai erőként viselkedik és az utcát az ő plakátjai uralják. Ezek már legtöbbször „profi” nyomdában készültek s a képes plakátokat hivatásos grafikusok tervezték. Mint már írásom elején is említettem, a kiélezett helyzetek, a mozgalmas, feszült idők kedveznek a jó politikai plakát létrejöttének. Most is olyan alkotások születnek, mint Pintér Ferenc Nagy Imre temetésére készített műve, Pócs Péter és Haris László képe a 301-es parcelláról, Ducki Krzysztof Munkásörtség ellenes falragaszai, vagy Kara György „négy igen”-es plakátja, ami a novemberi népszavazásra készült.

A rendszerváltást az 1990 évi tavaszi választások zárják le. E tavasz rendkívül gazdag és jelentős százalékában igen színvonalas nyomtatványterméséből érdekes módon csupán ötlet találkozunk a kiállítás végén. A látogató méltán érezheti a kiállítás láttán, hogy az elmúlt ötven év története pergett le előtte gyorsított filmfelvételen. Külön dicséret a kitűnő nyomdai kiállítású katalógusért, amit számos fekete-fehér és színes illusztráció díszít.

INDALI GYÖRGY

SZEMLE

Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessorai. Debrecen, 1989. Régi Tiszántúli Könyvtárak 6.

Habent sua fata libelli. Aki olvasott már régi kalendárim szennylapján gyakorlatlan kézzel írott gyermekszületéseket és -halálzásokat, talált ódon biblia lapjai közé préselt négylevelű lóherét, az tudja: a régi kor könyve, lett legyen az kódex vagy nyomtatvány, még önálló entitás, amely nemcsak a tartalmával, hanem egész mivoltával kötődött tulajdonosához – ellentétben a modern, „gyáripari” könyvvel, amely olyan praktikus, mint maga a csonttá meztelenült funkció, és olyan sie-tős, hogy sokszor már arra sincs ideje, hogy a tartalmával hasson olvasójára.

A könyvtárak sorsa pedig még ennél is bonyolultabb. Az érdeklődés és a lehetőség által megszabott keretek közt gyarapodó, féltett kis magánkönyvtárak állománya soha nem volt stabil. Mindig voltak benne darabok, amelyeket kölcsönadtak, kölcsönvettek, és sosem kerültek vissza helyükre; amelyeket eladtak vagy elajándékoztak; a tulajdonos halála után a gyűjtemény részeit vagy egészét megörökölték, megvásárolták vagy elárverezték; újabb korokban szekularizálták, államosították, központosították. A régi könyvtárak könyvállományának útja éppoly bonyolult, mint egy sokfelé ágazó, kiterjedt főnemesi család; rekonstruálása embert (kutatót) próbáló feladat.

Ojtozi Eszter, aki a máriapócsi bazilita monostori könyvtár hozzáférhető részeinek rekonstruálásával már korábban bebizonyította hozzáértését (*A máriapócsi baziliták cirill betűs könyvei*. Debrecen 1982. Régi Tiszántúli Könyvtárak 2.), most még nehezebb feladatra vállalkozott: a Debreceni Egyetemi Könyvtár antikva-anyagát katalogizálta, a possessorbejegyzéseket föltárva egyúttal földértette a régi könyvállomány e részének provenienciáját, s rekonstruálta a nagyobb testületi és magánkönyvtárak Debrecenbe került részeit.

A feladat egyszerre kívánt rátermettséget, türelmet és találékonyságot. Rátermettséget, hiszen a könyvek földolgozása, sok szempontnak eleget tevő katalógusba rendezése, a possessorbejegyzések tisztázása szakmailag is jelentős feladat. Türelmet, hiszen a Bertók Lajosnak köszönhetően alaposan megszaporodott és Gombáné László Ol-gának köszönhetően rekatalogizált régi könyvállomány, no meg a magángyűjtemények harminc-ötezer könyvtári egységre rúgó anyagából kellett kigyűjtenie azt a mintegy félezetet, amely az elkészült antikva-katalógusba bekerült. Találékonyságot, mert az antikvák megtalálásához, a possessorok azonosításához bizony e sokszor nem eléggé becsült kutatói erényre is szüksége volt. Mindhárom tekintetben köszönet illeti munkájáért.

Mint a katalógusból kitétni, a Debreceni Egyetemi Könyvtár – az esetleg obskurus gyűjteményekben lappangó köteteket nem számítva – 478 antikvát mondhat magáénak (ennek csak az egy-negyede van meg az OSZK állományában is); közte egy francia nyelvű Vives-kiadást, amely a francia bibliográfiákban sem közismert (465. sz.), egy párizsi nyomtatványt, amely a francia bibliográfiákban nem szerepel (244.) és olyan ritkaságo-kat, mint a csupán egy példányban ismert Luther-kiadvány (263.) és a szintén ritka, tisztázatlan szü-letésű Plinius-levelek (360.).

Mint hogy e félezernyi művet számláló állomá-ny nem szervesen nőtt, hanem esetenkénti szer-zésekből, önálló gyűjteményekből tevődött össze, túl sok következtetést nem vonhatunk le abból, hogy a 19 Erasmus, 14 Kálvin, 10 Cicero, 9 Me-lanchton, 6 Plinius és Arisztotelész mellett csak 4 Béza, 3 Horatius, 3 Szent Ágoston és mindössze egy Homérosz szerepel, az azonban talán mégis-csak mond valamit, hogy az 5 Calepinus közül 3, a 4 Vergilius pedig valamennyi a tatai piaristáktól származik: a könyvtárba bekerült többi testületi és magángyűjtemény ilyeneket nem tartalmazott.

Annál több tanulságot kínálnak a possessor-bejegyzések: valójában ezekből következtethetünk a könyvek vándorlására. Némelyikük igazán kalandos utat járt meg, míg eljutott Debrecenbe: egyiket alighanem egy erdélyi ajándékozta Ingolstadtban a barátjának, a másikat egy padovai egy magyarnak (448., 446.). Volt, amit egy rend különböző conventusai adogattak egymásnak (341.). Volt a tulajdonosok között lublói, salzburgi, firenzei (416., 460., 462.); de került könyv a Fugger-könyvtárból, a lundi egyetemről, egy olasz kórházból (403., 419., 177.). Némelyiket 8–10 tulajdonos is adogatta kézről kézre, míg mostani állomására eljutott (37., 80., 226.). Az egykori tulajdonosok között olyan jelentős személyiségek is vannak, mint Dudith András, a humanista tudós, Forgách Ferenc, a történetíró, Mossóczi Zakariás, a jogtudós, Padányi Bíró Márton, a püspök és kancellár, Pécseli Király Imre, a költő (14., 298., 51., 427., 37.).

A tulajdonosbejegyzések tették lehetővé, hogy a közzetevő egész könyvtárak, könyvtárrészek vándorlását derítse föl. A legnagyobb könyvtáregység kétségkívül a tatai piaristáktól Debrecenbe származott 82 kötet (106 mű). A kalocsai jezsuita kollegiumnak 21 kötete (24 mű) került ugyanide. Számtottevő az a 14 kötetes csoport is, amely Munkácsi István Pál nagyszombati jogász tulajdonából került Eszterházy József országbíró közvetítésével és Eszterházy (legalább) két saját könyvével megtoldva a tatai kapucinusok birtokába. Két könyvnek Josinczy Lajos volt a második tulajdonosa, s Kandó József kezén át jutott a szécsényi ferences kolostor hét kötete közé. De sok egyéni gyűjtő könyvtárának darabjai is gazdagították a Debreceni Egyetemi Könyvtárt: Hatvani István professzor 3, Radnich Imre székesfehérvári kanonok 5, Dessewffy József 8, Révész Kálmán püspök 3 kötete mellett a felejtethetlen Révész Imre könyvtárából 36 kötet (47 mű) származik.

A possessorbejegyzések föltártak olyan kötetet, amely a címeres exlibris ellenére az illető könyvtár közel egykorú katalógusában nem szerepel (425., Windhag-könyvtár), és természetesen akad olyan nyomtatvány is, amelynek sorsa a világos tulajdonosbejegyzések ellenére nem rekonstruálható (427.; tulajdonosai Nádasdy Ferenc, Padányi Bíró Márton, Padányi Bíró István; a Nádasdy-könyvtár többi ismert darabja a lékai ágostonos kolostorba került). A bejegyzések vizsgálata során új, eddig ismeretlen exlibrisek is felszínre bukkantak (33., 114., 353.)

Otjotiz Eszter nemcsak a possessorbejegyzéseket, pecséteket, exlibriseket és supralibrosokat, donatiókat és dedicatiókat jegyzi föl, hanem a kézi-

rásos bejegyzéseket, margináliákat is, amelyek között több is akad, amely igényli és megéri a további kutatást. Ilyenek például a reformáció nagy alakjairól írott 18. századi gúnyversek egy Béza-kötetben (31.), az egyik Dessewffy-kötet védőlapjain lévő latin versek (381.), az orvosi-botanikai témájú könyvekbe bejegyzett nevezéktani glosszák (288.), latin, cseh és magyar nyelvű receptek, diagnosztikai megfigyelések (243., 289., 338., 469.), valamint az a 12 lapnyi, asztronómiatörténeti érdekességű följegyzés, amelynek tudományos vizsgálata már meg is kezdődött (372.; Oswald Schreckenfuhs kiegészítései Proclus értekezéséhez). Az egyetlen dolog, ami nem vagy nem mindig derül ki a címleírásokból, az az, hogy az illető mű egy kolligátum részese (pl. 110–410–424.); igaz, némi lapozgatással ez is kideríthető a raktári számok és possessorbejegyzések mutatójából.

Az antikvakatológust kiváló, sok szempontú, a katalógus kezelhetőségét ugyancsak megnövelő mutatók kísérik a katalógus címleírásaiban előforduló nevekről, kiadási évekről, nyomdászokról és nyomdahelyekről; továbbá a raktári számokról, a possessorokról, exlibrisekről és supralibrosokról, donatiókról és dedicatiókról, valamint a hosszabb bejegyzésekről. Külön meg kell emlékeznünk a kiadványt követő 58 jó minőségű képről, amelyek a legérdekesebb kiadványokból, bejegyzésekből és exlibrisekből nyújtanak kíváncsiságra ingerlő ízelítőt.

Nem halgathatom el, hogy a névmutatóban akad egy-két hiány, illetve ellentmondás. A possessorok azonosítása kétségkívül a katalóguskészítő legnagyobb munkája volt; a három évszázadból, legalább öt országból származó tulajdonosokról készült mutató anyaga valószínűleg a velük kapcsolatban elérhető teljességet tükrözi. Megjegyzéseim nem is a benne fölhalmozott ismeretanyagot érintik: az azonosítások meggyőzőek. A testületi tulajdonosok besorolási rendje azonban nem igazán jól használható (földrajzi hely betűrendje szerint; annak hiányában a rend vagy a conventus neve szerint). Nem szerencsés a 18. századi háromelemű tulajdonnevek besorolása sem (Bíró Márton, padányi; Paksi István, szatmári stb.), ezek ugyanis nem a nemesi előnevek szerepét töltik be, hanem helynévből képzett tulajdonnevek: nincs okunk Apácai Csere János *Csere János, apácai* vagy Szenci Molnár Albertet *Molnár Albert, szenci* név alatt keresni. A nyomda ördöge persze ezt a kiadványt sem mulasztotta el szerencsétlenné: egy-két esetben hiányzik maga az utaló szám (pl. Mandelliana Bibliotheca, Seld Nicolaus) vagy nem szerepel minden utaló szám (pl. a tatai kapucinu-

sokhoz került Munkácsi-kötetéből kettő, a 204. és a 357.).

Amennyire a képmellékletekből megállapítható, kisebb hibák előfordulnak a bejegyzések átírásában is. Nagyon remélem, hogy a szerző nem filológusi okvetetlenkedésnek, hanem egy hasonló típusú feladatokkal bajlódó sorstárs segítő szándékú megjegyzéseinek tartja, ha a következőkben föl sorolom a lényegesebbeket.

A 19.-en egy kihúzott bejegyzés is van (lib[er] Joanni G[...]), amelyet a katalógus leírása nem tartalmaz. A 97.-en hiányzik a II. possessor (Biblioth[ecae] Tatensis Scholar[um] Piarum 1761), így ez a mutatóban sem szerepel. A 114.-en a feltüntetetten kívül még egy bejegyzés van ([...] Bened.). A 168.-on kihúzott és kihúzatlan bejegyzések mellett van még egy pecsét (Révész Imre-Kálmán-Könyvtár), így az a mutatóban sem szerepel. A Hatvani-bejegyzés átírása a képről olvasva hiányosnak tűnik. A 263.-on egy a katalógusban föl nem tüntetett possessorbejegyzés áll. A 316.-on szintén egy föl nem tüntetett possessorbejegyzés (Conv[entus] Agrien[sis] Ord[inis] Minor[um] Societ[is] Observ[antiae]), amely így a mutatóban sem szerepel. A 353. leírásából az 1546., a 358.-ból az 1629. évszámbejegyzés hiányzik. A 402.-en egy kihúzott possessorbejegyzés is áll (Steph[an]i de Nagj[...] Jczon 1713), amely a mutatóban sem szerepel. A 410. leírásában csak kérdőjel szerepel a Ser[enissio]rum helyén. Akadnak kisebb hiányok az átírásban több helyütt (19., 37., 169., 397., 425.). Olykor talán csak a korrektúrán elsikló szem elégtelensége okoz apró hibát (4., 11., 17., 26., 279., 396.). Néhány esetben a földolatlan rövidítések keltenek zavart. (Aug[ustae], 114.; O[r]dinis S[ancti], 142.; R[everendissimi]mi, 361., 444., 464.; D[omi]no, 410.; Ep[iscop]i, 427.; R[everen]di, 460.; R[everendissimo], 478.). A katalóguskészítő ugyan a bevezetésben leszögezi, hogy néhány rövidítést feloldás nélkül hagy (36.), de nem látszik annak előnye, hogy miért épp ezeket. Mindezek a megjegyzések szolgáljanak a javítás lehetőségül, s ne kritikául.

A kiadvány kétnyelvű; idegen nyelve a német. A szerzőnek és a szerkesztőnek ez a döntése igen csak helyes és hasznos: részben hozzáférhetővé teszi a német nyelvterület kutatói számára a benne rejlő jelentős német anyagot, részben talán segít oldani nemzeti tudományaink nyelvi elszigeteltségét.

A szétzilálódott hajdani testületi könyvtárak sorsának föltárásán, a hajdani műveltségi szintek, olvasmánykultúra rekonstruálásán sok helyütt dolgoznak kutatók, ám a feladat egésze még

megoldatlanként áll könyvtártudományunk előtt. Örömmel nyugtázhatjuk, hogy Ojtozi Eszter könyvével egy részfeladat ismét megnyugtatóan megoldódott.

A munka a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” kutatási főirány programtanácsának támogatásával készült.

F. S.

N. Abaffy Csilla: Veres Péter kéziratos hagyatéka. Bp. 1991. 469 p. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK Kézirattári Katalógusok 20.)

Mindenki Péter bácsija, valamennyi műve a népert való felelősséget hangsúlyozta, egymagában intézmény volt, erről bizonyodik az is, hogy tízezer levelet őriz hagyatéka, s e levelek többsége nem irodalmi tárgyú. E nagy tömegű leveles anyag határozza meg a hagyatéek elrendezésének szisztémáját is. Vagyis a kéziratos anyag rendezőjének először a kiterjedt leveles anyaggal kellett megküzdenie. Elkülöníthető csoportokra osztotta a leveleket, író-olvasó találkozókat, előadást szervezők leveleit, olvasók reagálásait, írójelöltek jelentkezéseit, végül különválasztott egy sajátos csoportot, ezek a segítségkérők levelei. Hosszú ez a névsor, s a feladók címeit böngészve azt érezhetjük, hogy az ország valamennyi tájáról írtak Veres Péternek. Nyilvánvalóan a rosszul működő intézményesség kényszerítette a panaszosokat, megbánottakat, érdekükben sértetteket, hogy úgy forduljanak „Péter bácsihoz”, akár a Magyar Rádióhoz. Mert akárhogy is volt, tévedhetett is Veres Péter, de a vidéki emberek – főként parasztok – nem felejtették a valahai országjáró politikust, a hajdani népgyűlések szónokát, a nyakkendőtlén fehér inges, fekete ruhás és csizmás kebelbelit, aki mégis csak a néppel kellett, hogy érezzen. Ha a politikai rendszeren változtatni módja nem is volt, a sokaságból egynek-egynek bizonyára segíteni is tudott.

Szomorú kordokumentumok ezek a levelek. Nem egyes darabjaikban, hanem összességük szerint beszédesek. Ezért is tartom túlzottnak a különben elismerésre méltó nagy munkát, ami a teljes névsor közreadását illeti. Ez esetben ugyanis mellőzhető lehetett volna az egyes személy, hiszen úgyszólamint ismeretlen. Viszont az anyag tömege, egésze valóban értékes forrás. Ma már a modernebb hagyatéek-feldolgozás (az amerikai például) egyébként sem részletez ennyire. A nagy darabszámú hagyatékok rendezésekor tematikus csoportok kialakítására törekszenek, s elvetették a darabszerű föltárást. Munkaerővel takarékoskodnak így, s az

sem utolsó szempont, hogy ezáltal az anyag hamarabb kutathatóvá tehető. Igaz viszont, hogy az Akadémiai Könyvtár Kézirattárát kötik az eddig közreadott kézirat-katalógusok.

Ami a hagyaték más részeit illeti, meglepő, hogy negyvenöt előtt keletkezett műveknek, írásoknak alig van nyoma a hagyatékban. Vajon elvesztek a korai munkák kéziratai vagy más gyűjteményekbe kerültek? Erről a szűkszavú előszó nem tájékoztat. Pedig talán a hagyaték őrzőinek, a családnak van tudomásuk a háború előtti kéziratok sorsáról. Ifjabb Veres Péter – írói nevén Nádasdi Péter – élete utolsó néhány évét Balmazújvárosban töltötte, újra házasodott, egy újjvárosi tanítónőt vett feleségül, s az is lehet, hogy ennél a tanítónőnél – ifjabb Péter özvegyénél – vannak régi kéziratok.

Teljesnek látszik viszont a háború utáni hagyatéki anyag. Bámulatos műfaji gazdagságot tükröz ez a rész. Regények, novellák mellett rengeteg jegyzet, esszézerű írás, olvasónapló-töredék. Nem volt az országnak olyan gondja, ami Veres Pétert, a közírot ne foglalkoztatta volna. Akármilyen vita támadt, ahhoz Veres Péter hozzászólt. A társadalomtörténet kutatója a hatvanas évek összes ellentmondását fölleltározhatja Veres Péter hagyatéka alapján.

Sajtóhibának vélem, hogy Tamkó Sirtó Károly nevének első tagja Tankóként szerepel, annál is inkább, mert a betűrend szerint jól van beosztva (mintha Tamkó lenne), s a névmutatóban is helyesen szerepel. Azt is megemlítem, hogy az intézmények, egyesületek neve elől elhagyott határozott névelők időnként félreértésre adnak lehetőséget. Például: Gyulai Diétát olvashatunk A Gyulai Diéta helyett. Nem következetes, hogy a helynév hol az intézmény neve előtt, hol meg annak utána szerepel. (Virág Mgtsz, Kisbér, másutt viszont: Szege, Vasútforgalmi Technikum.)

NEMESKÉRI ERIKA

Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz.

Im Auftr. d. Bayer. Akad. d. Wiss. hrsg. von Bernhard BISCHOFF. Ergänzungsband 1: Handschriften der deutschen Mittelalters. Teil 1–2: Aachen–Zyfflich, bearb. von Sigrid KRÄMER, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1989. 872. Teil 3: Handschriftenregister, bearb. von Sigrid KRÄMER und Michael BERNHARD, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1990. 602 p.

Paul Lehmann, a középkori kéziratok neves kutatója, egy tanulmányában már 1918-ban szorgalmazta a kézirat- és könyvtártörténeti kutatások szempontjából igen fontos középkori német könyvtárak könyvvállományának rekonstruálását. Ez azonban, ismerve a középkorban német könyvtárakban őrzött és használt kéziratok óriási számát, nem csekély vállalkozásnak tűnt. Mégis, a Bajor Tudományos Akadémia e célkitűzés jegyében indította útjára még ugyanabban az esztendőben *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz* című sorozatát, amely első lépésként a fennmaradt középkori eredetű kézirat-katalógusokat tette hozzáférhetővé. A sorozat első két kötetét maga Paul Lehmann állította össze, a későbbi köteteket pedig többek közt olyan neves medievisták, mint Paul Ruf vagy Bernhard Bischoff.

Bischoff kezdeményezésére kezdte meg 1970-ben Sigrid Krämer azt a gyűjtőmunkát, amelynek célja a középkori német könyvtárak könyvvállományának a még meglévő kéziratanyag alapján történő rekonstruálása volt. A most ismertető kötet, amely a *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz* sorozat kiegészítéseként látott napvilágot, ennek a munkának az eredménye. Minthogy azonban mind Svájcban, mind Ausztriában terveznek hasonló vállalkozást, Krämer, a sorozat címével ellentétben, csak azon könyvtárak anyagát dolgozta fel, amely bibliotékák nagyjából Németország 1812-es határain belül feküdtek. Ezzel magyarázható például, hogy helyet kaptak benne a ma Lengyelországhoz tartozó egykori német területek könyvtárai is.

Az első két kötet közül az első 1800 könyvtár nevét tartalmazza ábécérendben, a harmadik egy regiszterkötet, amelynek munkálataiban (a számítógépes feldolgozásban) Michael Bernhard is közreműködött. Krämer először néhány szóban ismerteti a könyvtár történetét, majd megadja a rá vonatkozó legfontosabb szakirodalmat. Külön feltünteteti – ha van – a könyvtár középkori eredetű, ma is meglévő kézirat-katalógusait, illetve -katalógusait. Ezután a mai lelőhelyek és szignatúrák szerint betűrendben felsorolja mindazon kéziratokat, amelyekről minden kétséget kizáróan (például possessorbejegyzésekből) megállapítható, hogy a középkorban az illető könyvtárban őrizték. Megadja azok tartalmát (vegyes tartalmú kódexek esetében általában csak az első mű címét) és keletkezési idejét. Helyhiány miatt azonban nem közli azokat a forrásokat (elsősorban a modern kézirat-katalógusokat) amelyekre egy-egy kézirat provenienciájának megállapításakor támaszkodott. Ígérete sze-

rint P. O. Kristeller *Latin Manuscript Books before 1600. A List of the Printed Catalogues and Unpublished Inventories of Extant Collections* című művének most készülő legújabb kiadása tartalmazni fogja ezeket s így Kristeller könyve mintegy bibliográfiaként használható majd e két kötethez. Terjedelmi okok miatt hiányoznak a kéziratok középkori szignatúrái is. Krämer természetesen tisztában van vállalkozása hiányosságaival, ám e három kötetet ő maga is csak a középkori német könyvtárak kéziratállományának feldolgozása és rekonstruálása terén tett első lépések egyikének tekinti, amelyet – ígérete szerint – továbbiak követnek majd. Mint már említettük, Krämer munkájából hiányoznak a bizonytalan provenienciájú kéziratok s így, bár a két kötetben összesen mintegy 50 000 kézirat szerepel, nem mondhatjuk, hogy ebből a fennmaradt állományt teljes egészében megismerhetjük. Igen hasznos lenne tehát egyszer azokat a kéziratokat is feldolgozni, amelyekről nem állapítható meg egyértelműen, hogy melyik könyvtárban őrizték.

Ha figyelembe vesszük, hogy a mintegy 50 000 kézirat feldolgozása egyetlen kutató munkája, aki ráadásul szinte semmiféle előzetes rendszerezésre sem támaszkodhatott, Krämer teljesítménye mindenképpen elismerést érdemel.

LÓKÓS PÉTER

Le livre religieux et ses pratiques. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne. Der Umgang mit dem religiösen Buch. Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit. Hg. von Hans Erich BÖDEKER, Gerald CHAIX, Patrice VEIT. Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht, 1991. 415 p. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 101)

A Mission Historique Française en Allemagne és a Max-Planck-Institut für Geschichte 1988-ban Göttingenben konferenciát rendezett „Le livre religieux et ses pratiques” címmel. A témaválasztást a két intézmény hagyományos együttműködése mellett elsősorban az indokolta, hogy a vallásos könyv az utóbbi évtizedekben növekvő szerepet játszik a különböző történeti diszciplínák forrásai között. A vallásosságnak a társadalomtörténeti vizsgálatokban végbement felértékelődésével párhuzamosan az olvasói magatartás és az olvasáskultúra a kora újkori vallásosság történetének egyik fontos témájává lépett elő. Franciaország és Németország eltérő fejlődése a vallásosság, a vallásos könyv elő-

állítás, terjesztése, használata és az olvasni tudás terén, valamint az egymástól jelentősen eltérő kutatási hagyományok kedvező feltételeket teremtettek az összehasonlító szempontok következetes érvényesítéséhez. További ösztönzést jelenthetett, hogy a hagyományos és a kvantitatív irányultságú könyv- és olvasástörténeti kutatások eredményei újabban elégtelennek látszanak eddig kevés figyelemben részesített jelenségek árnyalt értelmezéséhez.

A konferencia elsődleges célja az volt, hogy néhány különösen jól kutatott terület kizárása mellett különböző módszereket és kérdésseltevéseket felmutatva példa értékű esettanulmányok segítségével érzékeltesse a vallásos könyv kora újkori használatának összetett problematikáját. Ez a tudatosan vállalt korlátozás egy-egy pontosan körülhatárolt forráscsoportra, szerzőre, földrajzi területre vagy korszakra a kontextuális elemzések mellett lehetővé teszi az új értelmezések és összegzési kísérletek pontosabb körvonalazását. A kollokvium 14 előadását ebben a kötetben négy további, az összejövettől függetlenül keletkezett, ám annak kérdéseivel szorosan összefüggő tanulmány, valamint egy hosszabb bevezető egészíti ki.

A francia, német és angol nyelvű tanulmányokat a szerkesztők hat, egymást részben átfedő kérdés köré csoportosították: 1. az előállítás, terjesztés és befogadás problémái (F. Barbier, R. Breymayer, K.-H. Ziessow), 2. a vallásos könyv mint a kulturális és felekezeti azonosság szimbóluma (G. Audisio, Ph. Benedicti, M. E. Ducreux, H. Medick), 3. katekézis (L. Chatellier, I. Tomkowiak, F. M. Eybl), 4. ima- és énekeskönyvek (B. Vogler, J. Quéniart, C. Maurer), 5. a vallásos könyv a nők körében (C. N. Moore, U. A. J. Becher, E. Saurer), 6. el-sajátítási folyamatok (U. Mennecke-Haustein, R. Schenda). Mindez néhány kiragadott példán szemléltetve: a francia forradalom és az iparosodás hatása a vallásos könyv és az olvasói magatartás formáira; a hugenotta úrvacsorai kézikönyvek története és típusai; a könyv szerepe a cseh husziták rekatolizációjában; a jezsuita Mária-kongregációk és missziók könyvkiadó és -terjesztő tevékenysége; szóbeliség és írásbeliség kapcsolata a nyomtatott katolikus prédikációkban; halotti prédikációk mint a női olvasási szokások forrásai; a szenvedés eltávolítása a 17–18. századi áhitati irodalomban.

A tematika, a forrástípusok és a megközelítések sokrétűségéből következik, hogy a tanulmányok nem adnak átfogó képet, nem merítik ki a felvetett kérdéseket, s inkább egy koncepció első, pontosabb körvonalazásaként értelmezhetők. A további kutatás távlatait az egy irányba mutató

tanulások jelzik, melyek közül tézisszerűen csupán néhány, a magyar viszonyok között is fontosnak tűnő szempontot emelünk ki.

1. A nyomtatott könyv a vizsgált időszakban a vallási ismeretek közvetítésének, a vallási közösségek kialakulásának és megerősödésének egyik fontos eszköze. A vallásos tudat változása szoros kölcsönhatásban áll a vallásos könyvhöz fűződő viszony alakulásával. „Vallásos könyv” mint olyan változatlan formában nem létezett; sokkal inkább a használat az, ami vallási jellegű kölcsönözött a nyomtatványok meghatározott csoportjának. A könyvek feladata ebben az összefüggésben kapcsolat létesítése a természetfölöttivel, melynek kinyilatkoztatásait a nyomtatványok különféle formában tartalmazták.

2. Az olvasni tudás, a könyvek előfordulása és az olvasás társadalomtörténete mellett tisztázandók az olvasás egyéb feltételei, a könyvhasználat, az olvasási folyamat, a különböző olvasási módok és a könyvhöz való viszony jellegzetességei, felekezeti sajátosságai. Ezen belül külön figyelmet érdemelnek a könyvek megszerzésének (pl. vásárlás, kölcsönzés, ajándék, öröklés, másolás, lopás), megtartásának (pl. kötve vagy fűzve, könyvtárban vagy a mestergerendán) és a tőlük való megvásárlásnak (pl. kölcsönzés, ajándék, eladás, alapítvány, puszttítás, nemtörődömség) a formái; a különböző olvasási módok (pl. egyszeri – többszöri, folyamatos – megszakított, egyéni – közösségi olvasás, illetve felolvasás, memorizálás) és a könyvek különleges helyzete a kereskedelembe. A könyvhöz való viszony változása jelzi a kulturális, társadalmi különbségek alakulását. Mindez megkívánja az olvasói magatartás, az olvasási módok és a vallásos könyv használata kölcsönhatásának és szerkezeti átalakulásának a korábbinál differenciáltabb szemléletét.

3. A vallásos könyv jelentős szerepet játszott meghatározott társadalmi csoportok magatartásának és kulturális, felekezeti azonosságának formálásában. Ugyanakkor az eddig feltételezettnél nagyobb mértékben átlépte a társadalmi határokat és elősegítette a különböző csoportok integrációját. A művelt elit irodalmi kultúrájának és a széles rétegek vallási irodalmának merev szembeállítása túlhaladottnak tekinthető. A különböző szintek között lévő átmenetek, fokozatok és kölcsönhatások tisztázása több diszciplína feladata.

4. Új megközelítést kíván a keresztény felekezetek ambivalens viszonya a könyvhöz, a könyvvel szembeni egyházi bizalmatlanság és agresszió, valamint a törekvés az olvasók irányítására az egyházak tekintélyi eszközeivel.

5. A vallási, áhítati irodalom hagyományos, megmerevedett jellegének hangsúlyozása mellett figyelni kell az ide tartozó könyvanyagban végbemenő hosszú távú változásokra, az egyes művek tartalmi különbségeire, s hogy ezek a változások mennyiben tekinthetők az egyháztól való eltávolodási folyamat vagy a szekularizáció kifejezőjének.

6. A vallásosság és a kultúra felekezetspecifikus formáinak feltételezése és az ezzel kapcsolatos közterek ismételése helyett szükség van a katolikus és a protestáns áhítati irodalom összehasonlító vizsgálatára és az esetleges kölcsönhatások, párhuzamos jelenségek feltérképezésére.

7. A nyomtatott szó mellett számításba kell venni a kommunikációs folyamat további elemeit, mint például az olvasottak elbeszélése vagy a hallottak utólagos elolvasása. Az írott szó szóbeli hirdetésének, a vallási szövegek olvasásának és hallgatásának kölcsönhatása fontos szempont a vallásos könyvek használatának vizsgálatában.

8. Nem hagyható figyelmen kívül a nyomtatott szövegek és a könyvek külső megjelenésének hatása a befogadási folyamatokra. Ide tartozik például a tipográfia hatása az olvasás módjára, illetve a képek szerepe az olvasásban és az olvasottak megértésében, rögzítésében.

A francia és a német kutatás termékeny együttműködésén kívül a kötet meggyőzően tanúsítja a vallásos könyv jelentőségét a kollektív mentalitások és a kulturális rendszerek történeti vizsgálatában.

TÜSKÉS GÁBOR

Raymond E. Brown — John P. Meier: Antioche et Rome, berceaux du christianisme (Lectio Divina 131), Les Éditions du Cerf, Paris, 1988, 324 p.

A címben megnevezett két városban ringott a kereszténység bölcsője — írják a szerzők a könyv témaválasztásának indoklásaként. A könyv első része a szíriai város keresztény egyházának keletkezéséről szól, főként Máté evangéliumának tükrében. Meier jól megalapozott hipotézise szerint Máté evangéliuma Antiochiában íródott az első évszázad 80–90-es éveiben. Ha viszont ez így van, akkor rekonstruálható a város keresztény egyházának fejlődése, az a folyamatosság, amely három nemzedéken keresztül rajzolódik ki. Az első keresztény generációt eszerint Barnabás, Péter és Pál neve fémjelzi (40–70 között), a másodikat (70–100 között) Máté és evangéliuma, amely voltaképp felelet a város vallásos életének problémáira, vé-

gúl a harmadikat (100–117 körül) Antiochiai Szent Ignác püspöksége jelentette. Az ő fogságba vetésével és mártírhalálával zárult le az antiochiai keresztény egyház történetének első periódusa, amelyet Meier professzor a Máté evangéliumán kívül az Apostolok Cselekedetei, a galatabeliekhez írott levél és Antiochiai Szent Ignác levelei alapján rajzol meg.

A könyv második fele, amely Brown professzor munkája, Róma városának krisztianizálását vizsgálja, szól a zsidó és keresztény hatás együttes ér-

vényesüléséről, Szent Pál és Szent Péter ottani fellépéséről és mártírhalálukról, az első római keresztény közösségek életéről. Ezen túl, ezzel párhuzamosan e vizsgálódások az idevágó újszövetségi könyvek (a zsidókhöz írott levél, Péter első levele) interpretációjában is jelentős helyet foglalnak el, a könyv végéhez csatolt referencijegyzékek és mutatók pedig nagy segítséget adnak a téma további kutatásához.

BITSKEY ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szerkesztette az Argumentum Kft
Megjelent 9,6 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme
Felelős vezető Hujder Zoltán
Munkaszám: 596/92

TARTALOM

<i>Knapp Éva</i> : A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században. I.	193
<i>Kilián István</i> : A piarista diákszínpad és a nyitrai színjáték	217
<i>Dusnoki József</i> : Egy kisvárosi nemes (Mogyoróssy János) könyvei és műveltsége	227
<i>Grüll Tibor</i> : Szobrok a görög-római közkönyvtárakban	239

KÖZLEMÉNYEK

<i>Monok István — Németh Noémi</i> : Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában	256
<i>Borsa Gedeon</i> : Selyemre készült hazai nyomtatványok	264
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Egy komáromi nyomdász 1740-ből: Schmid János Miklós	269
<i>Szelestei N. László</i> : Adatok a nagyváradai Szemináriumi nyomda történetéhez	275

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : 18. századi művelődésünk egy kézikönyv fejezeteiben	285
<i>Kristó Gyula</i> : Magyar őstörténeti könyvtár 1–2.	287
<i>Vékony Gábor</i> : A Bolognai Rovássemlék	288
<i>Indali György</i> : „Játéka mindenféle szélnek”. Plakát és történelem 1944–1990.	289

SZEMLE

Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessoraik. Debrecen, 1989. (F. S.)	291
N. Abaffy Csilla: Veres Péter kéziratok hagyatéka. Bp. 1991. (Nemeskéri Erika)	293
Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. München, 1989–1990. (Lőkös Péter)	294
Le livre religieux et ses pratiques. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne. Göttingen, 1991. (Tüskés Gábor)	295
Raymond E. Brown — John P. Meier: Antioche et Rome, berceaux du christianisme. Paris, 1988. (Bütskey István)	296

SOMMAIRE

<i>Knapp, Éva</i> : La bibliothèque du couvent des paulistes de Máriavölgy au XVIII ^e siècle. I.	193
<i>Kilián, István</i> : La scène des écoliers piaristes et l'art dramatique à Nyitra	217
<i>Dusnoki, József</i> : Les livres et l'instruction d'un noble de province (János Mogyoróssy)	227
<i>Grüll, Tibor</i> : Des statues dans les bibliothèques publiques gréco-romaines	239

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Monok, István — Németh, Noémi</i> : Les livres d'Isaac Basire dans la bibliothèque du collège calviniste de Nagyenyed	256
<i>Borsa, Gedeon</i> : Des imprimés sur soie en Hongrie	264
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : Un imprimeur de Komárom de 1740: János Miklós Schmied	269
<i>Szelestei N., László</i> : Quelques données à l'histoire de l'imprimerie de Nagyvárád	275

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Notre civilisation de XVIII ^e siècle dans les chapitres d'un manuel	285
<i>Kristó, Gyula — Vékony, Gábor</i> : La bibliothèque de la préhistoire hongroise. 1-2.	287
<i>Indali, György</i> : Placard et histoire 1944-1990	288

REVUE

Ojtozi, Eszter: Les „antiqua” étrangers de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen et leurs possesseurs. Debrecen, 1989. (F. S.)	291
N. Abaffy, Csilla: Le legs manuscrit de Péter Veres. Bp., 1991. (Nemeskéri, Erika)	293
Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. — München, 1989-1990. (Lőkös, Péter)	294
Le livre religieux et ses pratiques. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne. Göttingen, 1991. (Tüskés, Gábor)	295
Raymond E. Brown — John P. Meier: Antioche et Rome, berceaux du christianisme. Paris, 1988. (Bütskey, István)	296